

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

PEDAGOGIKA FAKULTETI

BOSHLANG'ICH TA'LIM METODIKASI KAFEDRASI

“ONA TILI O'QITISH METODIKASI” FANIDAN

1. (Pedagogika fakulteti BT va STI yo'nalishi 3-kurs talabalari uchun)

MA'RUZA MATNLARI

Tayyorladi: R. LUTFETDINOVA.

NAMANGAN – 2017

ONA TILI O'QITISH METODIKASI - PEDAGOGIK FAN

1-MAVZU: ONA TILI O'QITISH METODIKASINING PREDMETI VA VAZIFALARI

Reja:

1. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti va vazifalari.
2. Boshlang'ich sinf ona tili o'qitish metodikasining asosiy bo'limlari.
3. Ona tili ta'limida didaktik qonuniyatlar.
4. Ona tili metodikasining o'ziga xos qoidalari.
5. Ona tili o'qitish metodikasining boshqa predmetlar bilan aloqadorligi.

Ona tili o'qitish metodikasi-pedagogik fan, amaliy fan. Chunki u nazariyaga asoslanib o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash, o'stirishning amaliy vazifalarini bajaradi. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti ta'lim berish sharoitida ona tilini egallash, ya'ni putkni, o'kish va yozishni, fonetika, grammatika kabilarni bilib olish jarayoni hisoblanadi.

Ona tilidan ko'nikma va malakalarni shakllantirish, til xaqidagi fanning ilmiy tushunchalar sistlmasini o'zlashtirish qonuniyatlarini o'rganadi, til o'rganishning eng kulay metod va usullarini izlaydi.

Ona tili o'qitish metodikasi amaliy fan sifatida uch vazifani bajaradi:

1. **Nimani o'qitish kerak?** savoliga javob beradi, ya'ni boshlang'ich sinf uchun dasturlar ishlab chiqadi darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratib beradi. Ularning samaradorligi va muvofiqligini doimiy tskshirib boradi.

2. **Qanday o'qitish kerak?** savoliga ta'lim berishning metodlari, metodik usullar, mashqlar sistemasi, qo'llanmani tatbiq etish tavsiyanomalarini, yozma ish, amaliy ishlar sistemasini, dare, uning turlarini ishlab javob beradi.

3. **Nega xuddi mana shunday o'qitish kerak?** Bunda ilmiy nuktai nazardan eng foydali metodlarii o'rganish, tanlash, asoslash, tavsiyalarni eksperimental tekshirish vazifalarini bajaradi.

Ona tili o'qitish metodikasi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlaydi, o'qitishning muvaffakiyati va kamchiliklarini belgilaydi, sababini izlaydi, uni bartaraf etish usullarini topadi. Nutqiy va orfografik tipik xatolarni tekshiradi, uni oldini olish chora tadbirlarini belgilaydi. Ona tili ta'lim tizimining barcha bosqichlarida o'rgatiladi.

Maktabgacha tarbiya muassasasida asosan bolalarning nutqini o'stnrish nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar nutqini o'stirishdan tashqari, ona tilidan elementar nazariy tushunchalarni amaliy o'zlashtirishlari ham nazarda tutiladi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani to'rt bo'limni o'z ichiga oladi:

1. Savod o'rgatish metodikasi ya'ni elementar o'qish va yozishga o'rgatish. Bolalarga savod o'rgatish pedagogikadagina emas, balki ijtimoiy hayotda ham juda jiddiy qo'yilgan masalalardandir. Chunki xalqning savodxonligi ozodlik uchun siyosiy onglilik uchun, madaniyat uchun kurash qurolidir. Mustaqil O'zbekiston

Respublikamizda har bir kishining savodxon bo'lishiga alohida e'tibor berilmoqda. 1-sinfga qadam qo'ygan bolalarga barcha o'quv qurollariniig sovg'a qilinishi muhtaram prezidentimiz I. A. Karimovning kelajak avlodning savodxon, yuksak madaniyat egasi bo'lib yetishishi uchun g'amxo'rligining bir namunasidir.

2.O'qish metodikasi. Boshlang'ich sinflarda o'qish predmetining vazifasi birinchi navbatda bolalarni tez (me'yorida), turli, ongli va ifodali o'qish malakalari bilanqurollantirish hisoblanadi.

3.Grammatika va imlo metodikasi. Bu bo'lim elementar to'g'i yozuvga va xusnixatga o'rgatish ya'ni, grammatik tushunchalarni, boshlang'ich imlo malakasini shakldantirishni o'z ichiga oladi.

4. O'quvchilar nutqini o'stirish metodikasi. Bu bo'lim boshlang'ich sinflarda alohida o'rin tutadi. Bolalar birinchi marta tilni, nutqni o'quv predmeti sifatida anglaydilar, ular xoxlagan va kiziqarli narsalarnigina emas, balki zaruriy narsa va hodisalar hakida o'ylab, rejali nutq tuzish zarurligini xam tushuna boshlaydilar. Ular o'zining grafik formasi bilangipa emas, balki leksikasi, sintaktik va morfologik formasi bilan ham og'zaki nutqdan farq qiladigan yozma nutqni egallaidilar.

Ona tili ta'limida didaktik qonuniyatlar.

Ona tili metodikasi ta'lim jarayonida quyidagi didaktik talablarga amal qiladi:

1. Darslarda o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir etish va har tomonlama o'sishlarga e'tibor berish;
2. O'quv ishlarini o'quvchilar yoshiga muvofiqlashtirish va bilimlarni ilmiy asoslash;
3. Nazariy bilimlarni amaliy ishlar bilan bog'lash orqali o'quvchilar bilimini, ko'nikma va malakalarining mustahkam bo'lishini ta'minlash. Buning uchun o'quvchilar ongiga bilimlarni singdirishda ketma-ketlik va tartibliликka amal qilish;
4. Darslarda ko'rgazmalilikka amal qilish;
5. Darslada o'quvchilar faoliyatini oshirib borishga e'tibor berish;
6. Darslarda o'quvchilar bilan tabaqalashtirib va yakka tartibda ishlash

Bular didaktikaning asosiy qonuniyatlari.

IZOH:

1. Darslarda o'uvchilarga bilim beribgina chegaralanib qolmasdan har tomonlama dunyoqarashi, tabiat-jamiyat haqida tushunchalarni shakllantirish. YA'ni gerb, madhiya, yillar-masalan; Amir Temur yili haqida tushuncha berish.
2. Birinchi sinf bolalari endigina maktabga kelgan, hech narsani tushunchasi yo'q. 2-3-sinfga kelganda yosh xususiyatlari o'sadi, malakalari rivojlanadi, ong, bilish ko'nikmalari ortadi.
3. Boshlang'ich sinflarda yuqori sinfda o'tiladigan darslarni qo'llab bo'lmaydi. Masalan; (sifat nima?, ot nima?) bularning grammatik tushunchalarnini, qoidalarini o'quvchilar bilan ishlab chiqish kerak.

Masalan; Sinfdagi eshik, parta, doskalarni ko'rsatib bular nima? deb so'raladi va qanday so'roq berilayotani so'raladi. Y Ana bolalar bu kim?- bu Nigora, bu kim?- bu Dilshodbek. Juda yaxshi. Demak, kim? nima? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar ot deyiladi.

Bolalar eshikning ranggi qanaqa?-ko'k. Doskaning rangichi?-jigarrang. Juda yaxshi. Demak, narsalarning rangini, shaklini bildirib, qanday?, qanaqa? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar sifat deyiladi deb bolalarga sodda tilda tushuntiriladi.

4. Darsda ko'rsatadigan narsalarning hammasi ko'rgazmalilik deyiladi. endi ona tili o'qitish metodikasi fanida ko'rsatadigan rasm, jadvallardan tashqari, eng muhimi nutq ko'rgazmaliligi o'qituvchining o'zi ko'rgazma (uning kiyinishi, yurish-turishi, nutqi asosan namunali ko'rgazma hisoblanadi).

O'quvchilarga o'zin tuta bilishi, gapirishi, yurish-turishini, ifodali o'qishini, chiroyli nutqni, xayotiy ko'rgazmalilik bilan amalga oshirishimiz kerak.

5. Darsda gapiraverish yaramaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga darsda ish turini almashtirib, ularni xarakatlantirib turish kerak. Ularni faol ishtirok ettirish, savol-javob o'tkazish. Turli hil kartochkalar yordamida yoki umumiy muammoli savol tashlab dars davomida so'raladi. Bu savollar oldingi darslarda o'tilgan, o'rgatilgan bo'lishi kerak. Darsda o'quvchilarni xarakatlantirib, faollashtirishimiz kerak.
6. Bolalarni bilimga o'zlashtirishiga qarab, tabaqalashtiramiz. Bu tabaqalashtirganimizni o'quvchilarga sezdirmaymiz. Bola aqliy zaif bo'lmasa, aqli bor, maktabga kelib-ketyaptim, demak, ubolalar bilan ishlashimiz kerak bo'ladi. Dars paytida ular bilan ishlashga 5-10 daqiqa vaqt ajratishimiz kerak bo'ladi. Tabaqalashtirish - bu nisbatan bir xil vazifa, topshiriq berish, ularning qobiliyatlariga qarab vazifa berishni tushunamiz.

Ona tili metodikasining o'ziga xos qoidalari.

Bulardan tashqari faqat ona tilining o'ziga xos qonuniyatlari ham mavjud:

Bu qonuniyatlar quyidagilardan iborat bo'lib, ona tilini o'rganish shartlari hisoblanadi.

1. Darslarda o'rganiladigan manbalar o'quvchilarga tushunarli bo'lishiga, nutq a'zolarini mashqlantirib turish va shu asosda nutq malakalarini o'stirishga e'tibor berish kerak.
2. Tilga oid barcha (fonetika, grammatika, orfografika, leksika) bilimlarni bir-biriga bog'liq holda o'rganib borish. Buning natijasida so'z, so'z birikmasi va gap borliqdagi mavjud narsalar, voqea-hodisalar ifodasi ekanligini tushunish.
3. Ona tilining o'zig hos xususiyatlarini, ayniqsa so'z yasallishini va o'zgarib boishini sezgirlik bilan o'zlashtirib borish.

4. Nutq mazmuni ohangdorlik va ifodalilikka e'tibor berish.
5. Og'zaki nutqni yozma nutq bilan bog'liq holda o'zlashtirish.

IZOH:

1. Darsda o'rganiladigan material, mashq yoki boshqa narsami, o'quvchilarga tushunarli, sodda bo'lishi kerak. O'quvchilar ularni tushunib gapirib beradigan bo'lishlari kerak. Shundagina ularning nutq a'zolari mashqlantiriladi, nutqlari o'sadi.
2. Til haqidagi fan deganda tilshunoslik o'zi juda katta va mustaqil fan bularni siz talabalar tilshunoslikda o'rganasiz.
So'z, so'z birikmalari, gap va borliqdagi mavjud narsalarni, voqea-xodisalar ifodasi ekanligini bolalar bilishi kerak.
3. Boshlang'ich sinflarda so'z yasash, bo'g'inlardan so'z yasash, yuqori sinflarda qo'shimchalardan so'z yasashi tushuntiriladi. Harflarni o'zgartirib yoki tushurib qoldirilsa, almashtirib qo'yilsa, so'zning ma'nosi butunlay o'zgarib ketishini o'quvchilar ongiga singdirib borishimiz kerak. Masalan: Ali-ari, bu erda odamning ismi xashorat nomiga aylanib qolishi, qattiq-qatiq-t tushuib qolib iste'mol qiladigan qatiq hosil bo'lgani, agar ikkita t yozilsa jismning qattiqligini anglatishi tushuniladi.
4. O'qituvchi va o'quvchilar o'qiganda va gapirganda boshqalarga tushunarli bo'lishi uchun ifodalilikka, to'g'ri o'qishga ahamiyat berishimiz kerak.
5. Og'zaki nutq-bu o'qish, gapirish, yozma nutq-yozishni anglatadi.

O'quvchilarning og'zaki nutqlari qanchalik yaxshi bo'lib, so'zlarni aniq va to'la talaffuz qilsalar ularning yozma nutqlari ham yaxshi shakllanadi.

Metodika bolalarning nutqini boyitishni sintaktik va bog'lanishli nutqini o'stirishni ham ta'minlashi kerak.

Shuni aytib o'tish kerakki, bog'lanishli nutq maktablarda alohida bilim sifatida o'rganilmaydi. U til fanining boshqa bo'limlari bilan bog'langan holda o'rganiladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti nimadan ibora!?
2. Ona tili o'qitish metodikasining asosiy vazifalarini ta'riflab bering.
3. Ona tili o'qitish metodikasining asosiy bo'limlarini aytib bering.

Tayanch so'zlar: pedagogik fan, savod o'rgatish metodikasi, o'qish metodikasi, grammatik va imlo metodikasi, o'quvchilar nutqini o'sgirish metodikasi.

2- MAVZU: ONA TILI O'QITISH METODIKASINING ILMIY ASOSLARI VA TAMOYILLARI

Reja:

1. Ona tili o'qitish metodikasining ilmiy asoslari va uning boshqa fanlar bilan bog'liqligi.

2. Ona tili o'qitish tamoyillarini ishlab chiqish haqida umumiy ma'lumot.
3. Ona tili o'qitish metodikasi tamoyillari.
4. Umumiy xulosalar.

Dunyoni bilish nazariyasi ona tili o'qitish metodikasining metodologik asosi hisoblanadi. Metodikaning amaliy ahamiyati o'quvchilarning til boyligini har tomonlama to'liq bo'lib olishlarini ta'minlashdir. Buning uchun biz quyidagilarni **yodda tutushimiz lozim**: til kishilar o'rtasidagi aloqaning zaruriy vositasidir; tilsiz jamiyatning yashashi mumkin emas; tilning aloqa vositasi sifatidagi ahamiyati uzluksiz ortib boradi; maktabning vazifasi tilni aloqa-kishilar orasidagi munosabatning rivojlangan nozik quroliga aylantirish hisoblanadi. Til oqilona, mantiqiy bilish vositasidir; til birliklari va formalari yordamida bilish jarayonida umumlashtirish, tushunchani muhokama va xulosa bilan bog'lash amalga oshiriladi; til va nutq tafakkur bilan uzviy bog'lanadi; biz fikrni nutqda shakllantiramiz; tilni egallash va nutqni o'stirish bilan o'quvchining fikrlash qobiliyati ham o'sadi.

Metodik fan sifatida ona tili o'qitish metodikasi maktabda o'qitishning o'quvchilar nutqining yaxshi rivojlanishiga kafolat beradigan tilni har tomonlama bilishning ijtimoiy rolini tushuntiradigan yo'llari bilan ta'minlashi kerak. Demak, nutq o'stirish maktabning muhim vazifasidir.

Amaliyot kishi bilimining manbai va harakatlantiruvchi kuchi, haqiqat mezon va bilim tojidir. Analitik-sintetik ishlar yordamida til ustida kuzatishdan umumiy xulosa chiqarishga, nazariy ta'rif va qoidaga, shular asosida og'zaki va yozma tarzda jonli nutqiy aloqaga, to'g'ri talaffuzga o'tadilar. Ular kuzatish jarayonida bilib olgan, uzlashtirgan qoidalarini amaliyotga tatbiq etadilar.

Metodika bilish nazariyasidan tashqari, yangi fanlar, xususan, psixologiya, pedagogika ma'lumotlariga tayanadi. Pedagogik psixologiya bilimlarning o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishini, ko'nikma va malakalarning shakllanish jarayonini tekshiradi. Metodika psixolingvistika bilan ham bog'liq.

Metodikaga psixolingvistika nutq haqida, uni talab qiluvchi sabablar, nutq turlari, nutqni qabul qiluvchi signallar va boshqalar haqida ma'lumot beradi.

Shuningdek, metodika, didaktika, umumiy pedagogika bilan o'zaro bog'liq. Ona tili o'qitish metodikasi ona tilning ma'lum qismini amaliy, ma'lum qismini nazariy egallashni nazarda tutadi. Shuning uchun ona tili - lingvistika metodikasining muhim asosi hisoblanadi.

Savod o'rgatish metodikasini ishlashda fonetika, fonologiya, grafika asos bo'ladi. Lug'at ishini tashkil etishda leksikologiya, so'z tarkibi, so'z yasallishini o'rganishda so'z yasallishi, etimologiya, grammatika asos bo'lsa, morfologiya va sintaksis til qurilishi haqida tushuncha hosil qilishda, to'g'ri yozuvga o'rgatishga orfografiya nazariyasiga asoslanadi.

O'qitish metodikasi adabiyot nazariyasiga asoslanadi. Chunki o'quvchilar badiiy asarni amaliy tarzda tahlil qiladilar. Boshlang'ich sinflarda adabiyotshunoslikdan nazariy ma'lumot berilmaydi, ammo metodika adabiy asarning yaratilish qonuniyatlarini va uning o'quvchilarga ta'sirini ayniqsa, adabiyotshunoslikka oid

mavzulardan asarning g'oyaviy mazmuni, uning mavzusi va mazmunini, qurilishi, janri, tasvirik vositalarini hisobga olish zarur.

O'quvchilarga ona tilni o'rgatish, ularni tarbiyalash, har tomonlama o'stirish vazifasidan kelib chiqib, bilish nazariyasiga asoslanib, barcha yaqin, o'zaro bog'liq fanlar tavsiyalariga asoslanib ona tili o'qitish metodikasi o'z tamoyillarini ishlab chiqadi. Bu tamoyillar umumdidaktik tamoyillardan tashqari tamoyillar bo'lib, o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi o'quv mehnatining yo'nalishlarini belgilab beradi.

Ona tili o'qitish tamoyillari 5 ta:

1. Til materiyasiga, nutq organlarining o'sishiga, nutq malakalarinikg to'g'ri rivojlanishiga e'tibor berish tamoyili. Nutq, til qonuniyatlariga, oz bo'lsa-da, e'tibor bermaslik amaliy nutq faoliyatini egallashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, fonetik ko'nikmalarga yetarli e'tibor berilmasa imloviy savodxonlikka putur yetadi. Bu ta'lim tamoyili tildan olib boriladigan mashg'ulotlarda eshtuv va ko'ruv kursatmaliligini ta'minlashni va nutq organlarini mashqlantirishni (gapirib berish, ifodali o'qishni ichida, gapirishni) talab etadi.

2. Til ma'nolarini (leksik, grammatik, morfemik, sintaktik ma'nolarini) tushunish printsipti. So'zni, morfemani, so'z birikmasini, gapni tushunish borliqdagi ma'lum voqea-xodisalar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash demakdir. Til ma'nolarini tushunish tamoyiliga amal qilishning sharti tilning xamma tomonlarini, tilga oid barcha fanlar (grammatika, leksika, fonetika, orfografiya, stilistika)ni o'zaro bog'langan xolda o'rganish xisoblanadi. Masalan, morfologiyani sintaksisga tayangan xoldagina o'rganish, o'zlashtirish mumkin. Sintaksisni o'rganishda esa morfologiyaga suyaniladi, orfografiya fonetika, grammatika, so'z yasallishiga suyanadi va x.q. So'zni morfemik tomondan taxlil qilish uning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Tilning xamma tomonlari bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, o'qitishda buni albatta xisobga olish kerak.

3. Tilga sezgirlikni o'stirish prinsipi. Til - juda murakkab xodisa, uning tuzilishini, sistemasini faxmlab olmay turib, sal bo'lsa-da, uning qonuniyatlarini, o'xshashliklarini o'zlashtirmay turib uni yo'dda saqlab bilmaydi. Bola gaplashish, o'qish, eshitish bilan til materiallarini yig'adi, uning qonunlarini o'zlashtiradi. Natijada kishida tilga sezgirlik (til xodisalarini tushunish) xususiyati shakllanadi : tilni egallash mumkin emas.

4. Nutqning ifodaliligiga baho berish tamoyili. Bu tamoyil til hodisalarini tushunmay turib savodli yozish, nutq madannyati vositalarining xabar berish funksiyasini tushunish bilan bir qatorda, uning ifodalilik (uslubga oid) funksiyasini tushunishni, mazmuninigina emas, balki so'z va nutq oborotlarining, tilning boshqa badiiy-tasviriy vositalarining hissiy ottenkalarini ham tushunishni kuzda tutadi. Bu tamoyilga amal kilish uchun, birinchn navbatda, badiiy adabietlardan, shuningdek, tilning funktsional-stilistik xususiyatlari anik ifodalangan boshka matnlardan foydalanish talab etiladi.

5. Ogzaki nutkni yoema nutkdan oldin o'zlashtirish tamoyili. Bu tamoyil xam kishi nutqining rivojlanishiga ta'sir etadi va til o'qitish metodikasini tuzishda xizmat qiladi.

Metodika tamoyillari, didaktika tamoyillari kabi o'qituvchi bilan o'quvchining maqsadga muvofik; faoliyatini belgilashga, ularning birgalikdagi ishlarida qulay yo'nalishini tanlashga yordam beradi, metodikaning fan sifatida nazariy asoslash elementlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Ona tili o'qitish metodikasining metodologik asosini izoxlang.
2. Ona tili o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan bog'liqligini tushuntiring.
3. Ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos tamoyillari qaysilar? Ularni izoxlang.

Tayanch atamalar: dunyoni bilish. psixolingvistika, pedagogika tarixi, til, nutq, tafakkur, didaktika, lingvistika, leksikalogiya, pedagogik psixologiya, umumiy pedagogika, fonetika, morfologiya, orfoepiya, adabiyotshunoslik, til materiyasi, nutq organlari, til ma'nolari, tilga sezgirlik, nutqning ifodaliligi, og'zaki va yozma nutq

3-MAVZU: ONA TILI METODIKASINING TEKSHIRISH USULLARI

Reja:

1. tekshirish metodlariga qo'yiladigan talablar.
2. tekshirish metodlarining turlari.
 - a) nazariy metod;
 - b) amaliy metod;
3. Ona tili – boshlang'ich sinflarda o'quv predmeti.
4. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish tarixidan.
5. Ona tili boshlang'ich sinflarda asosiy fanlardan biri ekanligi.
6. Boshlang'ich sinf ona tili dasturining tuzilishi va mazmuni.

Amaliy fanlar uchun amaliyot muhim rol o'ynaydi. Ona tili o'qitish metodikasi ham amaliy fanlar sirasiga kiradi. har qanday amaliy xulosalar ishonarli bo'lishi, yuqori ilmiy darajada ya'ni va puxta, asosli bo'lnshi lozim. Metodika tavsiyalarini ham yuqori saviyada, ilmiy darajasi, nazariy tasdiqlanishi tekshirish metodlarining puxta o'tkazilishiga bog'liq. **Tekshirish metodlari 2 xil:**

1. Nazariy tekshirish metodlari.

U quyidagilarga tatbiq etiladi

1. Biror xodisaning metodik asosini, boshqa bog'lik, fanlarni o'rganish, qo'yilgan gipotezani aniqlash, izlanishning asosiy yunalishini belgilash uchun;
2. Masala tarixini o'rganish, chet el maktab tajribalarini o'rganish, mavzuga doir adabiyotlarni o'rganish, tajribani tahlil qilish, masalaning isbotlangan va hal qilinmagan o'rinlarini aniqlash, ilgari tajriba bilan hozirgi axvolni taqqoslash, hozirgi kun talabi bilan baxs, olish uchun;

3. Bir-biriga yaqin fanlarning tekshirish metodlarini, olimlarning tekshirish ishlari tajribasini o'rganish, qulay metodlarni tanlash, o'zining yangi eksperimental metodikasini yaratish, materiallarni tayyorlash maqsadida;

4. Amaliy yo'l bilan olingan materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish eksperiment natijasini tahlil qilish, amaliy tavsiyanomalarni shakllantirish uchun.

2. Amaliy metod:

1. Bu metod o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, yangiliklarini tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining darajasini aniqlash maqsadida o'tqaziladi;

2. O'quvchilarni o'qitish jarayonini maqsadga muvofiq kuzatish (dars, uning biror qismini, o'quvchilarning javobi, hikoyasini, yozma ishini tekshirish), o'qituvchi va o'quvchilarini anketa orqali tekshirish kabilar qayd etiladi.

3. Eksperiment metodi hozirgi kunda keng tarqalgan. Unda deduktiv yo'ldan boriladi. Eksperimentda 2 ta sinf tanlanadi. Biri eksperiment sinf, ikkinchisi kontrol sinf. Eksperiment sinfda yangi metod, yangi darslik, yangi ishlanmadan foydalanilsa, kontrol sinfda amaliy metod, darslik, ishlanmadan foydalaniladi. Ikkinchi marta sinflar almashtiriladi. Har ikki holda ham natija yuqori bo'lsa, demak, ish usuli foydali sanaladi.

Eksperiment vazifasiga ko'ra:

1. Yangi metod, yangi darslikning muvofiqligini tekshirish;

2. Metod yoki qo'llanmaning qay darajada foydaliligini;

3. Metod yoki (qo'llanmaning muvofiqligini va samaradorligini aniqlash uchun o'tkaziladi. Eksperiment natijasini chiqarishda baho normasiga bo'ysuniladi.

O'zbek xalqi juda qadim zamonlardayoq ilm-fanga katta e'tibor bilan qaragan va uni rivojlanishga harakat qilgan. Ibn Sino, Beruiy, Al-Xorazmiy, Amir Temur, Ulug'bek va boshqa ko'plab allomalar ilm—fanni dunyoga tanitganlar. Ilm-ma'rifatga beqiyos xurmat bilan qaragan xalqimiz qanday qiyinchilik va to'siqlar bo'lmasin o'z farzanddarini savodli bo'lishini orzu qilganlar. Farzandlarini yoshligidanoq maktabga o'qishga berganlar. Maktabdor domlalar o'z usullari va tajribalariga asoslanib bolalarga saboq berganlar. Demak, O'zbekistonda o'qitishning o'ziga xos usullari mavjud bo'lgan va ular rivojlanib borgan. Bu jarayon silliq kechgani yo'q. Ba'zi xato va kamchiliklarga ham yo'l qo'yilgan. Chunonchi, 20-yillarda maktabni rivojlantirishda juda jiddiy xatolarga yo'l qo'yildi. Kompleks dasturlarda ona tilini o'rganish tizimi buzildi: grammatik, orfografik ko'nikmalarga yetarli ahamiyat berilmadi. Savod o'rgatishda yaxlit so'z metodi tilning fonetik xususiyatlariga mos kelmadi, analitik-sintetik ishlarni ta'minlamadi, puxta, to'g'ri yozuv masalalari uchun zamin yaratilmadi. Keyinchalik 1931 yil 5 sentyabr «Boshlang'ich va o'rta maktab haqidaigi, 25 avgust 1932 yil «Boshlang'ich va o'rta maktab o'quv dasturlari rejimi haqida»gi qarorlar yuqoridagi kabi yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilishda va o'quv mashg'ulotlari tizimini ishlab chiqishda maktabga va o'qituvchilarga yordam berdi. Tezlik bilan savod o'rgatishda analitik—sintetik tovush metodi qayta tiklandi. Grammatik, orfografik materiallarni izchil o'rgatishga, o'quvchilarning har tomonlama savodli

bo'lib, madaniy nutqni egallashlariga katta ahamiyat berila boshlandi. O'quvchilar va o'qituvchining o'quv mehnatni tashkil etishning asosiy shakli bo'lgan dars metodikasi muvaffaqiyatli ishlana boshlandi.

50-90- yillar mobaynida boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi sohasida anchagina qo'llanmalar yaratildi. Bu yillar mobaynida ona tili o'qitish metodikasi fan sifatida rivojlana boshladi, umumiy pedagogik, didaktik va psixologik xarakterdagi ilmiy tekshirishlarning natijalari ona tili o'qitish metodikasini takomillashtirish va yangi metodika yaratishga imkon berdi. O'zbek tilshunosligi sohasidagi muvaffaqiyatlar ham tilni o'zlashtirish jarayoniga va metodikaning rivojlanishiga jiddiy yordam berdi. Xuddi shuningdek, bu fanning rivojlanishiga o'quvchilarning ommaviy ish tajribalarini o'rganish, umumlashtirish katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrdagi jurnallarda o'nlab metodik maqolalar bosilib chiqdi.

1955 yildan boshlab pedagogika institutlari boshida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari tayyorlaydigan fakultetlar ochila boshlandi. Bu ham ona tili o'qitish metodikasining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ya'ni boshlang'ich sinf o'qituvchilarining umumiy va maxsus tayyorgarlik darajasi o'sadi. Institut qoshidagi kafedralarda ishlovchi ilmiy xodimlar metodik masalalarni chuqur, ilmiy asosda hal qilishga yordam beradilar.

Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq ona tili o'qitishga katta ahamiyat berila boshladi. Bunda 1989 yil 21 oktyabrda qabul qilingan «O'zbek tiliga davlat maqomi berilishi» alohida ta'lim sohasidagi bu o'zgarishlar ona tili o'qitish metodikasida ham bir qator imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Bu yangiliklardan ko'plari ommaviy maktablarda amalga oshirilmoqda, ba'zilari hozircha sinovdan o'tkazilmoqda. Sinov davrida, birinchidan, o'quvchiga, uning darsdagi va darsdan tashqari vaqtdagi o'quv mehnatiga, u duch kelayotgan qiyinchiliklarga, uning ko'nikma, faoliyat, malakalarini va rishojlanish qonuniyatlarini o'rganish metodikasiga ko'proq ahamiyat berilmoqda o'qituvchi mehnati haqidagi fanga o'qituvchi va o'quvchi mehnati haqidagi fanga aylantirilmoqda. Ikkinchidan, ta'lim jarayonida bolaning fikrlash qobiliyatini o'stirish, mustaqilligini va o'quv ishlari jarayonidagi aqliy faolligini oshirish vazifalari hal qilinmoqda. Uchinchidan, mavjud ta'lim tizimidagi tekshirishlar bilan bir qatorda o'qitishning istiqboli haqidagi vazifalarni hal qilish maqsadida ham tekshirishlar olib borilmoqda. Shunday qilib, fan sifatida ona tili o'qitish metodikasining o'z predmeti, vazifasi, nazariy va ilmiy sohasi bo'lib, bir qator fanlar o'rtasida uning ma'lum o'rnini bor. Bu fan ham boshqa fanlar kabi rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda. Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his, kechinmalarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Til jamiyat a'zolarining bir-biri bilan o'zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa, fikr shunchalik aniq, ta'sirchan ifodalanadi. Maktabda ona tilini chuqur o'rganish zarurati tilning mana shu asosiy vazifalaridan kelib chiqadi.

K.D.Ushinskiy boshlang'ich maktab o'quv predmetlari tizimida ona tiliga katta ahamiyat berib, uni markaziy va yetakchi predmet hisoblaydi. «Ajoyib o'qituvchi bo'lgan ona tili bolaga ko'p narsani o'rgatadi. Bola ikki – uch yil ichida

shuncha ko'p narsa o'rganadiki, ko'p narsa bilib oladiki, 20 yil kun bilan metodik jihatdan juda to'g'ri o'qiganda ham uning yarmicha o'rgana olmaydi. Ona tilini ulug' pedagogligi ham ana shundadir», deydi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinflarda ona tilini o'rganishga katta ahamiyat beriladi.

Ona tili - nutq o'qish va yozish sohasidagi ko'nikma va malakalar o'quvchilar o'quv mexnatining zaruriy sharti va vositasi hisoblanadi. Bola o'qish ko'nikmalarini egallash bilan, birinchi navbatda o'z ona tilini o'rganishi zarur. Chunki ona tili bilimdonlikning, aql-idrokning kalitidir. Ona tili boshqa fanlarni vositasi hamdir, jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o'rganiladi. Demak, ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uyg'otishda ham alohida rol o'ynaydi.

Til muhim tarbiya vositasidir. Badiiy adabiyotlarni, gazeta, jurnallarni o'qigan bola o'zida eng yaxshi hislatlarni tarbiyalab boradi. Muomala madaniyatini egallaydi. Ona tili boshlang'ich sinfda asosiy o'rinni egallar ekan, har bir o'quvchida ona tiliga qiziqish va muhabbatni tarbiyalash zarur.

Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlari turi va mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'qish, yozuv, grammatik materialni o'rganish, kuzatishlar hamda o'quvchilarning ijtimoiy fasliyatlar bilan bogliq holda, ularning og'zaki va yozma nutqini o'stirish.

2. Birinchi sinfga kelgan bolalarga savod o'rgatish, ya'ni ularni elementar o'qish va yozishga o'rgatish, bu ko'nikmalarni malakaga aylantirish.

3. Adabiy til normalarini, ya'ni imloviy va punktuatsion savodli yozuvni, orfoepik to'g'ri talaffuzni o'rganish nutq va uslubiy elementlarni egallash.

4. Grammatika, fonetika, leksikadan nazariy materiallarni o'rganish, tildan tushunchalarini shakllantirish.

5. O'quvchilarni o'qish va grammatika darslari orqali badiiy, ilmiy-ommabop va boshqa adabiyotlar namunasi bilan tanishtirish, ularda tabiiy asarni idrok etish ko'nikmasini hosil qilish.

Bu vazifalarning hammasini boshlang'ich sinflarda ona tili predmeti hal etadi va boshlang'ich sinflar ona tili dasturida aks etadi.

Dastur davlat hujjati bo'lib, unda o'quv predmetining mazmuni va hajmini, shuningdek, shu predmetdan bilim, ko'nikma va malakalar darajasiga qo'yilgan asosiy talablarni belgilaydigan bo'ladi. Dastur talablarini o'qituvchi va o'quvchilar bajarishlari shart, uni kengaytirish va qisqartirishga yo'l qo'yilmaydi.

Boshlang'ich sinflarnig ona tili dasturi ikki qismdan iborat:

1. Uqtirish xati.

2. Asosiy qism.

Uqtirish xatida ona tili predmetining tutgan o'rni, uning vazifalari ko'rsatilib, metodik yo'l-yo'riqlar beriladi. Dasturning asosiy qismi 4 bo'lim, u har bir sinfda o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar ko'rsatilgan. Dasturning bo'limlari: "Xat-savod o'rgatish va o'stirish", "O'qish va nutq o'stirish", "Grammatika, imlo va nutq o'stirish" dan iborat. Har bir bo'lim bir necha qismlardan iborat. Masalan, «O'qish va nutq o'stirish» bo'limi, «Sinfda o'qish» va

«Sinf dan tashqari o'qish»ni sinfda o'qish o'z navbatida «O'qish mavzularini», «O'qish ko'nikmalarini», «Matn ustida ishlash» qismlarini o'z ichiga oladi va hokazolar.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Ona tilimi o'qitish tarixiga tavsif bering. Kamchiliklarning sabablari nimada edi?
2. 50-90-yillarda boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitishda qanday ijobiy siljishlar bo'ldi?
3. Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlarining turi va mazmunini sharhlang.
4. Boshlang'ich sinf ona tili dasturi tuzilishi va mazmunini tushuntiring.
5. Boshlang'ich sinflar ona tili dasturiga o'z munosabatingizni bildirib taqriz yozing.
6. «Ona tili – boshlang'ich sinflarda o'quv predmeti» mavzusida qisqacha ma'ruza tayyorlang.

Tayanch atamalar: yaxlit so'z metodi, analitik-sintetik ishlar, aqliy faollik, o'qitishning istiqboli, dastur davlat hujjati, dastur talablari, o'qitish xati, dastur qismi.

SAVOD O'RGATISH METODIKASI

4-MAVZU: SAVOD O'RGATISH METODIKASINING PSIXOLOGIK VA LINGVISTIK ASOSLARI

Reja:

1. O'qish va yozish nutq faoliyatining turi.
2. O'zbek tilining tovush tizimi va yozuvi.
3. O'qish va yozish jarayonining psixofiziologik tavsifi.
4. Umumiy xulosalar.

O'qish va yozish — nutq faoliyatining turi. Maktabda o'qitish elementar o'qish va yozishga o'rgatishdan boshlanadi. „Alifbe"ga asoslangan holda qisqa vaqt ichida o'quvchilar o'qish va yozishga o'rgatiladi, ya'ni o'qish va yozish ko'nikmasini egallaydilar.

Savod o'rgatish davrtda o'qish va yozish harakatini maqsadga muvofiq ravishda bajara olish o'qish va yozish ko'nikmasi deyiladi. Bu ko'nikma bilimni talab qiladi, chunki har qanday ko'nikma bilimsiz shakllanmaydi. Bilim ko'nikmaga aylanmagan bo'lishi mumkin. Masalan, bola v harfining elementlarini, yozuv chiziqlari orasiga qanday joylashtirilishini bilib, uni daftarda yoza olmasligi yoki o'quvchi harflarni tanib, ularni o'qiy olmasligi mumkin. Yozish malakasini hosil qilish uchun boshqa faoliyat turlari, ya'ni yozish jarayonida partada to'g'ri o'tirish, ruchkani barmoqlar orasida tutish, daftarni qiyalikda qo'yish kabilar ham o'rgatiladi.

O'qish va yozish ko'nikmasi takomillashtirila borib, malakaga aylantiriladi. Malakaning shakllanishi uchun bir faoliyat bir necha bora takrorlanishi lozim. Yozish malakasida o'quvchi ruchkani qanday ushlash, qanday yurgizish haqida o'ylab o'tirmay, so'z va gaplarni yoza boshlaydi. Demak, o'qish va yozish malakasi

harakatning o'ylab o'tirmay amalga oshirilish jarayonidir. Malaka o'qitishning keyingi bosqichlarida mustahkamlanib, avtomatlashish darajasiga yetkaziladi.

O'qish va yozish kishi nutq faoliyatining turi bo'lib, u nutqqa oid malakadir. O'qish malakasi ham, yozish malakasi ham nutq faoliyatining boshqa turlari bilan, ya'ni og'zaki hikoya qilish, o'zgalar nutqini eshitish orqali anglash, ichki nutq bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Maktabda o'qitishning muvaffaqiyati savod o'rgatishning qanday tashkil etilganligiga bog'liq.

O'quvchini savod o'rgatish jarayonida elementar o'qish va yozishga o'rgatishda o'quvchilarning faoliyat ko'rsatishi va nutq faoliyatiga kirishishlari uchun talab bo'lishi, o'z fikrini og'zaki yoki yozma ifodalashi uchun zaruriyat va ehtiyojni yuzaga keltiruvchi vaziyat yaratilishi lozim.

O'qish va yozish malakasi biri ikkinchisining muvaffaqiyatli amalga oshuvini ta'minlaydi. Shuning uchun ham o'qishga o'rgatish bilan yozuvga o'rgatish parallel olib boriladi va bu faoliyat muntazam ravishda mashq qildiriladi. Shunday ekan, savod o'rgatish jarayonida bola juda ko'p o'qishi va yozishi zarur. O'qish uchun ham, yozish uchun ham yangi matn olinadi, chunki bir matnni bir necha bor qayta o'qish bilan maqsadga erishish qiyin. Bu ko'pincha o'qilgan matnni yuzaki yodlab olishga olib keladi. Takroriy faoliyatda vaziyat va mazmunning almashinishi malakani mustahkamlashga yordam beradi, qobiliyatni o'stiradi. O'quvchi oldida uzoq muddatda amalga oshadigan maqsad — o'qish va yozishni o'rganish hamda hozirda bajarishi shart bo'lgan kundalik maqsad — topishmoqni o'qish va javobini topish, so'z va gaplarni o'qish, rasm asosida so'zlab berish kabilar turadi.

O'zbek tili yozuvi tovush yozuvi, ya'ni fonematik yozuvdir. Har bir tovush uchun, har bir fonema uchun maxsus grafik shakl (harf) olingan. O'qishda grafik shakllar tovushga aylantirilsa, yozuvda aksincha, tovushlar harflarga aylantiriladi. Bu o'qish va yozish faoliyatida o'quvchi uchun qiyinchilik tug'dirgandek tuyulsa-da, aslida o'qish va yozish jarayonini soddalashtiradi, chunki tilimizdagi tovushni ifodalovchi harflar soni uncha ko'p emas. O'qish va yozishni o'zlashtirish uchun tovush va harflarning o'zaro munosabatiga oid qoidalarni o'zlashtirish kifoya. Savod o'rgatish metodikasida o'zbek tili tovushlar va harflar tizimining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi.

O'zbek tilining tovush tizimi va yozuvi. O'zbek tili yozuvi fonematik yozuv hisoblanadi. 1993-yil 2-sentabrdagi „Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida“gi qonunga muvofiq o'zbek tili yozuvi uchun lotin grafikasi asos qilib olindi. Nutqning har bir tovushi uchun unga mos grafik shakl qabul qilindi.

O'qituvchi savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarni tovush va harflar bilan tanishtirishda, ularni sintezlab o'qishga o'rgatishda o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

Savod o'rgatish analitik-sintetik tovush metodiga asosan olib boriladi. So'z bo'g'inga bo'linadi, bo'g'indan kerakli — o'rganilayotgan tovush ajratilib olinadi, tahlil qilinadi, o'rganiladigan harf bilan sintezlanadi, shu asosda harf va butun o'qish jarayoni o'zlashtiriladi. Bunda o'zbek tili grafik tizimi, tovushlarni yozuvda

belgilash xusu-siyatlari hisobga olinadi. Savod o'rgatishda o'zbek tili grafik tizimining quyidagi xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega:

1. Savod o'rgatishda tovush-harf bilan tanishtirish unlilardan boshlanadi. Hozirgi o'zbek tilida 6 ta unli fonema mavjud: **a, o, i, e, u, o`**.

E harfi so'z va bo'g'in boshida qo'llanadi (*ekin, echki, aeroplan*), undoshdan keyin o'rta keng lablanmagan unli tarzida o'qiladi (*kel, tez*). Savod o'rgatishda oldin so'z boshida keladigan e, so'ngra undoshdan ki-yin keladigan e tovush-harfi bilan tanishtiriladi.

O harfi o'zbekcha, umumturkiy so'zlarda quyi keng, lablangan **o** lovushini ifodalaydi, ruscha-baynalmilal so'zlarda urg'usiz bo'g'inda **a** tarzida (*botanika*), **o`** tovushi kabi (*tonna*), qisqa **i** tarzida (*traktor*) talaffuz qilinadi. Shuning uchun bu unli qatnashgan ruscha-baynalmilal so'zlar savod o'rgatish davridan so'ng o'quv jarayoniga kiritiladi.

A tovushi *bahor, savol* kabi so'zlarda o kabi, *muomala, munosabat* kabi so'zlarda i toviishiga yaqin talaffuz qilinadi, lekin a yoziladi.

U tovushi *qovun, sovun* kabi so'zlarda i tovushiga yaqin talaffuz etilsa ham u yoziladi.

1 tovushi *bilan, sira* kabi so'zlarda talaffuz etilmasa ham yozuvda doimo saqlanadi.

2. O'zbek tilida 24 ta undosh tovush bor. Yozuvda ular 23 ta harf bilan ifodalanadi: shulardan 3 tasi harf birikmasi, 21 tasi yakka harf bilan belgilanadi. Ular quyidagilar: b, d, f, g, h, j (*jurnal*), j (*jo'ja*), k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g' sh, ch, ng. Undoshlarni o'rgatishda ham muayyan tartibga, talabga asoslaniladi.

Alifbo davrida undosh tovushlar bilan tanishtirishni sonor, ya'ni ovozdor tovushlar bilan boshlash maqsadga muvofiqdir. Chunki sonor lovushlarni bo'g'in va so'z tarkibidan ajratib olish oson. Lekin ng sonor undoshi n va g undosh tovushlari va harflari bilan tanishtirilgach, o'rgatiladi. Harf birikmalarini o'rgatishdagi qiyinchilik hisobga olingan holda, ularning alifbe davrining oxirgi bosqichida o'rganilishi maqsadga muvofiqdir.

J harfi ikki tovushni ifodalaydi, shuni hisobga olib, unga alohida darslar ajratiladi. Birinchi darsda portlovchi **j** tovushini o'rgatish, talaffuzini tushuntirish, analitik-sintetik mashqlar yordamida ko'nikmalar liosil qilinadi, keyingi darsda esa sirg'aluvchi **j** tovushi va uning talaffuzi o'rgatiladi. So'ng bu ikki tovushning talaffuzidagi farq taqqoslash usuli orqali tushuntiriladi. Berilgan bilim analitik-sintetik mashqlar yordamida mustahkamlanadi.

Sh tovushini ifodalovchi sh harf birikmasi ham **s** va **h** harfi bilan, **ch** lovushini ifodalovchi **ch** harf birikmasi **h** harfi bilan tanishtirilgach, o'rgatiladi. O'quvchilar bu harf birikmalarini bir yaxlit tovusli sifatida o'qish va yozishga ko'nikishlari lozim. Bu davrda s'h (is'hoq) tarzida o'qiladigan holatga to'xtalmaydi.

Jarangsiz jufti bor jarangli undoshlar talaffuzi (*b-p, d-t, v-f, g-k, z-s* kabi) haqida dastlabki amaliy tiishunchalar hosil qilinadi, utaniing talaffuzi va yozilishiga e'tibor qaratiladi.

X va **h** tovushlarining talaffuzi va imlosi haqida ham dastlabki tushunchalar beriladi, ularni farqlash bo'yicha maxsus mashqlar ham uyushtiriladi.

Tutuq belgisi (‘) unli tovushdan so'ng kelsa, uni cho'zib talaffuz qilishga, undosh tovushdan so'ng kelsa, undoshtii unlidan ajratib talaffuz qilishga xizmat qilishi haqida ham tushunchalar berilib, asta-sekin uni qo'llashga doir ko'nikmalar shakllantiriladi.

Savod o'rgatish jarayonida harflarning 4 xil (bosma, yozma, bosh va kichik) shakli va ularning ishlatilish o'rni o'rgatiladi.

O'quvchilarni o'qishga o'rgatish bo'g'in asosida olib boriladi. Bo'g'inlab o'qishga o'rgatish uchun so'zni bog'inga bo'lish, bo'g'in chegarasini aniqlashni o'rgatish muhim sanaladi. Savod o'rgatish davrida o'quvchilar so'zlarni bo'g'inlarga to'g'ri ajrata olsalar, o'qish ko'nikmasini ham yaxshi egallaydilar.

O'qishning dastlabki bosqichida orfografik o'qishdan foydalaniladi, asta-sekin orfoepik o'qish ko'nikmalari shakllantiriladi. Talaffuzi yozilishiga mos kelmaydigan tovushlar ishtirok etgan so'zlar oldin orfografik, so'ngra o'foepik o'qib beriladi va ularning o'qilishi bilan yozilishi taqqoslanadi. O'quvchilar muayyan darajada tushunchaga ega bo'lganlaridan so'ng o'foepik o'qish mashq qilinadi.

O'qish va yozish jarayonining psixofiziologik tavsifi. O'qish ham, yozish ham murakkab nutq faoliyati hisoblanadi. Bu jarayonlar kichik yoshdagi o'quvchidan iroda, aql, hatto jismoniy harakatni ham talab qiladi.

Kichik yoshdagi o'quvchini o'qishga o'rgatishda quyidagilar kuzatiladi:

1. Bola o'qish paytida bitta harfni ko'radi, uni bilish uchun rasmlarni ko'z oldiga keltiradi, rasmlarni yoki boshqa harflarni eslaydi, esga tushirgach, uni aytishga oshiqadi, biroq o'qituvchi aytishga yo'l qo'ymaydi, undan bo'g'inni aytishni talab qiladi. O'quvchi ikkinchi harfni eslab olguncha, birinchisi esdan chiqib qoladi yoki ularni qo'shib bo'g'in, bo'g'indan so'z hosil qilguncha, o'qish jarayoni sustlashadi.

2. Ko'pincha bola o'qiyotgan qatorni yo'qotib qo'yadi, harfni, bo'g'inni, so'zni qayta o'qishga to'g'ri keladi. O'quvchining diqqati kengaygan sari bo'g'in va so'zni butunligicha idrok eta boshlaydi.

3. O'qishni endi o'rganayotgan bola o'qiyotgan matn mazmunini o'zlashtirmaydi, chunki u so'zni qanday o'qishga ko'p kuch beradi. Darslikdagi rasmlar, o'qituvchining savollari, ko'rgazmali qurollar ularning ongli o'qishlarini ta'minlaydi.

4. Tajribasiz kitobxon so'zni birinchi bo'g'iniga yoki rastnga qarab topadi. Bu xato o'qishga olib keladi. Bunday xatoning oldini olish uchun so'z bo'g'inlab o'qitiladi, so'zni bo'g'in-tovush tomondan tahlil qilishga, tovush-harf tomondan analiz va sintez qilishga diqqat qaratiladi.

O'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun o'quvchilarning idroki, xotirasi, tafakkuri va nutqini o'stirishga katta e'tibor berish kerak. Savod o'rgatishda fonematik eshitish qobiliyatlarini o'stirishga, ya'ni tovushni aniq talaffuz qilishga, boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatish, bo'g'in yoki so'zdan o'sha tovushni ajrata olish ko'nikmasini o'stirish muhim sanaladi.

Fonematik eshitish imloviy malakani hosil qilishning muhim shartidir. Shu bois savod o'rgatish davrida eshitish idrokini o'stirish uchun ham maxsus xilma-xil mashqlar o'tkazib borish maqsadga muvofiqdir.

Yozuv jarayonida o'quvchilar ruchkani to'g'ri ushlashni, daftarni to'g'ri qo'yishni, harfni yozishda yozuv chiziqlari, ular bo'ylab qo'lni harakatlantirishni esda saqlashi, harfni harfga qanday ulash, qatorga sig'ish-sig'masligini mo'ljallashi lozim. Bu jarayon o'quvchini aqliy va jismonan charchatadi, ayniqsa, ularning barmoq va yelka muskullari charchaydi. Shuning uchun ham darsda ikki-uch marta daqiqali jismoniy mashqlar o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir.

Yozuv jarayonida o'quvchi ruchkani qog'oz ustida sekin, ishonchsizlik bilan qimirlatadi, bir harfni yozib to'xtaydi va namuna bilan solishtiradi, ba'zan chiziqdan chiqib ketadi, noto'g'rilarini bo'yab, to'g'rilaydi. Bunda u o'qituvchiga har daqiqada murojaat qiladi, uning qo'li va boshi yozishda birgalikda harakat qiladi. Yozuv jarayoni o'quvchilarning ongli harakat qilishlarini ham talab etadi. Shu sababli o'qituvchi yozuv jarayoniga sabr-qanoat bilan katta e'tibor qaratishi juda muhim. Yozuvning chiroyli va imloviy jihatdan to'g'ri bo'lishi savodxonlikning yuksak belgisidir.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Nutq faoliyatining turlari va ularning o'zaro holda shakllanishini tushuntiring.
2. Savod o'rgatishda o'zbek tili tovush tuzilishi harflarini hisobga olganing ahamiyati nimada?
3. Savod chikarishda o'qishga o'rgatish va yozuvga o'rgatish nima?
4. Savod o'rgatishda bo'g'in ustida ishlashni ahamiyatini izohlang.
5. Oquvchilarning fonetik eshitish qobiliyati deganda nimani tushunasiz?
6. Alifbe darsligidagi rasmlar, jadvallarning ahamiyati nimada?

Tayanch atamalar: nutq _faoliyati turlar, o'qish malakasi, tovush yozuvi, bo'g'in-tovush tahlili, tovush-harf tahlili, bo'g'inlab o'qish tamoyili, harflarning 4 variantini yozish tamoyili, bo'g'inga bo'lish, fonematik eshitish qobiliyati. imloviy malaka.

5- MAVZU: SAVOD O'RGATISH METODLARINING QIYOSIY – TANQIDIY TAHLILI

Reja:

1. Eski maktabda o'qitish usullari.
 - a) Harfiy metod.
 - b) Bo'g'in hosil qilish.
 - s) Bo'g'inlarni qo'shish.

2. Tovush metodiga asoslangan birinchi darslik.
3. Eski maktablarda yozuvga o'rgatish usullari.
4. Savod o'rgatishda Sh.A. Amonoshvili tavsiyalari.

Eski maktabda o'qish bilan yozish bir vaqtda o'rgatilmagan, avval faqat o'qish o'rgatilgan. O'qish xijo (bo'g'in) usuli bilan o'rgatilgan. O'qishga o'rgatitning "xijjai qadimiy" deb atalgan usuli asrlar davomida hech qanday o'zgarishsiz davom etib kelgan.

Xijo usulida o'qishga o'rgatishni 3 bosqichga bo'lish mumkin:

1-bosqich. Harflarning nomini yodlatish ("harfiy metod") Bu metodning mohiyati asosan quyidagilardan iborat: bir necha yildan beri o'qiyotgan bolalar maktab xonaga yangi kelgan bolaga bir necha kichik — kichik su rani ogzaki yodlatgan. Bola aytayotgan suradagi so'zlarining ma'nosini tushunmay, uralarni birin-ketin yodlab olgan, bu orada taxminan bir yilga yaqin vaqt o'tgan. Shundan keyin arab alfaviti yodlatila boshlagan; bola uyidan xar ikki tomoni randalanib silliqlangan maxsus taxta olib kelgan. Maktabdor taxtaning bir tomoniga qora siyox bilan 28 ta arabcha harfning yolg'iz shaklini alfavit tartibida bandlarga bo'lib yozib bergan.

Maktabdor birinchi banddagi harflarning nomini alif, be, te, se deb aytgan; bola domlaga ergashib takrorlagan; ayta olmasa, domla yana aytgan va shuni yaxshilab o'rganishni vazifa qilib topshirgan. Bola birinchi bandni yodlab olgach, ikkinchi bandni shu tariqa yodlagan va x. Bolalar 28 xarf nomini 5-6 oyda zo'rg'a bilib olganlar. Ular harflarning nomini yodlab olsalar ham, qaysisi be, qaysisi se ekanini ko'rsatib bera olmaganlar. Ayrim domlalar, otin oyilar yosh bolalarning eslab qolishiga yordam berish maqsadida har bir harf uchun shartli iboralar o'ylab topganlar (- uzunchoqqina olif, bittagina be, - ikktagina te, uchtagina se kabi).

2-bosqich. Bo'g'in hosil qilish. Harflar nomi yodlab bo'lingach, bo'g'in hosil qilishga, ya'ni "zeru-zabar" ni o'rgatishga o'tilgan. Eski maktabda "zeru-zabar" (zabar, zer, pesh) har xil o'rgatilgan. Masalan, ba'zi domlalar (be zabar-ba) (be-zer-bi), (be-pesh- bu); (te-zabar-ta), x. kabi o'rgatsalar, boshqa ba'zilari be ba, te zabar ta, . . . kabi; yana boshqalari: be—zabar—a; zer—i,pesh—u; te—zabar—a, zer—i, pesh—u . . . deb o'rgatadilar va hokazo.

Maktabxonada "zeru zabar" quruq, yodlatilgan, nimaga xizmat qilishni aytilmagan. Aslida esa bu belgilarning ma'lum xizmati bor: zabar (fatxa)-undosh harf ustidagi urg'u belgisiga o'xshash chiziqcha bo'lib, undoshga a unli tovushini qo'shib aytish zarurligini ko'rsatadi. zer (kasra) undosh harf ostidagi chiziqcha bo'lib, shu undoshga i unli tovushini qo'shib aytish kerakligini bildiradi. Pesh (zamma) esa undosh harf ustiga qo'yiladigan belgi bo'lib, shu undosh tovushga u unlisini qo'shib aytish zarurligini ko'rsatadi. Demak, arabcha matnlarni o'qish uchun "zeru zabar"ni bilish juda zarur bo'lgan, ammo o'qishga o'rgatish anglab o'qishga asoslanmagani uchun, bolalar mim zabar ma mim zer mi, mim pesh mu deb yodlaganlar, "zeru zabar"ning mohiyatini anglamaganlar.

3-bosqich. Bo'g'inlarni qo'shish. Eski maktabda bo'g'inlarni ko'shish "abjad" bilan boshlangan. Maktabdor taxtaning ikkinchi tomoniga arab tili alfavitidagi 28 ta harf jamlangan 8 so'zni "zeru zabar" bilan yozib bergan. Bolalar

bu 8 ta so'zni birin-ketin xijo usulida o'qib yodlab olganlar. Masalan, abjad so'zi alifga zabar qo'yib, be ga urishtirilsa, ab; jim ga zabar qo'yib, dolga urishtirilsa, jal; bularning ikkisidan abjad xosil bo'lgan kabi.

Abjaddan keyin eski maktab o'quv kitobi bo'lgan "Haftiyak"ka o'tilgan. "Haftiyak"dagi suralar ham "Abjad"dagi kabi xijo usulida o'qitilgan. Bolalar "Haftiyak"ning bir betini hijo usulida o'qish uchun juda ko'p vaqt va kuch sarflaganlar.

So'zni xijo usulida o'qishda avval so'zdagi birinchi undosh harfning nomini, keyin ikkinchi undosh harfning nomini aytib, unga zarur xarakatni qo'yib xijo hosil qilingan shu usulda navbatdagi harflardan ham xijo hosil qilinib, keyin xijolarni bir-biriga qo'shib, bu so'z bir butunicha aytilgan. So'zni xijo usulida o'qishda tovush emas, balki shu tovushni ifodalovchi harfning nomi asos qilib olingan. So'zni tovush jihatidan tahlil qilishga oid hech qanday ish qilinmagan, tovushlarning qo'shilishi bolalarga tushunarli bo'lmagan, bolalar so'zidagi har bir harf ma'lum bir tovushni bildirishini mutlaqo anglamaganlar. Xijo usulida o'qishga o'rgatish, birinchidan, mexanik ravishda bo'lib, ayni bir narsani qayta - qayta aytishga majbur qilingan, ikkinchidan, bola o'zi aytgan so'zining ma'nosini tushunmay, maktabdordan eshitganini takrorlay bergan.

"Haftiyak" ning keyingi ayrim suralari so'zni yaxlit "o'qish" usulida olib borilgan, aniqrog'i bola o'qimagan, eshitganini yodlagan. Natijada bolalar maktabxonada o'qiganlarini o'zi o'qib yurgan kitobidan "o'qib bergan", ammo ularning qo'lga maktabda o'qilmagan boshqa bir kitob berilsa, uni o'qiy olmagan; eski maktabda olti-o'n yil mungazam o'qigan bolalarning juda kan deganda 4-5 % igina o'qish va yozish ko'nikmasini hosil qilgan.

Turkistonda ochilgan rus-tuzem maktablari savod o'rgatishda ma'lum darajada ijobiy rol o'ynadi. Rus-tuzem maktablarining o'zbekcha sinflarida o'zbekcha xat-savod orgy metodi 1900 yildan boshlab asta-sekin islox qilindi. Xijo metodidan tovush metodiga o'tildi. 1900 yillardan rus-tuzem maktabi o'zbekcha sinflarining peshqadam muallimlari tovush metodi asosida tuzilgan tatarcha alifbedan foydalanganlar. Bu kitobning tili va mazmuni o'zbekcha sinflarga mos kelmasdi. **1902 yilda Saidrasul Saidazizovning** tovush metodi talabiga muvofiq tuzilgan ona tili alifbesi "**Ustodi avval**" nashr etildi.

"Ustodi avval" nashr qilingandan keyin o'zbekcha xat savod o'rgatishda yangi davr boshlandi. Tovush metodi savod o'rgatishning eski usulidan tamomila farq qilib, o'qitishni osonlashtirdi, ta'limni bola tushunadigan, anglaydigan ta'limga, faol ta'limga aylantirdi

"Ustodi avval" 3 bo'limdan iborat: 1-bo'lim, hozirgi atama bilan ataganimizda, alifbe davridir. Muallif bu bo'limda arab alfavitidagi harflarni alfavit tartibida emas, balki harf orqali ifodalangan tovushning talaffuzi oson-qiyinligini harflarning yozilishi sodda yoki murakkabligini e'tiborga olgan. Muallif har bir harfning yozuvda bir necha xil shaklda kelishi xat-savod o'rgatishni qiyinlashtirishini hisobga olgan; alifbe davrining boshida deyarli har doim bir xil shaklda qo'llanadigan harflarni bergan. Shakli yozilish o'rniga qarab turlicha bo'ladigan harflarning so'z boshida, so'z o'rtasida, so'z oxirida va alohida yozilish

shaklini berib, ularga mos misollar keltirilgan. Masalan, q harfini tanitish uchun qor, uyqu, oq so'zlarni, g' harfini tanitish uchun g'or, uyg'oq, tor so'zlarini taylagan. Muallif soddadan murakkabga tamoyiliga amal qilib, alifbe davrini asta-sekin murakkablashtira borgan. Kitobning alifbe qismiga, asosan, o'zbek tilining lug'at sostavidagi so'zlardan tanlab olgan.

"Ustodi avval" ning 2-bo'limi alifbedan keyingi davrdir. Bu bo'limda hikoya, masal va 50 maqola berilgan. Ularning ayrimlarida bilim targ'ib qilinsa, boshqalari tarbiyaviy mazmunda.

S. Saidazizov kitobining **3-bo'limini "Alifboi qur'on"** deb atagan va o'z oldiga bolalarga "qur'on" ni tushunib olishga o'rgo'tishni maqsad qilib qo'ygan.

Umuman tovush metodi Markaziy Osiyoga ikki manbaadan yoyildi:

1. Rus-tuzem maktablari ruscha sinflarida xat-savod tovush metodi bilan o'rgatilar edi. O'zbekcha sinf muallimlari tovush metodi oson va qulayligini amalda o'z ko'zlari bilan ko'rdilar va ular rus o'qchituvchilariga taqlid qilib, asta-sekin tovush metodini o'z sinflariga tatbiq eta boshladilar

2. IX asrning oxiridan boshlab ichki Rossiyadan Markaziy Osiyoga kelgan tatar muallimlari tovush metodida xat-savod o'rgata boshlagan edilar, oradan ko'p o'tmay, bir qancha maxalliy muallimlar ham tatar muallimlariga taqlid qilib, yangi maktablar ochdi-da, bolalarga xat savodni tovush metodida o'rgata boshladi. Shunday qilib, O'rta Osiyoda tovush metodi asta-sekin xijo metodining o'rnini ola boshladi

Ma'lumki, tovush metodn bilan xat-savod o'rgatishga Rossiyada K.D-Ushinskiy asos solib, u sintetik tovush metodini qat'iy himoya qilgan edi. Tovush metodi bilan savod o'rgatilganda, so'zning eng kichik bo'lagi, ya'ni nutq tovushlari asos qilib olinadi. So'zning ma'nosini o'zgartira oluvchi har bir tovush yozuvda harf orqali ifodalanishi: so'zda tovushlar almashishi, ortishi esa kamayish natijasida boshqa bir yangi so'z hosil bo'lishi mumkiligi bolalar ongiga yetqaziladi. Keyingi yillarda ham xat-savod tovush metodida o'rgatilmoqda. Atoqli metodistlar (S.P.Redazudov, A-I.Voskresenskaya, K. Qosimova, Y.Abdullaev, O.Sharafiddinov) tovush metodyada xat-savod o'rgatishni takomillashtirdilar.

Arab alfavitida yozuvni o'rgatish qiyin edi. Arab alfavitidagi harflar so'zda qo'llash o'rniga qarab, har xil shaklda yozilgan, bu yozishni o'rganishni qyinlashtirgan. Shuning uchun ko'p maktablarda bolalarga o'qish o'rgatilib yozuv o'rgatilmagan, chunki domla va otin oyilarning ko'pchiligi o'qishni bilgan-u, yozishni bilamagan.

Eski maktabda yozish chiziqsiz tekis oq qog'ozga dastlab yo'g'onroq savag'ich qalamda o'rgatilgan, bolalar yozishni ozroq o'rganganlaridan keyin qamish qalamda ham yozishgan, ularga ruchkada yozishga ruxsat etilmagan.

Yozishni o'rgatish alfavit tartibda harflarning alohida-alohida shaklni yozdirishdan bohslangan. Avval alifni yozish o'rgatilgan, keyin o'xshash shakli harflar bandlarga bo'linib, o'xshash unurni bo'lmaganlari esa ayrim-ayrim yozdirilgan. Ayrim domlalar ba'zi harflarni elementlarini yozish bir – ikki yilga cho'zilgan.

Shundan keyin –harflarni nusxaga qarab alfavit tartibida katta-katta qilib yozish, mufrodot (sarhad) deyilgan, bunday yozish bir – ikki yilga cho'zilgan .

Shundan keyin harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni murakkabot deyilgan. Harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi bir necha bosqichga bo'linib, harf birikmalarining ma'no anglatish – anglatmasligi umuman e'tiborga olinmagan. Qanday qo'shilish mashq qilinavergan. Ko'pgina eski maktablarda bunday mashq “abjad yozish ” bilan tugallangan .

Murakkabotdan keyin bayt, qit'a va ruboyilarni ko'chirib yozish mashqi boshlangan . Bu mashqni muqattaot deyilgan .

Bu mashqqa ham juda ko'p vaqt sarflangan ma'noli so'zlarni yozish bilan boshlanib, duoyi salom (insho) yozish bilan tugallangan.

Yozuvni o'rgatish va husnixat mashq qildirishda (Mufradot) kitobidan foydalanilgan. Bu kitobchada har uchchala mashq turi ba'zi nashrlarda esa insho namunalari berilgan.

Eski maktabda yozuvga o'rgatishning birdan-bir yo'li ko'chirib yozuv – nusxa ko'chirish bo'lgan, natijada bolad ayozma nutq konikmasi hosil qilinmagan . Bu mashq bolani juda zeriktiragan , hech o'ylanmasdan yozishga odatlantirilgan. Maktabxonada ijodiy ko'chirib yozuv mashqlarining, shuningdek, boshqa usullarning qo'llanmaganligi orqasida bola chiroyli ko'chirib yozish konikmasini hosil qilgan bo'lsa ham, ammo o'z fikrini yozma ifoda qila olmagan, eng oddiy jummalarni ham juda ko'p xato qilib zo'r bazo'r yozgan .

Eski maktablarda, madrasalarda o'zbek tili o'qitilmagan, natijada eski maktab bolalargina emas xatto madrasda bir necha yil umr o'tqazgan ba'zi bolalar ham o'z ismini to'g'ri yozishni bilamaganlar .

Arabchada to'g'ri, chiroyli yozuvga o'rgatish uchun Xivalik shoir Shermuhammad Avazbey o'g'li Munisning (1778-1829) “Savodi ta'lim” kitobidan foydalaniladi.

Rus – tuzem maktablarida o'qish va yozishga o'rgatish, odatda , bir vaqtda boshlanib, bir- biriga bog'lab olib borilgan , har kuni avval o'qish, keyin yozuv darsi bo'lgan; o'qish va yozish onglilik tamoyili asosida o'rgatilgan; bolalar qaysi tovush, bo'g'in, so'z yoki gapni o'qiyotgan yoki yozayotganini aniq tasavvur qilgan , ma'nosiga tushungan, arabcha harfning yolg'iz shaklini, yoxud biror harfning elementini yozayotganligini ongli ravishda bilgan.

Rus-tuzem maktablarining o'zbekcha sinfida ko'chirib yozishga va diktantga ko'p vaqt sarf etilgan. 4-bo'limda, ulardan tashqari, insho (turli tilxat, duoi salom va savdo ishiga oid har xil xatlar) yozishga o'rgatilgan.

Savod o'rgatishda Sh.A.Amonashvili tavsiyalari.

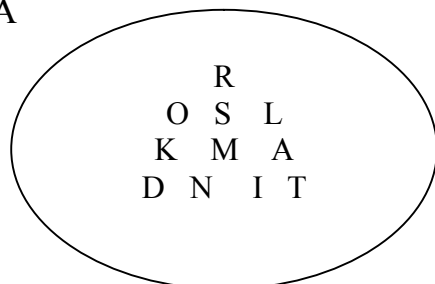
Gruziya pedagogika fanlari ilmiy tekshirish institutlari eksperimental didaktika laboratoriyasi mudiri psixologiya fanlari doktori, professor Sh.A.Amonashvili olti yoshli bolalar o'qitish masalalari bo'yicha 15 yil davomida 100 dan ortiq sinfda eksperiment-tajriba ishlari olib bordi. Tajriba ishlari davomida o'qituvchilar vaqtini tejash, ularning o'qishiga bo'lgan qiziqishlarini orttirish masalalariga alohida e'tibor berdi.

Olti yoshli bolalarga o'qish va yozishni o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodida voz kechib, xos ish usullaridan foylaniladi.

Birinchi usul:

Mahsus ko'rgazmali qurol yoki doskadagi yozuvlar asosida quyidagilar bilan suhbat o'tkaziladi. M harfini tanitish uchun quyidagi yozuvlardan foydalanish mumkin.

O L M A

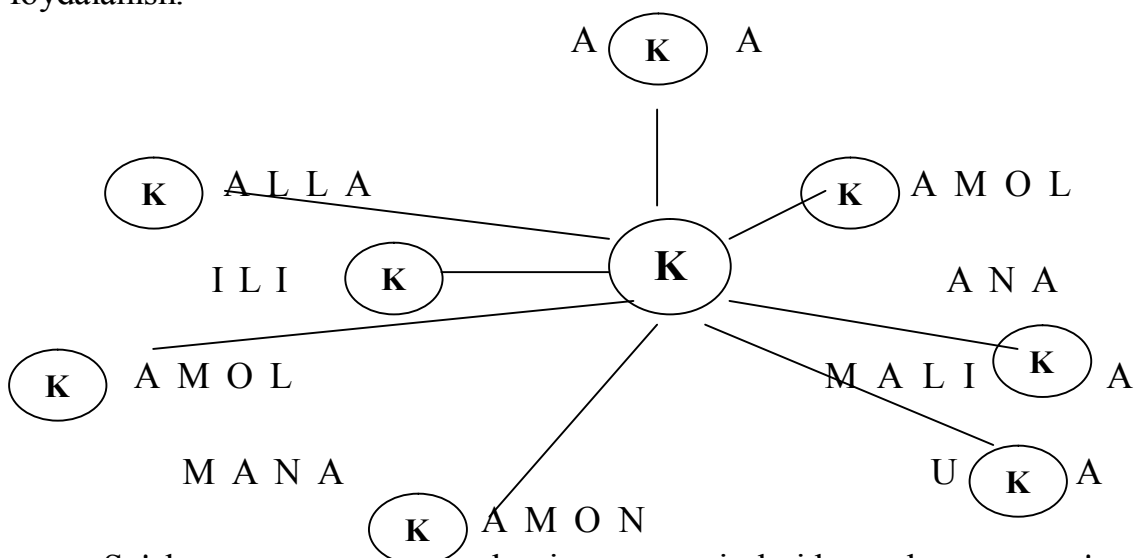
olma so'zi va aylana ichidagi harflardan faqat M harfi o'quvchilarga notanish.

– Bolalar, mana bu so'zga qarab bugun tanishadigan harfingizni toping. Bolalar *olma* so'zidagi O, L, A harflari bilan oldindan tanish bo'lganliklari uchun M harfini qiynalmay topadilar.

– Aylana ichidagi harflarga qarang. Ular orasida M harfi bormi, nechta?

Ana shunday savol-javoblar asosida o'quvchilar M harfi, uning tuzilishi va qanday qismlardan iborat ekanligini bilib oladilar.

Ikkinchi usul: O'quvchilarga K harfini tanishtirish uchun quyidagi so'zlardan foydalanish.

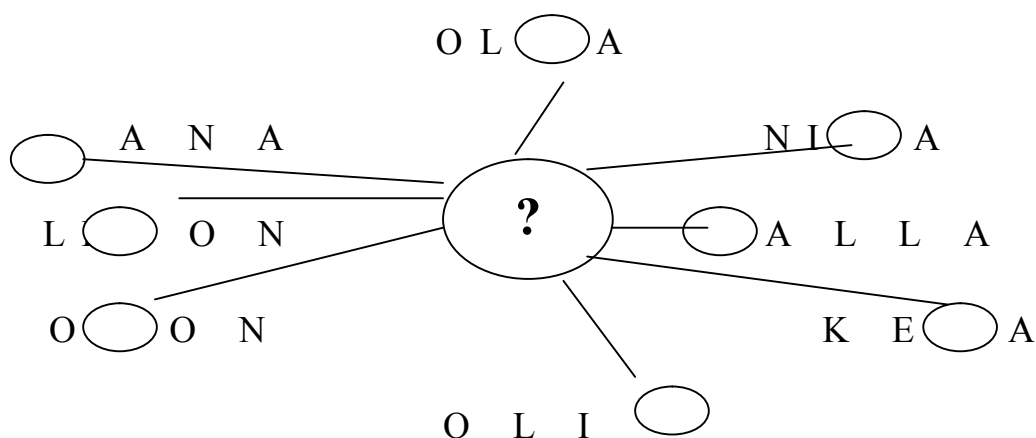

– So'zlarga qarang ularning, ayrimlarida bugun o'rganiladigan harf yashiringan. U qaysi harf ekan, u qaysi so'zlarda yashringan?

O'quvchilar o'zlariga tanish bo'lgan harflar asosida nan o'rganilmagan M, K harfli so'zlarni o'qishga harakat qiladilar. K harfi yashringanligini aytib, uni topadilar va o'zlashtiradilar.

Uchinchi usul:

O'quvchilarga M harfini tanishtirish uchun quyidagi sxemadan foydalanish mumkin:

- So'zlarni o'quvchilarga qaysi harfni o'rgatmoqchi ekanligingizni ayting.

O'quvchilar o'rganadigan harf M ekanligini aytganlardan N to'rtburchak ichidagi so'roq belgi(?) sini ochirib, o'rniga M ni yozib qo'yiladi.

To'rtinchi usul:

L harfini o'rganish uchun ilgari o'rganilgan va o'rganilmagan harflardan 7-8 tasi doskaga yozib qo'yiladi. Masalan,

A, N, I, L, M, K, O

O'quvchilar diqqatini jalb qilib ulardan so'raladi. Mana shu harflardan qaysi biri - L ?

O'qituvchi harflarni birma-bir ko'rsatadi.

- Mana bumi?

- Yo'q bu-A

O'qituvchi A harfini o'chiradi.

- Mana bumi?

- Bu - N

- O'qituvchi N harfini o'chiradi

- Qaysi biri - L?

- O'rtasida turgan harf L

- O'qituvchi L harfini ko'rsatib so'raydi:

- Bumi, L harfi?

- Ha!

O'quvchilar L harfini ko'rib, uning shaklini eslab qoladilar.

Beshinchi usul:

Dars boshlanishidan oldin o'quvchlar sinfga kirishguncha o'qituvchi yangi o'rganiladigan harflardan 3-4 ta yozib o'chradi va yana yozadi. O'quvchilar darsga kirganlaridan keyin doskaga qaysi harf yozilganligi haqida o'zaro bahslashadilar.

- Qani aytinglarchi, bugun qaysi harf bilan tanishar ekansiz? O'quvchilar doskaga yozilgan harfni birgalikda o'qiydilar. Keyin ayrim o'quvchlarga yakka tartibda o'qitiladi va uni puhta o'zlashtirishga oid mashqlar o'tkaziladi.

Amonashvilining harf tanitish usullari dastlabki qarashda juda qiziqarli, o'yin tarzida tashkil etilganday tuyulsa, bu tartibni o'quvchilarga ommaviy targ'ib qilish yaramaydi. Chunki, o'quvchilar harfni turlicha o'tashlari mumkin. Har bir tovushning sof holatdagi talaffuzini o'zlashtirmay turib o'qishni o'rgatish mumkin emas. Bundan tashqari olti yoshli bolalarga darslarni qiziqarli, o'yin tarzida tashkil etilishi maqsadga muvofiq bo'lsada, dars bilan o'yin jarayonining farqi sezilib turishi kerak. Eng muhim darsda o'quvchilarga o'qishni o'rgatish bilan bir qatorda ularning nutqlarini o'stirish va tarbiyaviy ta'sir etish masalalariga ham e'tibor talab qilinadi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar :

1. Eski maktablarda savod o'rgatish qanday metodda olib borilgan?
2. Bolalar savodi necha bosqichda ajratilgan. 1-bosqichda qanday metod va tartibda o'qitish ishlari olib borilgan ?
3. 2- bosqichning vazifasini ayting ?
4. 3- bosqich qanday nomlanadi, uning vazifasi nimalardan iborat?
5. Haftiyalik qanday usulda o'qitilgan ?
6. Markaziy Osiyoga tovush metodi qaysi manbalar orqali yoyildi?
7. O'zbek sinflari uchun yarartigan dastlabki o'quv qo'llanmasining afzalliklari namadan iborat?
8. K.D.Ushinskiy asos solgan analitik-sintetik tovush metodini kimlar takomillashtirdilar?
9. Eski maktabda bolalar qanday o'rgatilgan?
10. Hozirgi kunda amalda qo'llanayotgan “ Alifbe ” darsliklarini tahlil qiling va ularga taqriz yozing.

Tayanch atamalar : Hijo usuli, harfiy metod, abjad, haftiyak, tovush metodi, mufradot (sarxad)abjad yozish madrasa.

6-MAVZU: SAVOD O'RGATISHDA ANALITIK-SINTETIK TOVUSH METODI

Reja:

1. Metodning umumiy xususiyatlari.

2. Savod o'rgatishning tarbiyaviy xarakteri.
3. Bolalarning savod o'rgatishga tayyorgarligini o'rganish.
4. Umumiy xulosalar.

Analitik-sintetik tovush metodiga K.D.Ushinskiy asos solgan. Bu metod hozirgi kunga qadar ancha takomillashdi. Shu bois analitik-sintetik tovush metodi an'anaviy tamoyillarga va shakllanish, tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillarga ega. Metodning an'anaviy tamoyillari quyidagilar :

a) Savod o'rgatishda analitik -sintetik tovush metodi shaxsni shakllantirish maqsadiga ko'ra ta'limiy va o'stiruvchi xarakterda bo'ladi, nutqiy mashqlar orqali aqlning o'sishini ta'minlaydi.

b) O'qishning ongli bo'lishini talab etadi.

Bu metod tashkiliy tomondan ikki davrga:

a) Alifbegacha tayyorlov davri.

b) Alifbo davriga bo'linadi, Ikkinchidan, yozuvga o'rgatish o'qishga o'rgatish bilan parallel xolda olib boriladi.

Analitik-sintetik tovush metodi psixolingvistik nuqtai nazaridan: **birinchidan;** savod o'rgatish bolalarning jonli nutqiga, ular egallagan nutq malakasiga asoslanadi; **ikkinchidan:** savod o'rgatishga tovush asos qilib olinadi, unda tovushnn ajratishga, analiz va sintez qilishga, tovushlar artikulyatsiyasiga, bolalarda fonematik eshitishni rivojlantirishga katta ahamiyat beriladi, **uchinchidan;** o'qish birligi sifatida bo'g'in olinadi, bo'g'in ustida ishlashga katta ahamiyat beriladi.

Metodning shakllanish va tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillari:

1. Ta'lim jarayonini tashkil etish nuqtai nazaridan: savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differentsial va individual yondashish;

2. O'qitishning istikboli nuqtai nazaridan: grammatika, suz yasalishi, imlo, leksikologiyaga oid bilimlarni nazariyasiz amaliy asosda muntazam berib borish;

3. Psixologo—lingvistik nuqtai nazaridan: tovush va xarfni o'qitishning qulay usulnni izlash, tovush va xarflarning moslyagini, osonligini, ikkinchidan, ta'limning tarbiyaviy va o'stiruvchi xarakteri hisobga olinadi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarga tarbiya ham berib boriladi. Tarbiyalash didaktikaning muxim prinsiplaridandir. Maktabda ahloqiy tarbiya beriladi, ilmiy dunyoqarash elementlari shakllantirnladi. Bolalar darsda ommaviy siyosiy tushunchalarni egallaydilar. "Alifbe" sahifalarida do'stlik, baynalmilal munosabat, bolalar mehnati, tabiat, kattalar mehnati, bolalar o'yinlari, oila, maktab xayoti kabi rasmlar berilgan. Turli mavzularda matn berilgan. Bular bolalarda o'zaro do'stlik, mehnatsevarlik, mehnatni qadrlash, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, tabiatni sevish va asrash, hayvonot dunyosiga qiziqish, ularni muhofaza qilish, maktab va o'qishni sevish umuman, estetik tarbiyani shakllantiradi. Bular bolalarni halqning qaynoq xayotiga, uning baxtiga, orzulariga, muvaffaqiyatlariga ruxlantiradi. Demak, bolalarga axlokiy, g'oyaviy- siyosiy, mehnat va estetik tarbiya berish ham savod o'rgatish vazifasiga kiradi.

Savod o'rgatishni turli tashkil etish uchun bolalarning unga nutqiy tayyorgarligi maxsus o'rganish talab etiladi. Maxsus o'rganish avgustda, xatto undan oldin- bahordan boshlanadi. 1—sinfga keladigan o'quvchining oilasiga yoki bolalar bog'chasiga boriladi, suhbat o'tkaziladi, bolalarning umumiy bilim saviyasi aniqlanadi.

1. O'qish ko'nikmasini aniqlash.

- a) so'zni sidirg'a o'qiydi.
- b) bo'g'inlab o'qiydi.
- v) harflab o'qiydi (noto'g'ri o'qish).
- g) anchagina harflarni biladi, lekin o'qishni bilmaydi.
- d) ayrim harflarni biladi.

2. Yozuv ko'nikmasi.

- a) hamma harfni yozishni biladi, so'z yozadi, (bosma yoki yozma).
- b) ayrim harflarnigina yozishni biladi (bosma yoki yozma).
- v) yozishni umuman bilmaydi.

3. Tovushni taxlil qilishga tayyorgarligi.

- a) so'zni bo'g'inlarga bo'ladi.
- b) so'z yoki bo'g'indagi tovushni ajratadi.
- s) hamma tovushni to'g'ri talaffuz qiladi.
- d) ayrim tovushlarni noto'g'ri talaffuz qiladi (qaysi tovushlar ekani hisobga olinadi).
- e) nutqning baland yoki pastligi.

4. Og'zaki bog'lanishli nutq. She'rni yoddan o'qish.

- a) 3 ta she'rni biladi, uni zavqlanib aytadi.
- b) 1-2 ta she'rni biladi, aytishga uyaladi.
- s) birorta she'rni yoddan o'qishni bilmaydi.

5. Og'zaki bog'lanishli nutq. Ertak aytish.

- a) bir yoki bir nechta ertakni aytishni biladi.
- b) ertak aytishga harakat qiladi, lekin ayta olmaydi.
- v) ertak aytishni bilmaydi, o'rganishga ham harakat qilmaydi.
- b) og'zaki bog'lanishli nutq.

6. Fikr bayon qilish ("Rasmda nimalar ko'rayotganingni aytib ber?").

- a) 20 so'zdan ortiq bog'lanishli hikoya, bir necha gap.
- b) 10 tadan 20 tagacha so'z, bir necha gap.
- s) 10 tagacha so'zli bog'lanishli javob.
- d) 3-4 so'zli qisqa javob.

Shuningdek, bola nutqining sintaktik qurilishi ham, foydalanadigan so'zlar doirasida ham o'rganiladi, to'plangan materiallar 2 variantda yoziladi.

a) Har bir o'quvchi haqida alohida ma'lumot, bu bolaga yakka yoki differentsial yondashish uchun kerak bo'ladi.

b) Sinf o'quvchilari uchun umumiy ma'lumot, bu ma'lumotdan darsda sinf o'quvchilari uchun umumiy ishlar metodikasini tanlashda foydalaniladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Analitik-sintetik tovush metodiga kim asos solgan?
2. Analitik-sintetik tovush metodining an'anaviy tamoyillarini ayting.
3. Analitik-sintetik tovush metodining shakllanish jarayonida bo'lgan tamoyillari qaysilar?
4. Bolalarning savod o'rgatishga tayyorgarligi qay yo'nalishlarda o'rganiladi?
5. Bolalarning tayyorgarligini o'rganishning ahamiyatini gapirib bering.
6. O'zingiz bir-ikkita bolaning savod o'rgatishga tayyorgarligini o'rganing va taqsoqlang, farqini aniqlang.
7. Og'zaki nutqini o'rganish qanday yo'nalishlarda olib boriladi?
8. Savod o'rgatish jarayonida bola tarbiyasi ustida qanday ishlanadi?
9. «Alifbe» darsligi materiallari mavzusini o'rganib chiqing, o'quvchi shaxsini tarbiyalash ustida qilinishi mumkin bo'lgan ish turlarini belgilang.

Tayanch iboralar: analitik-sintetik tovush metodi, nutqiy mashqlar, savod o'rgatishga tovushning asos qilib olinishi, o'qishga o'rgatish uchun bo'g'inning asos qilib olinishi, differentsial yondashish, individual yondashish, o'qitishning istiqboli, nutqiy tayyorgarlik, o'qish ko'nikmasi, yozuv ko'nikmasi, tovush tahlili, tovush—harf tahlili

7-MAVZU: SAVOD O'RGATISH JARAYONI

Reja:

1. Savod o'rgatish jarayoni haqida umumiy ma'lumot.
2. Savod o'rgatish jarayoni davrlari.
 - a) alifbegacha tayyorgarlik davri, uning bosqichlari.
 - b) alifbo (asosiy) davr.
3. Savod o'rgatishda differentsial yondashish.
4. Savod o'rgatish jarayoni oxirida o'quvchilar bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar.
5. Savod o'rgatish o'qish darsinng tuzilishi.

Analitik sintetik tovush metodida savod o'rgatish jarayoni 4 oy davom etadi.

Bu jarayon 2 davrga bo'linadi:

- a) alifbegacha tayyorgarlik davri (2 hafta)
- b) alifbo (asosiy) davr 31 dekabrgacha davom etadi.

Alifbogacha tayyorgarlik davri, o'z navbatida, 2 bosqichga bo'linadi:

- a) Harf o'rganilmaydigan bosqich (2 hafta)
 - b) unli tovush va xarf o'rganiladigan bosqich (2 hafta)
- Savod o'rgatish jarayonidagi darslar predmetiga ko'ra ikki turli:
- a) "Alifbe" darsligi asosidagi o'qish darslari
 - b) "Yozuv daftari" asosidagi yozuv darslari

1-bosqichning asosiy vazifasi o'quvchilarni maktab, sinf bilan, tartib-intizom qoidalari bilan tanishtirish. Ularga nutq, og'zaki va yozma nutq haqida, gap,

nutqning gaplardan tuzilishi, soʻz gaplarning suzlardan tuzilishi; boʻgʻin, soʻzlarning boʻgʻimlardan tuzilishi, soʻzlarning boʻgʻinlarga boʻlinishi; tovush, boʻgʻinlarning tovushlardan tuzilishini; tovushlarning unli tovush va undosh tovushlarga ajratilishini oʻrgatish, ulardan amaliy foydalana bilish koʻnikmalarini hosil qilishdan iborat. Bu davrda maxsus nusxalar asosida oʻquvchilarning bogʻlanishln nutki ustida ishlanadi. Ularga «Alifbe»da berilgan rasmlar asosida hikoyalar tuzdirishdan tashqari, oʻzlari bilgan sheʼr, ertak, hikoya, tez aytish, maqol, topishmoq, xalk ashulalari, alla, qoʻshiqlar, latifalardan aytirish lozim.

Tayanch soʻzlar asosida gap tuzdirish, «Alifbe» sahifalaridagi soʻzlar, ularning maʼnolari ustida ishlash kabi ishlar uyushtiriladi. (Bu tarzdagi ishlar har bir darsda mavzularga bogʻliq ravishda izchil davom ettirib boriladi.) Bu bosqichdagi yozuv darslarida oʻquvchilarda daftar bilan, yozuv chiziqlari bilan tanishtirish, harf elementlarini yozishga oʻrgatish, namunaga qarab grafik xatolarini aniqlash – oʻz-oʻzini tekshirish, harf oralarining tengligiga rioya qilish kabi koʻnikmalar hosil qilinadi.

2-bosqichda unli tovush va unli xarflar oʻrgatiladi. Bunda ularning uch xususiyatini: a) orizda tusikka uchramasligi; b) choʻziq aytylishi; v) tarkibida faqat ovo. qatnashishi kabilarni oquvchilarning amaliy ravishda puxta egallashlariga erishish lozim.

Shuningdek, bu bosqichda tovush bilan harfni farqlashga oʻrgatish koʻzda tutiladi. Bu bosqichdayoq tovush va harf oʻrtasidagi chegaraga qatʼiy rioya qilinadi. Bolalarga tovush xaqida maʼlumot kitob ochtirilmay beriladi. Tovushni ifodalovchi harf koʻrsatilgach, harf ustida ishlanadi. Tovush va harfga oid xususiyatlar (tovushlarni talaffuz qilamiz, eshitamiz, harflarni yozamiz, koʻramiz, oʻqiymiz) ham izchil ravishda oʻquvchilarni oʻzlashtirishlarini hisobga olgan xolda ochila boriladi.

Alifbo davri. Bu davr 31 dekabrgacha davom etadi. Unda asosan oʻquvchilar undosh tovush va undosh harflar bilan tanishtiriladi. Undoshlar osondan qiyinga tamoyili asosida joylashtiriladi. Oldin sonor tovushlar (n, m, l,) keyin esa b, k, d, t, s kabi undoshlar soʻngra ikki tovushni ifodalaydigan j, harf birikmalari (ng, ch, sh), tovush bildirmaydigan harf ‘-tutuq belgisi bilan tanishtiriladi. Tovush va harfni yaxshi tanishlari, elementar oʻqishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun burina bulish, burin chegarasini aniqlash, burindan tovushni ajratish, tovush va harf munosabatini aniqlash, kesma harflardan boʻgʻin tuzish va oʻqish, boʻgʻin-tovush, tovush-harf, tahlili kabi mashqlardan foydalaniladi.

Bu davrda boʻgʻinlab oʻqish asosi shakllantiriladi: ikki harf yopiq, ikki harfli ochiq, uch harfli yopiq boʻgʻinlar (il, ol, la, lo, nom, lim) oʻqishga oʻrgatiladi. Alifbo davrini oʻrganiladigan tovush-harfning murakkabligini hisobga olib 3 bosqichga ajratish mumkin;

1-bosqichda o-na, a-na, il, in, bi-lan, tuzilishidagi soʻzlar; 2-bosqichda artikulyatsiyasi qiyin boʻlgan r, k, v, f kabi undoshlar va yoʻl—bars, doʻst, rasm kabi tuzilishidagi soʻzlar; 3-bosqichda harf birikmalari hg, sh, ch, 2 tovushni ifodalaydigan j, tutuq belgisi va jurnal, jirafa, tong, soʻng, bodring, choynak, shudring kabi soʻzlar oʻqishga oʻrgatiladi.

Alifbe davrining oxirida o'quvchilar quyidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari zarur:

- a) hamma tovushlarni tanishi va har qanday xolatda to'g'ri talaffuz qilishi;
- b) so'zni bo'g'in tovush, tovush—harf taxlilini bilishi, so'zdagi tovushlarning izchil tartibini aniqlay olishi, kerakli tovushni so'z va bo'g'inga ajrata olishi;
- s) kesma harf va bo'g'inlardan so'z tuza olishi va o'qishi;
- d) 2-3-4 bo'g'nli so'zlarni butinlab o'qishi, adabiy-orfoepik talaffuz bilan o'qishi;
- e) gaplarni oxangiga rioya qilib o'qishi;
- i) o'qigan matnining mazmunini tushunib, ongli o'qishi;
- y) o'qigan matn mazmunini savollar asosida soddagina qilib qayta hikoyalab berishi;
- k) o'qigan matnga sarlavha topishi;
- l) to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish malakalari shakllantirilishi;

Alifbo davri yozuv darslarining vazifasi - kichik va bosh yozma xarflarni turri shakllantirish, harflarni to'g'ri ulash, alifbeda o'qigan bo'g'in, so'z va gaplarni namunaga qarab yozish, harf, bo'g'in, so'z, gap diktantlarni yozish ko'nikmasini shakllantirish, izoxli, saylanma, ko'ruv, ta'limiy, diktant yoza olishlariga erishish, umuman grafik malakani shakllantirish. Savod o'rgatish jarayonining oxirida bir darsda, agar darsning 2/3 qismi yozuvga ajratilsa, 20 tagacha so'z yoza olishlari talab qilinadi.

Ma'lumki, o'quvchilar 1—sinfga har xil tayyorgarlik bilan keladi. O'quv materiallari 1-sinf o'quvchilari saviyasiga mos, izchil ravishda beriladi. Shunga qaramay har xil tayyorgarlik bilan kelgan o'quvchilarning uni o'zlashtirishlari turlicha bo'ladi. Bu savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differensial va individual yondashishni taqozo etadi. Bunday yondashish ta'limning barcha bosqichlarida ham yaxshi natija beradi.

Differentsial yondashishda o'quvchilar guruxlarga bo'linadi, har bir guruxning saviyasiga va imkoniyatiga mos topshiriqlar beriladi. Sinf o'quvchilari 3 guruxga bo'linishi mumkin. Topshiriqlar ham 3 variantda ishlab chiqiladi.

O'qituvchi sinfda frontal ishlash jarayonida 3 guruxdagi o'quvchilar bilan parallel ish olib boradi. 3 gurux uchun ham o'quv materiali alifbe hisoblanadi, unga qo'shimcha alifbe uchun qo'shimcha tarqatma materiallardan, jadvallardan mustaqil ishlardan foydalaniladi. Alifbedagi o'quv materiali yoki o'qilayotgan matnning qiyin o'zni oldin tayyorgarligi puxta o'quvchiga, so'ng bo'sh o'quvchiga o'qitiladi. Ba'zi o'quvchilar bilan darsdan tashqari vaktida yakka tartibda ishlar olib borishga xam to'g'ri keladi.

Yangi material o'rganiladigan o'qish darsida ishning asosiy turlari: o'rganiladigan yangi tovushni so'zni (shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan so'zni) bo'g'in-tovush tomonidan taxlil qilish bilan ajratish. Yangi tovush ajratiladigan so'zni o'quvchilar racm asosida o'zlari tuzgan gaplari ichidan oladilar. Tovushni ajratishda shu so'zning sxemasi - modeliga asoslanadilar. Masalan, archa. Tovushlarni eshitish, talaffuz qilish, artikulyatsiyasi (nutq organlarining tovush chiqarishidagi ishi) mashq qilinadi. Kichik va bosh harflar bilan tanishtiriladi. Bo'g'inlar o'qitiladi. So'zlarni avval doskada, keyin «Alifbe»dan

o'qish. Harf bo'g'inlardan harf terish kartonida so'z, so'z birikmasi, gap tuzish, so'z ma'nosi ustida ishlash.

Matnni o'qish va tahlil qilish, uni qayta o'qish, rasmni tekstga bog'liqligini belgilash.

Nutq o'stirish: lug'atni boyitish, so'z birikmasi, gap, bog'lanishli hikoya tuzish.

Umumlashtirish: yangi harfni jadvalga qo'yish, yangi o'rganilgan tovushni unli va undoshga kiritish, yangi harfni ilgari o'rganilganlar bilan qiyoslash, tovush va harfning ahamiyatini takrorlash va xokazo.

O'rganilganlarni mustahkamlash darsida yangi tovushni ajratish, yangi harf bilan tanishtirish, mashqidan tashqari barcha ish turlaridan foydalaniladi, shuningdek, qo'shimcha so'zlar va matnlar bilan ishlanadi; matnni o'qish va tahlil qilishga, ko'rgazma vositalar bilan ishlashga (harfni terish karton, magnit doskasi, sirli mato, rasmlar va b.) nutq o'stirishga, o'yinlar va qiziqarli materiallarga, ilgari o'rganilgan tovushlar va harflarni takrorlab mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi, Tarqatma materiallardan ham foydalaniladi. Birinchi uchragan so'zlar bilan ishlash: ochiq bo'g'in har bir undosh bilan tuziladi va o'qiladi, yopiq bo'gin esa unli bilan tuzilgan ochiq bo'g'inni o'qib keyingi undosh o'qiladi va so'z to'liq o'qiladi. Yangi so'z urg'usi qo'yilgan holda beriladi, bu uni o'qishga, bo'g'inlab o'qishdek sintetik o'qishga (so'zni butunligicha o'qishga) yordam beradi.

Yangi so'zni doskada katta bosma harflar bilan yozish, o'quvchilarga o'qitish tavsiya qilinadi. So'z shivirlash bilan o'qiladi, kesma harf bo'g'in bilan yoziladi.

Syujetli (rasmning asosiy mazmunini bildiradigan) rasmga qarab o'qituvchi yordamida, uning yo'llovchi so'roqlari asosida hikoya tuzish, undan gapni ajratish va analiz qilish. Yangi bo'g'in, so'z tuzishda harf terish matosi, magnit doskasi, sirli mato kabilarning va yangi so'zni doskada va daftarda «yasash»ning ahamiyati juda katta. O'qish uchun xilma-xil bosma materiallardan qanchalik ko'p bo'lsa, ulardan turli xil mashqlar tuzishda foydalanilsa, o'qish shunchalik ongli, qiziqarli bo'ladi, malaka puxta shakllantiriladi. Bola endigana o'qiy boshlagan bosqichda ularni qatorni yo'qotmaslikka, shuningdek, hatto, so'zdagi keyingi harfni, keyingi so'zni yo'qotmaslikka o'rgatish juda muximdir. Bu vazifani savod o'rgatishning boshlang'ich bosqichida xatcho'p (o'qiyotgan betni belgilab qo'yish uchun kitob ichiga solib qo'yiladigan qog'oz yoki lentacha) va tayoqcha bajaradi. O'qilayotgan qatorni kuzatib borish ko'nikmasi sinf o'quvchilaridan o'rtog'ining xatosini to'grilashni talab qilish bilan ham erishiladi. O'quvchilar bu talabni qiziqib bajaradilar, shu yo'l bilan ularda darsga, o'qishga e'tibori jalb etiladi.

Savod o'rgatishning birinchi kunlaridanoq o'qish ongli bo'lishi, bolalarni ongli o'qishga o'rgatish juda muxim. So'roqlar yordamida o'qilganlarni bola qanday tushungani aniqlanadi, tekshiriladi. O'qishdan oldin o'tqazilgan tayyorlov suhbatlari ham, o'qilgan matn yuzasidan o'tqazilgan suhbat ham shu maqsadga — ongli o'qish uchun xizmat qiladi. Sharoitga qarab, bolalarga nimanidir o'qishni talab qiladigan muammoli holatni yaratish ham zarur. Bunday muammoli holatning javobini «Alifbe»dan yoki harf terish matosidan uqiladigan topishmoq yaratishi mumkin. Bunday maqsadni muammoli savolni keltirib chiqaradigan taxminiy

suhbat yordamida ham amalga oshiriladi. Masalan, «qishda qushlar qaerga uchib ketadilar?» (harf terish matosida: «Issiq o'lkalarga uchib ketadilar».) Mana shu kabi tayyorlov mashg'ulotlari o'qishning yuqori darajada ongli bo'lishini ta'minlaydi va shu bilan birga, bolalar ko'z o'ngida o'quv mehnati o'zlashadi, ularni qiziqtiradi.

Ongli o'qishni ifodali o'qishdan ajratib bo'lmaydi. Ammo analitik o'qishning birinchi bosqichida ifodali o'qish mumkin emas, chunki bolalar so'zda urg'uli bo'g'inni ajrata olmaydilar, tugallangan intonatsiyani, so'roq intonatsiyasini, hatto, orfoepik to'g'ri o'qishni ham bera olmaydilar. Shuning uchun analitik o'qish bosqichida so'zni yaxlit, orfoepik qayta o'qish tavsiya qilinadi. Bunday qayta o'qish tug'ri intonatsiyaga, ifodalilikka rioya qilib o'qishga o'rgatibgina qolmay, o'qishning ongli bo'lishiga ham yordam beradi.

Savod o'rgatishning birinchi darslaridayoq o'quvchilarga tabaqalashtirib (differentsial) yondashish (bunda o'quvchilarning o'qishga tayyorgarliklaridagi farqlari hisobga olinadi) amalga oshiriladi.

Fonetik ishlar sohasida jarangli va jarangsiz undoshlarni taqqoslashga, ularning so'z ma'nosini farqlashdagi faoliyatini aniqlashga oid mashqlar o'tkaziladi. (ziyrak-siyrak, dil-til kabi). Artikulyatsiyasi qiyin bo'lgan undoshlar ng (tong), lab-tish undoshi - v, qorishiq undosh s, ch, jarangli portlovchi - j va jarangli sirraluvchi - j kabilarni o'rganishda tovush artikulyatsiyasiga oid ishlar qiyinlashadi.

Asosiy davring oxirlarida jarangsiz jufti talaffuz qilinadigan undoshli so'zlar: ko'rib (ko'rip), qaytdik (qayttik), aytib (aytip), ketayotib (ketayotip), tortib (tortip), terib (terip), olib (olip), obod (obot), borishdi (borishti); qiska talaffuz qilinadigan i unli bor so'zlar: bilan (blan); talaffuzda tushib qoladigan undoshli so'zlar: baland (balan), do'st (do's), Toshkent (Toshken), farzand (farzan), daraxt (darax). Bunday so'zlarni yozilgandek o'qish - imloni o'rganishga tayyorlaydi. Bular avval orfografik, so'ng orfoepik o'qitiladi. Shu kabi so'zlarni o'qish bilan bo'g'inlab o'qish malakasi takomillashadi: o'quvchilar talaffuzi va yozilishida farqlanadigan so'zlarni o'qishni o'rganadilar.

Savod o'rgatish davridagi har bir dars jarayonida nutq o'stirish ishiga alohida e'tibor qaratish iozim. Shundagina o'quvchilarda adabiy nutq (shevalar ta'sirisiz, adabiy me'yor asosidagi nutq) ko'nikmalari shakllanadi va malakaga aylanadi. Shu o'rinda „Alifbe“ (mualliflari: R. Safarova, M. Inoyatova, M. Shokirova, L. Shermamatova) darsligi asosida bir soatlik dars namunasini ko'rib o'tamiz.

Darsning mavzusi. K tovushi va Kk harfi.

Darsning maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarni k tovushi va Kk harfi bilan tanishlirish, bu tovushni to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmasini shakllantirish, Kk harfli bo'g'inlarni va so'zlarni ravon o'qishga, kesma harflar va bo'g'inlar vositasida so'zlar tuzish va ularni o'qishga o'rgatish;

b) tarbiyaviy maqsad: kattalarni hurmat qilish va tartib-intizomli bo'lishga o'rgatish, axloqiy xislatlarni singdirish;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning bo'g'inlab o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, fikrlash qobiliyatlarini, nutqini o'stirish.

Darsning metodi: analitik-sintetik tovush metodi.

Dars turi: yangi tovush-harf o'rganiladigan o'qish darsi.

Darsning jihozi: Kk harfining bosma va yozma shakllari yozilgan ko'rgazma, *kitob, maktab, terak* so'zlari yozilgan kartochkalar, turli xil predmetlar, matnga oid rasmlar, harf kassasi, kesma harf va bo'g'iniar.

Darsning borishi:

I. Tashkiliy qism.

II. O'tgan mavzuni mustahkamlash. Bunda bolalar bilan rasm asosida suhbat tashkil qilinadi:

- *Rasmdagi bolalarning ismini ayting.*

- *Tolib va Bilol.*

- *Bilol qanday bola ekan ?*

- *U bilimli bola ekan.*

- *Buvisi Tolibga nima deyapti?*

- *Buvisi Tolibga bilim olish kerakligini aytyapti.*

- *Nima uchun bilim olish kerak ekan ?*

- *Chunki bilimli kishi kuchli bo 'ladi, uni hamma hurmat qiladi.* Shundan so'ng har bir o'quvchiga main va so'zlar birma-bir o'qitiladi.

III. Yangi mavzuning bayoni: Bunda dastlab kitob, kaptar, kapalak kabilarning rasmlari ko'rsatilib, o'quvchilardan ularning nomlari so'raladi. Bu predmetlar nomining birinchi harfi **k** ekanligi suhbat asosida aniqlanadi va u bilan tanishtiriladi.

Bunda *kapalak* rasmi asosida suhbat uyushtirilib, quyidagi savol va topshiriqlar bilan o'quvchilarga murojaat qilinadi:

—*Bu nima?*

—*Rangi qanday kapalak?*

—*Qanotlarining ko 'rinishini tasvirlab bering.*

—*Tasvirlashda qaysi so'zlardan foydalandingiz?*

—*Kapalaklar qancha umr ko'radi deb o'ylaysiz?*

—*Kapalak so'zini bog'inlarga bo'ling va nechta bo'g'in ekanini chizmada tasvirlab bering. (—|—|—) _____*

- *Birinchi bog'inni ayting. (ka)*

- *Birinchi bog'inda nechta tovush bor? Uni katakchalarda ifodalang.*

Qolgan bo'g'inlar ustida ham shu tarzda ishlanadi. **Kapalak** so'zining bo'g'in-tovush tuzilishi chizmada shakllantiriladi:

O'qituvchi ushbu darsda o'rganiladigan tovush katakchasini belgi-lab qo'yadi:

So'ngra savol beriladi:

— *Bugun qaysi tovush bilan tanishar ekansiz? (K tovushi bilan) K tovush-harfni o'rgatishda quyidagicha ish turlaridaii foydalanish mumkin:*

1. K tovushining talaffuzi va belgilari ustida ishlash.

—*K tovushi qanday talaffuz qilinyapti?*

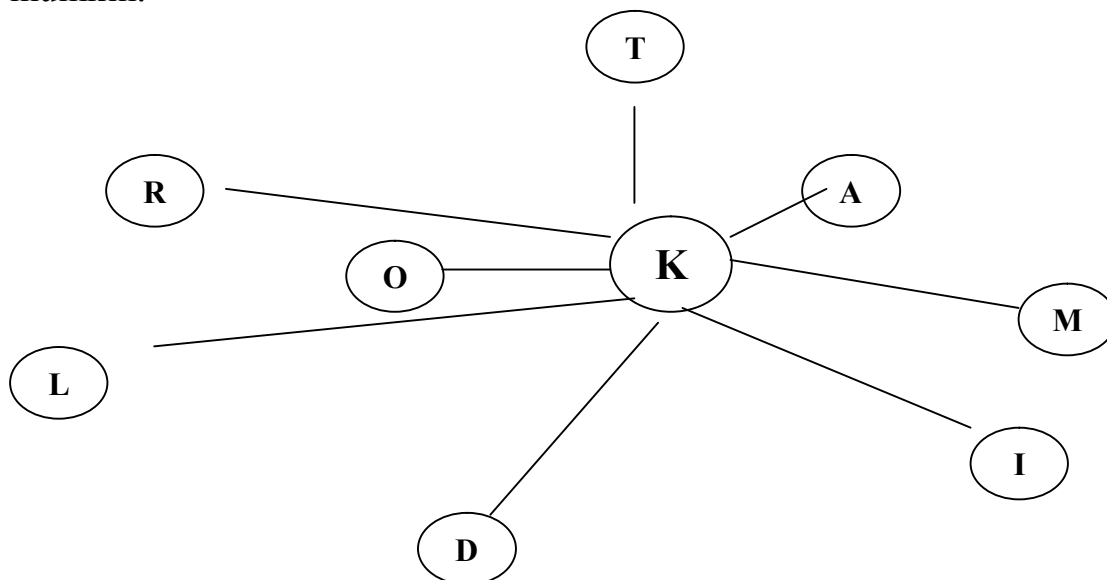
—*Nima uchim?*

—*K qanday tovush ? Nima uchun ?*

K tovushining undosh ekanligi aniqlangach, bu tovush namuna tarzida talaffuz qilib ko'rsatiladi, o'quvchilar uni takrorlaydilar. Shu jarayonda o'quvchilar barcha o'tilgan ha'flarni birgalikda ovoz chiqarib aytadilar.

2. K tovushli so'zlar topish va uning so'zdagi o'rnini aniqlash.

3. Kk harflari bilan tanishtirish. Bunda quyidagi chizmadan foydalanish mumkin.

Topshiriq: Tanish haftarni o'qing. Harflar ichidan o'zingizga notanish harfni toping.

So'ngra Kk harflari kesma harflar ichidan toptiriladi:

—*Bosh K harfni ko'rsating. U bilan qanday so'zlar yoziladi?*

—*Kichik k harfini ko'rsating. Bu shakl qachon ishlatiladi?*

Kk harflari „Harf kassasi“ga qo'shib qo'yiladi.

4. Bo'g'in o'qish. K harfini o'rganilgan unli harflarga qo'shib bo'g'inlar tuzdiriladi va o'qitiladi.

5. Rasm asosida suhbat. O'qituvchi ko'rgazmani harakatlanadigan qilib tayyorlasa, o'quvchilarda qiziqish uyg'onadi, yangi mavzu oson o'zlashtiriladi.

Xattaxtaga bosma harflar bilan quyidagi matn yoziladi:

Kamol Komilaga kitob olib keldi. Komila kitobni oldi. U kitobni toza

saqlashga so'z berdi. Bu gaplar bo'ialarga bo'g'inlab o'qitiladi.

O'quvchilar nutqini o'stirish maqsadida quyidagi savollar beriladi:

1. Kamol kitobni qayerdan olgan?

2. U kitobni kirnga sovg'a qildi?

3. Komila nega xursand bo'ldi?

4. Komila akasiga qanday va'da berdi? Kartochkalarga bo'g'inlarga ajratib yozilgan so'zlar o'qitiladi.

6. **Darslik bilan ishlash.** O'qituvchi darslikda berilgan bo'g'inlar, so'zlar va matnni o'quvchilarga o'qib beradi, bolalar birgalikda ovoz chiqarib takrorlaydilar.

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash. Buning uchun o'quvchilar bilan quyidagicha savol-javob o'tkaziladi:

1. *Bugun biz qaysi tovush bilan lanishdik?*
2. *Rasmda nimalar tasvirlanibdi ?*
3. *Bolalarning ismlarini ayting.*
4. *Kitobdan qanday foydalanish kerak?*

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining nutqini o'stirishda didaktik o'yinlar, turli xil musobaqalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan mavzuni mustahkamlashga oid quyidagicha qatorlararo musobaqa uyushtirish mumkin:

- 1-qator: *K harfi bilan boshlanadigan so'zlardan ayting.*
- 2-qator: *O'rtasida k harfi qatnashgan so'zlardan ayting.*
- 3-qator: *Oxirida k harfi ishtirok etgan so'zlardan ayting.*

Qaysi qatorda takroriy so'zlar bo'lmasa, o'sha qator g'olib hisoblanadi. So'ngra o'quvchilarning har biriga bittadan turli xil predmetlarning rasmlari bor kartochkalar tarqatiladi. Rasmdagi predmetning belgilarini bildiruvchi so'zlar toptiriladi va ular ishtirokida ikkitadan gap tuzdiriladi. Birgina rasm asosida bir necha gap tuzishni mashq qildirish o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirishga ham yordam beradi va nutqini o'stiradi.

V. Dars yakuni. Bunda faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi, uyga vazifa beriladi.

Umuman, xat-savod o'rgatish jarayonida o'qish va yozuv darslarida gap, gapning so'zlardan tuzilishi, gapda so'zlarning alohida-alohida yozilishi, gapning oxiriga mazmuniga qarab nuqta, so'roq, undov belgisi qo'yilishi, gapning birinchi so'zi bosh harf bilan yozilishi haqida amaliy tushuncha beriladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Savod o'rgatish jarayoni qancha davom etadi va qanday davrlashtiriladi?
2. Alifbegacha tayyorgarlik davrining maqsad va vazifalarini ayting.
3. Alifbe davrini maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
4. Savod o'rgatish davrida o'quvchilarga differentsial yondashish deganda nimani tushunasiz?
5. Savod o'rgatish jarayoni oxirida o'quvchilar qanday bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari zarur?
6. Savod o'rgatish o'qish darslariga namunali dars ishlanmasini ishlab chiqing.
7. Bo'g'in-tovush, tovush—harf taxlili mashqlarining mazmuni va ahamiyatini sharxlab bering.

Tayanch atamalar: savod o'rgatish jarayoni, alifbegacha tayyorgarlik davri, alifbe davri, birinchi bisqich, ikkinchi bosqich, bo'g'in—tovush taxlili, tovush-harf taxlili, nutq ogzaki va yozma nutq so'z, bo'g'in, tovush, unli va undosh tovushlar, nutq o'stirish.

8-MAVZU: SAVOD O'RGATISHNING ASOSIY DAVRIDA O'QUVCHILARNI O'QISHGA O'RGATISH

Reja:

1. Tayyorgarlik davri – o'quvchilarni o'qishga o'rgatish uchun zamin.
2. O'quvchilarni harf bilan tanishtirish yo'nalishlari.
3. O'qishga o'rgatishda qo'llanadigan usullar va ko'rgazmalar.
4. Umumiy xulosalar.

Ma'lumki, savod o'rgatish, o'qish darslarining asosiy vazifasi o'quvchilarga tovush va harfni tanishtirish, ularning to'g'ri talaffuzini o'rgatish orqali bolalarda turri, ongli, ifodali o'qish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Shuningdek, o'quvchilar lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirish, bilimini boyitish, mavxum tafakkurini shakllantirish, eshitish, qabul qilish sezgisini o'stirishda ham bu davr mas'uliyatliliigi bilan alohida o'rin tutadi.

Tayyorgarlik davri o'qishda o'rgatish uchun zamin hozirlaydi. Bu davrda bolalarda o'zgalari nutqini eshitish, diqqatni to'plash, til birikmalarini (tovush, bo'g'in, so'z, gap) farqlash, ajratish, ularning vazifalarini anglash kabi xususiyatlar shakllanadi. Bular o'quvchilarni o'qishni muvaffaqiyatli egallashlariga yordam beradi.

O'qishga o'rgatish uchun avvalo o'quvchi tovush va harf bilan yaxshi tanishtirilishi lozim. Tovush va harf bilan tanishtirishda bo'g'indan tovushni ajratish tamoyiliga rioya qilinadi. Harf bilan tanishtirish bir necha xil yo'nalishda amalga oshirilishi mumkin:

1. Mazmunli rasm yuzasidan savol-javob usuli bilan bog'lanishli hikoya tuzdiriladi. Undan kerakli gap, so'ng kerakli so'z ajratib olinadi, so'ngra so'z ustida yuqoridagi kabi tahlil ishlari uyushtiriladi.

2. So'z asos qilib olinadi. Analitik mashqlar yordamida o'rganiladigan tovush ajratib olinadi: ot. o'qituvchi ot rasmini ko'rsatadi, o'quvchilar uning nomini – so'zni aytadi. O'qituvchi o tovushini cho'zib (o-o-o-o t) aytadi va qaysi tovushni chuzib aytayotganini o'quvchilardan so'raydi. O'quvchilar o tovushini aytgach, uning xususiyatlari haqida savol-javob o'tkaziladi. O tovushli so'zlar o'ylab toptiriladi. Shundan so'ng o harfi kesma harfdan yoki rasmi alifbodan ko'rsatiladi. Bunda o harfining shaklini esda olib qolishlariga alohida e'tibor beriladi.

3. O'rganilgan harflar ichiga bugun o'rganiladigan harf aralashtirib quyiladi. Bolalar uning ichidan notanish harfni ajratadilar, so'ng o'qituvchi bu harf ifodalaydigan tovushni aytadi. O'quvchilar tovushning xususiyatlarini aytadilar. Shu harfni kesma harflar ichidan topib, kitob sahifasidan, rasmi alifbodan ko'rsatadilar. Shu tariqa tovush-harf bilan tanishtirilgach, o'qishga o'rgatish ustida ishlanadi.

O'qishga o'rgatishda bo'g'in asos qilib olinadi. Buning uchun o'qituvchida bo'g'in jadvali bo'lishi lozim. Bo'g'in jadvali asosida o'qish namunasi ko'rsatiladi, ya'ni harflab emas, ichida, birinchi harfni ko'z bilan ko'rib, uning nomini dilda

saqlab, ikkinchi xarfni ko'rish va ikkalasini bog'lab, unlini mo'ljallab ulab aytish tushuntiriladi. Bo'g'in o'qish o'qituvchining namunasi asosida doimiy ravishda har bir darsda izchil olib boriladi. Bunda «Alifbe» sahifalaridagi so'zlarni oldin bo'g'inga bo'lish, so'ng o'qishni mashq qilish yaxshi samara beradi. O'qituvchining namunali o'qishidan so'ng xor bilan o'qish, yakka— yakka o'qishdan, shivirlab o'qishdan foydalaniladi. Ayniqsa, sekin o'qiydigan o'quvchilar bo'lgan sinflarda xor bilan o'qitish o'qishni tezlashtirishga yordam beradi. Sinf o'quvchilarining o'qish ko'nikmalaridan kelib chiqib, matndagi so'zlarni harf xattaxtasiga bo'g'inlarga bo'lib yozish, o'rganilgan harflarni hisobga olgan xolda qo'shimcha so'z birikmalari, gaplar tuzib yozish va o'qitish usulidan ham foydalaniladi.

Dars ta'limning asosiy shakli hisoblanadi. Savod o'rgatish darslari xilma-xil bo'lishiga qaramay o'qish yoki yozuv darslari va ularning ayrim turlari uchun umumiy bo'lgan asosiy talablar mavjud. Bu o'rinda umumdidaktik talablar talabalardan so'rab aniqlanadi. So'ngra ona tili darslariga qo'yiladigan talablar sanab ko'rsatiladi:

1. O'quvchilar nutqi uchun qayg'urish.

2. Darsda adabiy til nuqtai nazaridan to'g'ri ifodali, obrazli, aniq logik nutq eshittiriladi.

3. Darsda nutq madaniyati hukmron bo'ladi.

O'qish va yozuv ko'nikma malakalarini shakllantirish mashqlari darsda yetakchi o'rinni egallab taxminan, darsning 2,3 qismiga to'g'ri kelishi lozim. Har bir o'qish va yozuv darsida "Alifbe"dagi matnlar bilan bir qatorda Q.Muxammadiy, P.Mumin, A.Obidjon kabi sevimli bolalar shoiri va yozuvchilari asarlaridan namunalar tanlanadi. Shunday qilib o'qish, sinfdan tashqari o'qish, o'qib berilgan matini eshitish bilan bog'lanadi. O'qish va yozuv darslari bir— biri bilan uzviy bog'lanadi: o'qish darsi o'quvchilarni yozuv darsiga tayyorlaydi, yozuv darsi oldingi o'qish darsining davomi sifatida xizmat qiladi.

Talabalar bilan "Dars va uning vazifalari, qurilishi" haqida suhbat qilinadi. Ularning javoblarini yakunlab, savod o'rgatish darslari quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar bilimi dars jarayonida barcha ishlarga bog'lab aniqlanadi, bog'lanishli nutqni o'stirish ham o'qish va yozuv darslariga uzviy bog'lanib ketadi. O'quvchilarning sinfdan tashqari o'qishlariga rahbarlik qilishlariga haftada bir marta 20 daqiqa ajratiladi.

Savod o'rgatish darslarida vaqti-vaqti bilan dam olish daqiqalari o'tkaziladi. Darslar sistemasi deyilganda o'quv vaqtini mavzularga nazariy va amaliy jihatdan rejali taqsimlangan darslarning mantiqiyligi va istiqboli bir-biri bog'langan dars turlari va unda o'qituvchi bilan o'quvchilar foydalaniladigan asosiy metodik vositalar xilma-xil bo'lgan izchillik nazarda tutiladi.

Amaldagi "Alifbe" darsliklari va ularga yozilgan qollanmalarga asosan savod o'rgatishda tayyorgarlik davri uchun 5 dars, alifbedan so'nggi davrga xam 5 dars ajratiladi. Oraliq davr alifbe davri hisoblanadi. Ta'limning har bir bosqichidagi darsning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Darslar siklini qurilishida ichki mantiqiylik bo'lib, har bir siklda yangi tovush va harf o'rganiladigan dars bilan

yangi mavzu o'rganilmaydigan darsni navbatlashtirish, orfografiya va so'zning bo'gin tuzilishi haqida ma'lumot berish, o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish kabi talablarga rioya qilinadi. Darslar sikli takrorlash-umumlashtirish darsi bilan yakunlanadi.

Ma'lumki, «Alifbe» sahifalarida bo'g'in tuzilishi murakkablashib boradi. Shuning uchun o'qituvchi har bir bo'g'in tuzilishining murakkabligiga qarab ish usullarni belgilab olishi zarur. Masalai, uch tovushdan tuzilgan, to'rt tovushdam tuzilgan bo'g'inlarni o'qishga o'rgatish ham o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunda o-lam, Man—non, tipidagi bo'g'inlarda — o-la:m, Ma: n- no: n tarzidagi qo'shimcha chiziqdan, bodring, do'st tipidagi bo'g'inda ring, do'st tarzidaga qo'shimcha chiziqlardan foydalaniladi. So'zlarni o'qishga o'rgatishda bilib o'qitishdan tashqari jadvallar xam yaxshi samara beradi.

Umuman olganda, har bir o'qish darsida albatta bo'g'in tuzilishi murakkab so'zlarni o'qish mashqi o'tkazilishi lozim. Bu usul o'quvchilarda o'qish malakasining takomillashuviga yordam beradi.

O'qishga o'rgatishda so'zlarni va gaplarni to'ldirib o'qish ko'nikmalarini xosil qilish o'quvchini gap tuzishga, tez fikrlashga yo'naltiriladi. O'quvchi tushirib qoldirilgan harf va so'zni rasmga qarab topadi, uning gap mazmuniga mos yoki mos emasligiga e'tibor beradi, o'rtoqlariga nisbatan tez topib, o'qituvchining rahmatiga sazovor bo'lishga intiladi.

«Alifbe» darsligidagi matnlarda turli tinish belgilari ishlatilgan. Ular shularga mos oxang tanlashni, to'xtash, pauza qilish o'rinlarini belgilab olishni taqazo etadi. Bunda ham o'qituvchining tusuntirishi (birinchi uchragan tinish belgini izohlashi) va ifodali o'qish namunasini ko'rsatishi katta ahamiyat kasb etadi. Ifodali o'qilgan matngina tushunarli bo'ladi.

Har bir predmetda bo'lgani kabi o'qish darslarida ham ta'lim-tarbiya birligiga e'tibor beriladi. O'qish darslarida tarbiya o'qilgan matnning ongli o'zlashtirilishiga bog'liq. O'quvchi matnda fikr nima haqida borayotganini anglasagina, o'zida shunday xislatlarni shakllantirishga xarakat qiladi. Ikkinchidan esa yaxshi inson bo'lish uchun o'qishning zarurligini anglaydi. Shuning uchun ongli o'qishni ta'minlashda matn bilan unga ishlangan mazmunli rasmlar urtasidagi bog'lanishlarni aniqlashtirishga, matn yuzasidan savollar berishga diqqat qaratish lozim. Masalan, rasmni kuzatish, endi matnni uning, matnda nima haqida gapiriladi? Rasmda nima tasvirlangan? Ular orasida bog'lanish bormi? Matn mazmunini rasmga qarab so'zlab bering. Yoki: Bolalar qaerga bordilar? qizning ismi nima? Bolaning ismi-chi? Ali, Lola nima qildi? Ular qanday lolalar terdilar? Demak, o'qish o'qilganlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, Shundagina matndagi asosiy fikr, ilgari surilayotgan g'oya o'quvchilar tomonidan o'zlashtiriladi. So'ng so'z va matnlar yod olingan taqdirda ham o'quvchiniki bo'lib qoladi.

O'qishning ongliligini va ta'sirchanligiki ta'minlash uchun matn mazmunini o'quvchilarning ko'rgan-kechirganlarini, taassurotlari bilan bog'lash lozim. Shunda o'quvchida o'qishga, o'rganishga qiziqish ortadi. Ongli o'qishni amalga oshirishda lug'at ustida ishlash ham muxim ahamiyat kasb etadi. Masalan, 51-sahifada uvol,

rizq-ro'z so'zlari bor. Ularning ma'nosi ustida to'xtalish, birinchidan, fikrni oydinlashtirsa, ikkinchi tomondan tarbiyalashga ham xizmat qiladi.

She'r, tez aytish, topishmoq, maqol, xikmatli so'zlardan o'qitish, yod oldirish ham o'quvchilarni o'qishga qiziqishini oshiradi, o'qish malakasini shakllantiradi, xotirasini mustahkamlaydi.

O'qish darslarining uchdan ikki kismi o'qishni mashq qilishga ajratilishi lozim.

Demak, o'quvchilarni o'qishga o'rgatish, ularniig o'qish sur'atini oshirish, ifodali va ongli o'qish elementlarini shakllantirish, tarbiyalash o'qish darslariniig muhim vazifalari hisoblanadi.

Tekshirish uchun savol va topshiriklar:

1. O'qishga o'rgatishning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun unga qachon va qanday zamin tayyorlanadi.
2. Harf bilan tanishtirish qanday yo'nalishlarda amalga oshiriladi? Siz qaysi yo'nalishni ma'qul deb hisoblaysiz?
3. O'qishga o'rgatishning qaysi usuli eng qulay usul?
4. O'qishga o'rgatishda qanday jadval va ko'rgazmalardan foydalanish mumkin?
5. O'zingiz yaratgan ko'rgazmalarning ahamiyati va undan foydalanish yo'lini dars jarayonida ko'rsating.
6. O'qishning bola hayotidagi ahamiyatini ayting.

Tayanch atamalar: O'qishga o'rgatishga bo'g'in asos, bo'g'in jadvali, unlini mo'ljallab o'qish, undoshni mo'ljallab o'qish, bo'g'inlab o'qish, o'qishga o'rgatishda qo'shimcha chiziqlar, gapni to'ldirib

9-MAVZU: SAVOD O'RGATISH MASHQLARINING ASOSIY TURLARI

Reja:

1. Tovush ustida ishlash:

- a) analiz;
- b) sintez;
- s) tovushlar artikulyatsiyasi, diktsiya mashqlari.

2. Savod o'rgatish davrida o'quvchilar nutqini o'stirish.

3. Savod o'rgatish davrida grammatik-orfografik bilimlarni amaliy o'zlashtirish.

Tovush savod o'rgatishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Savod o'rgatish davrida so'z va bo'g'inlarni tovush tomonidan analiz va sintez qilish, tovush va ularning artikulyatsiyasini analiz qilish mashqlari o'tkaziladi, diktsiya (ravshan, burro gapirish) ustida ishlanadi, logopedik ishlar olib boriladi. Tovush ustida ishlash bilan ayniksa, kema harflardan so'z tuzish kabi sirtez qilish priyomlarida birlashib ketadi; tovush va harf o'rtasidagi munosabatni doimo aniqlab borish o'qish malakalarini shakllantirish uchun ham, imlo tomonidan savodli yozish asosini yaratish uchun zam foydalidir.

S.P. Redozubov tovushni analiz va sintez qilish priyomlarini to'liq ishlab chiqqan. Shulardan o'zbek tilida savod o'rgatishda quyidagi priyomlardan foydalaniladi:

a) Analiz:

1. Nutq (gap)dan so'zni ajratish; so'zni aniq talaffuz qilish; bo'g'inlarga bo'lish va bo'g'inlarni aniq talaffuz qilish urg'uli bo'g'inni ajratish va uni boshqa bo'g'inlardan farqlab, kuchli talaffuz qilib o'qish, maxsus tovushni ajratgan xolda so'zni bo'ginlab o'qish (aaaa-na, nooon, iiil. Sssa-na, yyyul, ki-yyyik, iiish).

2. Shu darsda o'rganiladigan yangi tovushni ajratish. Yangi tovushni birinchi marta ajratishning bir necha usuli bor:

a) so'zdan tovushni uzun talaffuz qilib ajratish: aaa-na, looo-la, iiin, booo-la;

b) undosh tovushni yopiq bo'g'indan ajratish: Usss-mon, O- limmm, O-minnn.

s) sirg'aluvchi undoshni ochiq bo'g'indan ajratish: sssa-na, to-yyyi, zzzi-rak;

d) bo'g'in hosil qilgan bir unlini ajratish: o-na, u-num, o'- tin, yo-rug', o-ta, yu-tuq, u-zuk;

e) o'rganilgan tovushni so'z boshida kelgan so'zlardan ajratish (so'zni oq'ituvchi aytadi, birinchi tovushni esa o'quvchi aytadi): nok, tok, lola,...;

i) rasm nomini ifodalovchi so'zni aytish: o'qituvchi nokning rasmini ko'rsatib, nok deydi, o'quvchilar k tovushini o'zlari o'qiydilar nok. Asosan, darsda yangi tovush birinchi marta ajratib, talaffuz qilingandan so'ng, shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan va anshu talaffuz qilinadigan so'zlar tanlanib, o'quvchilarga talffuz qildiriladi: k tovushi uchun: kuz, tik, tok. O tovushi: olma, osh, O-mon; D tovushi: dor. Odil (so'z oxirida jarangsizlashadigan ozod, hisob kabi so'zlarni tanlash tavsiya qilinmaydi).

3. So'zdagi tovushlarni sanash va ularning nomini tartibi bilan aytish, sonini aniqlash, bo'g'inlarni sanash: Olma – ol-ma, o-l-m-a; to'rtta tovush, to'rtta harf, ikki unli tovush, ikki undosh tovush, ikki bo'g'in Bu usuldan oq'uv yilining ikkinchi yarmida va keyingi sinflarda ham fonetik tahlil sifatida foydalaniladi.

4. Jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni taqqoslash: dil-til, oldin-oltin, tortosh, moy-choy-loy-boy-soy-toy kabi.

Savod o'rgatishda analiz sintez bir-biridan ajratilmaydi, chunki analiz o'qish jarayonini egallash uchun zamin yaratadi, sintez esa ko'proq o'qish malakasini shakllantiradi.

b) Sintez:

1. Tovush tomonidan analiz qilingan so'zni yoki bo'g'inni talaffuz qilish va uni kesma harfdan tuzish (yozish); shu so'z yoki bo'g'inni o'qish.

2.O'rganilgan undosh bilan (na,no, la.lo, ni, li, bi, si, ma, mo, mi, ta, to, ti, dl, do, so, sa, ...) bo'g'in jadvalini tuzish; bo'g'in jadvalini kitobdan yoki matndan o'qish; kesma harflardan bo'g'in jadvalini tuzish.

3. Bola-lola-tola, boy-toy-soy-loy, baxt-taxt, ona-ota, mosh-bosh kabi bir undosh harf bilan farqlanadigan yoki ona-ata, ukki-ikki, osh-ish kabi bir undosh harf bilan farqlanadigan so'zlarni o'qish (bunday so'zlarni o'quvchilarning o'zlari topib o'qishlari mumkin).

4. So'zning boshiga yoki oxiriga bir harf qo'shib, yangi so'z hosil qilib o'qish; ola-lola, osh-bosh, oy-toy, boy, soy, loy; o'roq-so'roq; ol—xol, sol; sava-savat, yelka-yelkan; son-oston; ayiq -qayiq, o'lka-yo'lka; olti-oltin; oldi-oldin.

5. So'z o'rtasiga harf qo'shib, yangi so'z hosil qilib o'qing; ko'mak-ko'lmak, zirak-ziyrak, tana-tashna, osha-oshna.

6. Bo'g'inlarni almashtirib yangi so'z hosil qilish va o'qish. Gulnor—Norgul.

7. Tovushlarning o'rnini almashtirib yangi so'zni hosil qilish va o'qish: somon-osmon, tilak-kalit, quy-yuq.

8. Tovushni yoki bo'g'inni tushirib qoldirib yangi so'z hosil qilish va o'qish: anor-nor, gulnor—gul, yelkan-yelka, bog'la-bog'.

Bo'g'in qo'shib yangi so'z hosil qilish va o'qish: bog'-bogcha, gul-gulzor, dorbon-dorboz.

Sintetik ishlarning bu usullari tovush ustida ishlatib harf ustida ishlash bilan birga qo'shib olib borishni talab qiladi. Bu ish usullari qiziqarli bo'lib, darsda yarim qiyin holatini vujudga keltirishga imkon beradi.

Xulosa qilganda faqat analiz yoki faqatgina sintez bilan kifoyalanib bo'lmaydi, ammo tafakkur faoliyatining u yoki bu turi yetakchi rol o'ynaydi. So'zni analiz qilish bilan o'quvchi so'zni leksik ma'noga ega bo'lgan bir butun sifatida anglaydi, bu - sintezdir; so'z sintez qilinganda uning tovush tarkibiga diqqat jalb etiladi, bu esa analizdir.

Umuman, savod o'rgatish jarayonida analitik-sintetik ishlar sistemasi bolaning aktiv fikrlashini ta'minlaydi. Analitik-sintetik ishlar usuligina uquvchilarning bilish mustaqilligini ta'minlaydi, «muammoli» vaziyat yaratadi, bolalarda kuzatuvchanlikni, ziyraklikni o'stiradi.

Tovush-xarf tomonidan analiz va sintezni yengillashtiradigan foydali vositalar sifatida kesma harflar, kesma bo'g'inlar va harf terish polotnosi, shuningdek, harf yoki bo'g'in abak, kadoskopdan foydalaniladi; tovushlarning talaffuzi ustida ishlash uchun, shuningdek, yozib olingan ifodali nutqni (asosan, badiiy asarni) takroriy eshittirish uchun magnitafon (yoki lingofon) kabineti xizmat qiladi.

s) tovushlar artikulyatsiyasi, diktsiya ustida ishlash.

Analiz-sintez ishlari sistemasida tovushning o'zini analiz va sintez qilish, tovushni talaffuz qilish vaqtidagi nutq apparati organlarining holati va harakatini kuzatish (analiz) va harf bilan ifodalangan tovush va tovushlar birikmasini talaffuz qilish maqsadida nutq organlarini zarur holatga keltirish (sintez) muxim o'rin tutadi. Masalan: u tovushning analizini olsak: til tanglayga tomon baland ko'tariladi, tanglay bilan til orasida torgina bo'shliq qoladi, lablar bir—biriga yaqinlashib yumaloqlashadi, ovoz hosil bo'ladi;

R tovushining sintezi og'iz ozrok ochiq tishlar orasida bo'shliq bo'ladi, lablar ozgina kengroq tortilgan, til ozroq orqaga itarilgan va tanglay (tepa)ga tomon baland ko'tarilgan holatda; ovoz eshitiladi, o'tayotgan havo kuchi bilan tilning uchi titraydi.

Sinfda barcha tovushlarning artikulyatsiyasi (hosil bo'lishi) ni ko'rsatib bo'lmaydi. Masalan: afrikatlar (ch, j), chuqur til orqa (k, r, x), bo'g'in tovushi (x,) artikulyatsiyasini kursatish qiyin. Ammo bunday tovushlarning hosil bo'lishini tushuntirish uchun o'qituvchi, o'quvchilar diqqatini jalb qilgan holda, tovushni talaffuz qilib ko'rsatadi, so'ngra o'quvchilar talaffuz qiladilar. Bunday usulni bir necha bor takrorlagan ma'qul.

Diksiya ustida ishlash o'quvchilar nutqini tushunarli, sof, tiniq, jarangdor bo'lishiga erishishdir. Bu savod o'rgatish uchun, ifodali o'qish, orfoepik va orfografik malakani, xushovozlik ko'nikmasini o'stirish uchun ham juda muximdir. Yaxshi diksiya tovush hosil qiluvchi apparatning egiluvchanligiga bog'liq shuning uchun diksiyani o'stirish mashqlari tovush hosil qiluvchi apparatning elastikligini o'stirishga qaratiladi.

Diksiya ustida ishlash mashqlariga misollar:

1. Baland talaffuzni mashkq qilish: Masalan. Sara-shira- sara-shira so'zlarini ovozni to qichqiriqqacha balandlata borib, so'ngra ovozni to shivirlashgacha paslatib talaffuz qilish.

2. Talaffuz tempini mashq qilish. Shu sara- shira suzlarini sekin talaffuz qilib, tempni asta tezlashtira borish.

3. Ayrim undosh tovushlarni, ayniqsa, o'quvchilar nuqson bilan talaffuz qiladigan so'zlarni qayta talaffuz qilish mashqi.

4. Murakkab tovush birikmalarini talaffuz qilishni mashq qilish. Buning uchun tez aytishlardan foydalaniladi. Masalan, G'ani g'ildirakni g'izillatib g'ildiratdi.

Bolalarni so'zlayotganda turli nafas olishga, tovushlarni turli talafuz qilish va o'rgatish zarur. Ba'zi tortinchoq bolalar tovushni talaffuz qilishga uyaladilar. Bunday vaqtda tovushni, so'zni xor bilan talaffuz qildirish, xor bilan uqitish, tez aytishlarni xor bilan aytirish foydalidir.

2.Savod o'rgatish davrida o'quvchilar nutqini o'stirish.

Ona tilidan olib boriladigan ishlarning hammasi, shu jumladan savod o'rgatish ham, o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish bilan bogliq holda uyushtiriladi. Savod o'rgatish davridagi ishlarning miqyosi keng bo'lib, ekskursiyalar, bolalarning kuzatishlari, predmet darslar, rasm yuzasidan suhbat va boshqalar bilan bog'lanadi. Bu davrda o'quvchnlar nutqini o'stirishning vazifalari:

- 1) bolalar nutqidagi kamchiliklarni to'g'rilash;
- 2) ularning tasavvur va tushuncha doirasini kengaytirish bilan bog'liq holda lug'atini boyitish;
- 3) o'quvchilar nutqidagi ayrim so'zlarning ma'nosiga aniqlik kiritish;
- 4) gap va uch—to'rt gapli kichik «hikoyacha» (bog'lanishli nutq)ni og'zaki tuzish ko'nikmasini o'stirishdan iborat. Bolalar bu davrda, birinchidan, kiyim-kechak, ish qurollari, mevalar kabi predmetlar bilan tanishish

yordamida soʻzni ongli ishlatishga; ikkinchidan, turli tipdagi sodda yirik gap (Bolalar yuguryaptilar), sodda yoyiq gap (Lola magazinga bordi), uyushiq boʻlakli gap (Anvar oyisiga yordamlashadi, ukasiga qaraydi), qoʻshma gap (Oʻgʻil bolalar qushlarga in yasashyapti, qizlar don berishyapti) tuzadilar. Ular bu koʻnikmalarni amaliy—mashqlar yordamida egallaydilar.

Bolalarning shaxsiy tajribalari, kishilar xayoti va tabiati, kuzatishlari nutq oʻstirish uchun asosiy manba hisoblanadi. Predmetlar, uy—roʻzgʻor asboblari, oʻsimliklar, hayvonlar qiziqarli suhbat uchun mavzu boʻlib xizmat qiladi. Suhbat jarayonida bolalarda hosil qilingan tasavvur asosida aniq tushunchalar shakllanadi. Birinchi sinf oʻquvchilari nutqini oʻstirishda bolalarning oʻyin va ermaklari, rasm koʻrish va Bu nima? Bu kim? Bu qanday predmet? Kim nima qilyapti? kabi savollar asosida suhbatdan ham foydalaniladi.

Savod oʻrgatish davrida nutq oʻstirishga oid ish turlariga atrofdagi jonli predmetlarning nomini, ularning belgilarini aytish, predmetlarni maʼlum belgilari asosida guruhlash kabi mashqlar kiradi. Masalan, oqʻituvchining topshirigʻiga muvofiq, maʼlum bir mavzuda (kuz, mevali bogʻ, sila, sinf, maktab haqida) ikki soʻzdan iborat gap tuzadilar; keyinroq esa shunday yirik gaplar tuzib, uni savollar yordamida yoyiq gapga aylantiradilar. Urgangan harflaridan soʻzlar va kichik gaplar tuzib yozadilar. Oʻqish darslarida rasimga qarab kichik hikoyacha tuzadilar, oʻqituvchi savoliga toʻliq javob berishga oʻrganadilar. Alifbedagi rangli chiroyli rasmlar tevarak-atrofdagi predmet va hodisalar, hayvonlar va oʻsimliklarning nomini idrok etishga, bilib olishga yordam beradi.

Savod oʻrgatish davrida grammatik-orfografik bilimlarni amaliy oʻzlashtirish.

Savod oʻrgatish davridayoq bolalar grammatika va imlodan ayrim materiallarni amaliy asosda oʻzlashtira boradilar, yaʼni ularga mavzu tushuntirilmaydi, nazariy maʼlumot berilmaydi.

Bolalar ogzaki va yozma nutqni oʻzlashtirish va yozma mashqlarni bajarish bilan oʻquv yilining ikkinchi yarmida yoki keyingi sinflarda oʻrganiladigan mavzularni oʻzlashtirishga tayyorlayadilar.

Savod oʻrgatishning birinchi oylaridayoq bolalar Ali, Omon, Olim, Naima kabi juda koʻp ismlarni oʻqiydilar va kishilarning rasmlari bosh harf bilan yozilishini amaliy oʻzlashtira boradilar. Bu bilan ular oʻquv yilining ikkinchi yarmida oʻrganiladigan kishilarning ismi bosh harflar bilan yozilishiga doir imlo qoidasini oʻzlashtirishga tayyorlanadilar. Til-dil, olti-oldi kabi soʻzlarni oʻqishni mashq qilish jarangli va jarangsiz undoshlarni oʻzlashtirishga, son-sana, gul—gulchi-guldon—gulzor, bor-bogbon-borcha kabi soʻzlarni oʻqishni mashq qilish esa bolalarni «Oʻzakdosh soʻzlar» mavzusini oʻzlashtirishga tayyorlaydi.

Bilimlarni amaliy oʻzlashtirish mashqlari sistemasi boshlangʻich sinflar grammatika va imlo programmasining bosqichli izchillik prinsipi asosida tuzilishiga mos keladi. Amaliy ishlar natijasida bolalarda maʼlum nutq tajribasi, til hodisalarini, soʻzni, uning tarkibi va yasallishini, boshqa soʻzlar bilan bogʻlanganda oʻzgarishini kuzatish tajribasi toʻplana boradi. Mana shu tajribalar asosida oʻquvchilar nazariy

umumlashmalarni o'zlashtiradilar, bular asosida esa grammatik tushuncha va orfografik qoidalar shakllanadi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Savod o'rgatish jarayonida qaysi mashqlardan foydalaniladi?
2. Analiz-sintez mashqlarini kim ishlab chiqqan? Uning ahamiyatini ayting.
3. Analiz mashqlarining turlarini ayting. Ulardan qaysi o'rinlarda foydalaniladi?
4. Sintez mashqlarining turlarini ayting. Sintez mashqlarini uyushtirishda kesma harf va kesma bo'g'inlarning ahamiyatini misollar asosida izohlang.
5. Tovush va harf tomondan analiz-sintezni ongillashtiruvchi vositalar nimalar? Ularni yasang va dars jarayoniga tadbqiq eting.
6. Savod o'rgatish jarayonida tovushlarning turri va ravon talaffuzi ustida qanday ishlanadi?
7. Diktsiya ustida ishlash mashqlariga nimalar kiradi?
8. Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar nutqini o'stirishda qanday manbalardan foydalaniladi?
9. Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar nutqini o'stirish vazifalariga nimalar kiradi?
10. Savod o'rgatish davrida nutq o'stirishga oid ish turlari nimalardan iborat?
11. Nazariy materiallarsiz grammatika va imloni amaliy o'zlashtirish deganda nimani tushunasiz?

Tayanch atamalar: Analiz mashqlari, sintez mashqlari, kesma harf kesma bo'g'in, diktsiya.

10-MAVZU: SAVOD O'RGATISH JARAYONIDA YOZUVGA O'RGATISH

Reja:

1. Yozuvga o'rgatish vazifalari.
2. Hozirgi yozuv shrifti haqida.
3. Yozuvga o'rgatishning tashkiliy va gigienik shartlari.
4. Yozuvga o'rgatishning ta'limiy shartlari.
5. Yozuvga o'rgatishda orfografik elementlar.
6. Yozuv darsida o'quvchilar nutqini o'stirish.
7. 1-sinfda «Yozuv daftari» bilan ishlash.
8. O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan talablar.
9. O'qish va yozuv darslarining turlari.
10. Savod o'rgatish jarayonida o'qish va yozuv darslar sistemasi.
11. Oz komplektli maktablarda savod o'rgatish darslarining xususiyatlari.

Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar o'qishga o'rganish bilan parallel ravishda yozuvdan ham elementar malaka hosil qiladilar. Dasturga muvofiq o'quvchilar yozuvdan quyidagi malakalarni egallashlari lozim:

1. Partada to'g'ri o'tirish, daftarni to'g'ri qo'yish, chiziqlarni chamalash, yozayotganda ruchkadan to'g'ri foydalanish, hoshiyaga rioya qilish.

2. Ish daftari yoki alifbe asosida o'zbek alifbosidagi barcha katta va kichik harflarni yozish, shuningdek, harflarni so'zda bir—biriga bog'lab yoza olish, bosma matnni yozma matnga aylantirib yozish.

3. Tahlil qilingan so'z va ikki—uch so'zli gaplarni o'qituvchi yordamida yozish.

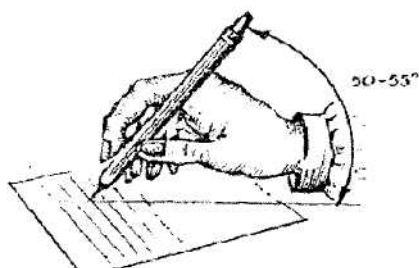
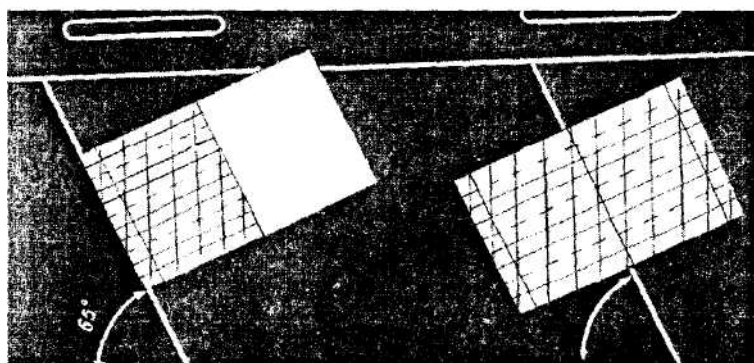
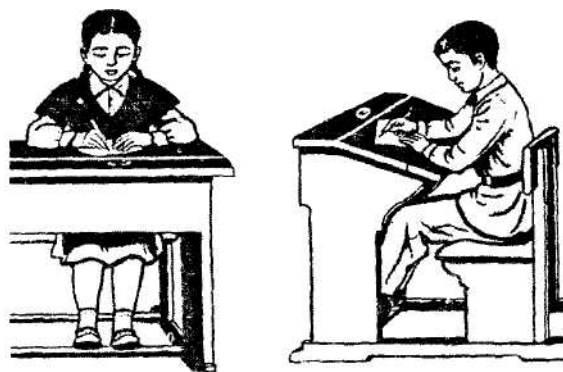
4. Talaffuzi bilan yozilishida farq qilmaydigan so'zlarni ko'chirib yozish va diktovka bilan yozish, yozganlarini matnga qarab, shuningdek, izohlab o'qish bilan tekshirish.

5. Og'zaki tuzilgan hikoyadan olingan gapni yozish.

Analitik-sintetik tovush metodi (tovush-tarkib metodi) tamoyiliga muvofiq, o'qish va yozuv birligi saqlanadi. Harflarni yozishda o'qishga o'rgatishdagi tarkib asos qilib olinadi, ya'ni o'qish darsida o'quvchilar harfiii o'zlashtiradilar, matnni o'qiydilar, yozuv darsida esa shu harfli so'zni yozadilar. Yozuvga o'rgatishning bu tartibida genetik tamoyil buziladi, ya'ni oson harfni yozishdan asta-sekin qiyin harfni yozishga o'tiladi.

Yozuvga o'rgatish, birinchi navbatda, grafik malaka hosil qilishdir. Har bir malaka ham ta'lim berish, ko'nikmani shakllantirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi.

Analitik-sintetik tovush metodi tamoyiliga muvofiq, o'qish va yozuv birligi saqlanadi. Harflarni yozishda o'qishga o'rgatishdagi tarkib asos qilib olinadi, ya'ni o'qish darsida o'quvchilar harfni o'zlashtiradilar, matnni o'qiydilar, yozuv darsida esa shu harfli so'zni yozadilar. Yozuvga o'rgatish, birinchi navbatda, grafik malaka hosil qilishdir. Har bir malaka ham ta'lim berish, ko'nikmani shakllantirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi.

Grafik malaka, birinchidan, qo'l harakat malakasidir, bu harakat birinchi qarashda muskul kuchiga asoslanadi. Ikkinchidan, yozuv jarayonida nutqning o'zlashtirilgan birligi bulgan tovush grafik belgilarga, ya'ni harfga tarjima qilinadi. Bu yozuvga ongli faoliyat tusini beradi. Yozuvning ongliligi, birinchidan, tovush va harfning to'g'ri nisbatini, ikkinchidan, bir qancha grafik va orfografik qoidalarga rioya qilishni, uchinchidan, o'z fikrini, taassurotini ifodalashda yozuv malakalaridan foydalanishni talab qiladi. Yozishdan birdan-bir maqsad fikrni ifodalashda yozuvlaridan foydalanish hisoblanadi. Bu maqsadni bolalar tez anglab yetsalar, ularda yozma nutq malakasi shunchalik muvaffaqiyatli va to'g'ri shakllanadi. Savod o'rgatish jarayonida bolalar juda sekin yozadilar, o'z fikrini, xatto bir yozuv bilan yozma ifodalash uchun ham yarim oylar o'ttadi.

Yozuv malakasi o'qish malakasi bilan uzviy bog'liqdir. Bola yomon o'qisa, yozuvni egallashi qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng, bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi.

Yozish va o'qish uchun bolaning umumiy nutqiy rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Keyinroq bolalarda o'z fikrini yozma ifodalash malakasi bir o'z

barqarorlashganda, bu malaka nutqqa, fikrni ifodalash jarayoniga ham ijobiy ta'sir qiladi.

Grafik malakani shakllantirishda quyidagi bosqichlar:

1. Turli shakllar andozasi ustidan chizish. Erkin rasmlar chizish . Yozuv qurollarini to'g'ri tutish, turli qiya elementlar chizish, uzunlikni, oraliq masofani chamalash va hokazo.

2. Harf elementlarini yozish, baravar masofada qisqa va uzun elementlar, osti va usti ilmoqli elementlar chizish.

3. Bosh va kichik harflarni alohida yozish. Harf birikmalarini, bo'g'inni yozish, harflarni to'g'ri tushib yozish malakasini hosil qilish uchun so'z yozish.

Grafik malakani hosil qilishdan asosiy maqsad, harflarni bosmasdan bir tekisda, elementlarga ajratmay bog'lab tez, bir maromda yozish, so'zlarni qatorga tog'ri joylashtirishdir.

Shuni ta'kidlash kerakki, savod o'rgatish davrida bola harflarni yozishdan oldin uni qanday shakllantirishni ko'z oldiga keltirib, fikrlab oladi, ba'zan harf shaklini havoda «chizadi», harf namunasini ko'chiradi, tarkibini tahlil qiladi, uni qanday yozishni o'zicha sekin gapiradi: o'qituvchi o'quvchi yoniga o'tirib, ruchkani to'g'ri ushlatadi va uning qo'li bilan harfni yozishni ko'rsatadi yoki o'zi yozib tushuntiradi. Bundan tashqari, bola yozuvning texnik tomoniga katta jismoniy kuch sarflaydi. Savod o'rgatish oxirida bola bir darsda 20 tacha so'zni yozishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qaroriga binoan 1993 yil 2 sentyabrda «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi qonun qabul qilindi. 1995 yil 6 mayda qonunga o'zgartirishlar kiritildi. Bu alifbodagi harflarning asosiy xususiyati bosmasdan, qo'lni uzmasdan bog'lab yozishga- mo'ljallangan. Shuning uchun yozuvga o'rgatish metodikasida harflarni qo'shishga alohida ahamiyat beriladi. O'quvchilar barcha harflarni bir-biriga qo'shish yo'lini bilishlari lozim.

Maktabda asosiy yozuv quroli sharikli ruchka, xattaxtada yozish uchun bo'rdan foydalaniladi.

Savod o'rgatish davrida bolalarni yozuvga o'rgatish uchun turli vaqtlarda turli xil chiziqli daftarlardan foydalanilgan: dastlab chiziqsiz silliq qog'oz ishlatilgan bo'lsa, keyin yopiq chiziqlar bilan kesilgan uch chiziqli daftardan foydalanilgan. Bunday daftarda yozuvga o'rgatilgan bola bolang'ich sinflarni bitirgunga qadar besh xil daftarga yozishni o'rganishi talab etilar edi.

Hozirgi vaqtda yozuvga o'rgatish uchun ikki chiziqli daftar tavsiya etiladi. Xattaxta ham shunga mos bo'lishi talab qilinadi; 2-sinfdan, ba'zan birinchi sinfda o'quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab bir chiziqli daftarga yozishga o'tiladi.

Daftar tutishda bolalarni xoshiya qoldirishga, daftar chiziqlariga rioya qilishga, harflarni bir xil hajmda yozishga, sarlavhani aniq va to'g'ri ajratishga, xat boshidan yozishda joy qoldirishni unutmaslikka o'rgatib borish ularda saranjom-sarishtalikni tarbiyalaydi. Yozuv darsida o'quvchilar «Yozuv daftari» bilan ishlaydilar. Sinfda o'rganilgan harfni uyda mashq qilish uchun alohida daftar bo'lgani ma'qul.

O'qituvchi yozish vaqtida 65 gradus qiyalikda yozishni, buning uchun daftar parta ustiga 25 gradus qiyalikda qo'yilishini ta'kidlab turadi.

Orfografiya grekcha «to'g'ri» va «yozaman» so'zlaridan olingan bo'lib, adabiy tilning yozma shakli bilan bogliq. Orfografiya to'g'ri yozish haqidagi qoidalar ko'nikmasidir. Orfografiyani bilmay turib, fikrni adabiy til normalari asosida yozma ifodalab bo'lmaydi. O'quvchilarning orfografik savodxonligi haqida g'amxo'rlik qilish tilning aniqligi, fikrni to'g'ri ifodalash, kishilar bilan o'zaro xatosiz muomala qilish uchun g'amxo'rlik demakdir. Savod o'rgatishda bolalarda grafik malakani shakllantirish bilan bir vaqtda imloga oid malakani shakllantirishga ham zamin yaratiladi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar:

a) talaffuzi va yozilishida farq qilmaydigan so'zlarda tovush bilan harfning mosligini;

b) so'zlarni alohida yozishni, yani yozuv vositasida so'zni ma'no birligi sifatida ajratishni;

s) so'zning satrga sig'may qolgan qismini keyingi qatorga bo'g'inlab ko'chirib yozishni, bunda bo'gan hosil qilgan bir unli harfni qatorga ko'chirib yozib bo'lmasligini;

d) gap boshida, shuningdek, kishilar ismida, hayvonlarga qo'yilgan nomlarda bosh harfning ishlatilishini amaliy tarzda o'rganadilar.

Savod o'rgatish davridayoq ko'chirib yozish, diktant va ijodiy yozuvlardan foydalaniladi. O'z-o'zini tekshirishga o'rganadilar.

Yozuv darslarida ham o'quvchilar nutqini o'stirtish, fikrlashga o'rgatish asosiy vazifalardan hisoblanadi.

Oz komplektli maktablarda o'qituvchi bir vaqtning o'zida ikki yoki uch sinf bilan ishlaydi. Bunday sinflarda o'qituvchi bir vaqtning o'zida bir necha sinf o'quvchilari bilan ish olib boradi. Bunday sinflarda dars jadvali integrallashtirilgan bo'lishi kerak va darslar 30 daqiqaga qisqartirilishi mumkin.

Oz komplektli maktablarda o'quvchilarning mustaqil ishlariga alohida ahamiyat beriladi. Shuning uchun mustaqil ishlar tizimi ishlab chiqilishi zarur. Chunonchi, harf terish kartoni va abak yordamida turli xil analitik-sintetik ishlar, rasm asosida suhbat yoki hikoyaga tayyorlanish, ovoz chiqarib o'qish yoki hikoya qilishga tayyorlanish, texnika vositalaridan foydalanish va xokazo.

"Alifbe" darsligi sizningcha qanday bo'lishi kerak? Savoliga olingan javoblar umumlashtiriladi.

1."Alifbe" materiali bolalarda ongli, to'g'ri, ravon o'qish va to'g'ri yozish malakalarini hosil qilishga yordam berishi kerak.

2.O'qish uchun berilgan matnlar, rasmlar bolalar saviyasiga mos bo'lishi, shu bilan birga ularning tafakkuri va nutqini o'stirishi.

3."Alifbe" tuzilishida tovush harflarning tez va ko'p ishlatilishi tamoyilidan foydalaniladi.

4,,"Alifbe" ning hajmi savod o'rgatishga ajratilgan vaqtiga mos bo'lishi kerak.

5."Alifbe"ning harfi terilishi, qog'ozi, rasmlariniig bo'yoqlari gigienik talablarga javob berishi.

6. "Alifbe"ning tashqi ko'rinishi chiroyli, bolalar diqqatini o'ziga tortadigan bo'lishi kerak.

Alifbega qo'yilgan barcha talab va tamoyillarni faqat alifbe tuzuvchilar emas, balki u bilan ishlaydigan o'qituvchilar bilishi zarur; o'qituvchi, avvalo, alifbening mazmunini, tuzilishini yaxshi bilib olib, undagi materialdan pedagogik jarayonni tashkil etish (alohida bir dars rejasini tuzish, darslar sistemasini belgilash, alifbe materialiga qo'shimcha material tanlash, ba'zi materiallarni qayta ko'rib chiqish) da foydalanadi. Shundagina o'qituvchi kitobga ijodiy yondashib, undan metodika talablari va o'zining pedagogik tajribasidan kelib chiqib foydalangan bo'ladi.

Tekshiriga uchun savol va topshiriqlar:

1. Yozuvning inson xayotidagi ahamiyatini ayting.
2. Hozirgi yozuv shriftiga o'z munosabatingizni bildiring.
3. Yozuvga o'rgatishni tashkiliy va gigienik shartlarni nimalar?
4. Yozuvga o'rgatishning ta'limiy shartlaridan misollar keltiring va ularni biror harfni yozish darsiga tadbiq eting.
5. Yozuv darslarida o'quvchilarga qanday imloviy bilimlar beriladi?
6. Yozuv darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish qanday amalga oshiriladi?
7. Yozuv daftari ustida ishlashni bilasizmi?

Tayanch atamalar: yozuv shrifti, imloviy bilim, tashkiliy va gigienik shartlar, ta'limiy shartlar, ko'rgazmali harakat, ko'rgazmali obrazlar, yozuv sur'ati, yozuvning ongliligi, tovush va harfning nisbati, grafik malaka, harf andozasi, xarf unsurlari, bosh harf, kichik harf, yozuv chiziqlari. asosiy yozuv yo'li, yordamchi chiziqlar, ko'chirib yozuv, diktovka bilan yozuv, ijodiy yozuv, o'zini-o'zi tekshirish.

4-SEMESTR: SINFDA O'QISH METODIKASI

1-MAVZU: SINFDA O'QISH DARSLARINING TA'LIM-TARBIYAVIY AHAMIYATI VA VAZIFALARI

Reja:

1. Sinfda o'qish darslarining maqsad va vazifalari.
2. O'qish darslarida qo'llaniladigan metodlar.
3. O'qish malakalari va ularni takomillashtirish usullari
4. Yaxshi o'qish malakasining sifatlari va ularni takomillashtirish yo'llari.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta'limini o'qish ta'limisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

O'quvchi matnni to'g'ri, tez, tushunib o'qish, mazmunini o'zlashtirish bilan ilk bor o'qish darslarida yuzlashadi. O'qish darslari orqali o'quvchilarning Davlat ta'lim standarti (DTS) talablari bo'yicha o'zlashtirishlari ko'zda tutilgan o'quv-biluv ko'nikma-malakalari hamda bilimlarni egallashlariga yo'l ochiladi. Aynan o'qish ta'limida insonning, avvalo, o'zligini, qolaversa olamni anglashga boigan intilishlariga turtki beriladi.

Shu maqsadda „O'qish kitobi“ darsliklariga ona tabiat, atrofimizni o'rab turgan olam, Vatanimiz tarixi va bugungi qiyofasi, kattalar va bolalar hayoti, mehnatsevarlik, istiqloq va milliy-ma'naviy qadriyatlar, xalqlar do'stligi va tinchlik kabi turli mavzular bo'yicha atroficha tushunchalar berishga mo'ljallangan badiiy, axloqiy-ta'limiy, ilmiy-ommabop asarlar kiritiladi.

O'qish darslari savod o'rgatish davrida o'quvchilarni bo'g'in, so'z va gaplar bilan tanishtirish va ularni o'qish, rasmlar asosida hikoya qilish tarzida uyushtirilsa, o'qish texnikasi egallangandan so'ng o'qish muayyan mavzular bo'yicha tanlangan badiiy, ilmiy-ommabop matnlar yuzasidan olib boriladi.

Boshlang'ich sinf „O'qish kitobi“ darshklariga kiritilgan muayyan mavzular o'quvchilarni badiiy adabiyotning sehrli olamiga olib kirishi, dunyoqarashlarini milliy istiqloq mafkurasi asosida to'g'ri shakllanti-rishga qaratilishi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra, o'qish darslarining yetakchi xususiyati o'quvchilarning savodxonligini ta'minlash bilan birga, o'quvchilarni milliy mafkura asosida yuksak axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratiladi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'rganiladigan asarlar-ning mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ular ona tabiat, yil fasllari, xalq og'zaki ijodi, mehnatga muhabbat, asosiy bayram sanalari, milliy istiqloq va ma'naviyat kabi umumiy mavzular doirasida birlashtirilgan.

O'qish darslari uchun tanlangan mavzular o'quvchilarga kundalik hayot, mustaqillikni mustahkamlash va insoniy munosabatlar bo'yicha ham bilim va tarbiya berishni ko'zda tutadi. Bular ichida istiqloq, vatan, ma'naviyat va tabiat

haqidagi mavzular alohida ajralib turadi. Ulardan ko'zlangan maqsad o'zlikni anglash, istiqloq, vatan va tabiat bilan bog'liq tuyg'ularni uyg'otishdir.

Vatanparvarlik, atrofimizdagi olam, mehnatsevarlik kabi mavzular o'qish darsliklaridagi keng qamrovli mavzulardan bo'lib, 2-sinf „O'qish kitobi"dagi „*Ona yurtim-oltin beshigim*" bo'limiga kiritilgan „*O'zbekistonim*" (H. Imonberdiyev), „*Istiqloq*" (J.Jabborov), „*O'lka*" (E.Vohidov), „*Yur tog'/arga*" (U.Nosir), 3-sinfda „*Ona bitta, Vatan yagona*" bo'limidagi „*Vatan haqida she'r*" (A.Avloniy), „*O'zbekim*" (E.Vohidov), „*Vatan rno'tabardir*" (X. Davron), „*Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi*" (T.Malik), 4-sinfda „*O'zbekiston — Vatanim manitn*" bo'limidagi „*Serquyosh o'lka*" (Z.Diyor), „*Jqboli buyuksan*" (A. Ori-pov), „*Toshkentnoma*" (M.Shayxzoda), „*Xarita*" (N.Norqobil) kabi asarlar misolida atroflicha tahlilga tortiladi.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi mavzular Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar tomonidan amalga oshirilgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida muayyan tasavvur beradi. Beruniy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi asarlar o'quvchilarni faqat o'tmishimiz bilan tanishtirib qolmasdan, Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. Ularda Vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi. Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan asarlar bilan tanishish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladilar, jamiyat taraqqiyoti xususida qisqacha bo'lsa-da, tushuncha hosil qiladilar. Bu borada ayniqsa milliy istiqloq bilan bog'liq H. Imonberdiyevning „*O'zbekistonim* ", J. Jabborovning „*Istiqloq*"(2-sinf), A. Rustamovning „*Bayroq nima?*", A. Obidjonning „*O'ktam avlod*" (3-sinf), S.Bar-noyevning „*Mangulikka tatigulik kun*", E.Malikovning „*Assalom, Neksiya!*" (4-sinf) mavzusidagi asarlari yaqindan yordam beradi.

Tabiatga oid mavzular yordamida o'quvchilar tabiatdagi o'zgarishlar, yil fasllarining almashinuvi, hayvonot olamiga doir bilimlarni egallaydilar. Bunday mavzudagi asarlar o'quvchilarni kuzatuvchanlikka, tabiatni sevishga, unga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatadi.

Tabiat tasviriga oid matnlar ustida ishlashda tabiat bag'riga sayohat uyushtirilib, bolalar kuzatuvchanlikka o'rgatilsa, vatanparvarlikka oid asarlar tahlili vatanning dongdor kishilari bilan uchrashuvlar yoki mavzuga daxldor kinofilmlar namoyishi vositasida amalga oshirilsa, dars samaradorligi yanada ortadi.

Umuman, „O'qish kitobi" darsliklaridagi barcha mavzular o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish bilan birga, ularning lug'atini boyitishga, og'zaki va yozma nutqini to'g'ri shakllantirish va nutq madaniyatini o'stirishga ham qaratiladi.

Amaldagi „O'qish kitobi" darsliklarida materiallarning sinfdan sinfga o'tgan sari mavzu jihatidan ham, mazmun jihatidan ham kengaya borishi hisobga olingan. Masalan, 1-sinfda o'rgatiladigan „*Ajdodlarimiz-faxrimiz*", „*Ilm — aql chirog'i*", „*Zumrad baylor*", „*Kumush qish*" kabi mavzular 2—4-sinflarda ham davom ettirilgan. Bu esa o'quvchilarning oldingi bilimlarini to'ldiradi va boyitadi.

Uzluksiz ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish, asar

matni ustida ishlash ta'limning **didaktik maqsadi** hisoblanadi. U turli mavzudagi matnlar ustida ishlash orqali ma'naviy-ahloqiy, adabiy-estetik tarbiya bilan chambarchas bog'lab olib boriladi.

Darsliklardagi har bir mavzu uchun tanlangan matnlarning janriy rang-barangligiga, poetik mukammalligiga, o'quvchilarning bilim darajasi va yosh xususiyatlariga mos kelishiga alohida e'tibor qaratiladi.

O'quvchilar darsliklar yordamida o'zlashtiriladigan bilim, ko'nikma va malakalarining kelajak hayotda zarur bo'lishini tushunib yetishishlariga erishish o'qituvchilar oldidagi muhim vazifalardandir.

Boshlang'ich ta'lim bo'yicha DTS va „Ona tili“ o'quv dasturida o'qish ta'limi oldiga qo'yilgan talablarni amalga oshirish sinfda o'qishni to'g'ri tashkil qilish, o'qitish bosqichlari, tamoyillari va metodlari, birinchi navbatda, ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'rinli foydalanishga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Umuman olganda, o'qish darslari oldiga qo'yiladigan **didaktik vazifalar** quyidagilardan iborat:

1. O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlari: to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qishlarini shakllantirish.

2. O'quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o'rgatish, kitobga muhabbat uyg'otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yiirituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish.

3. O'quvchilarning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va boyitish hamda ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish.

4. O'quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan yetuk va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.

5. O'quvchilarning bog'lanishli nutqini va adabiy-estetik tafakkurini o'stirish.

6. O'quvchilarning xayolot olamini boyitish.

7. Elementar adabiy tasavurlarini shakllantirish.

Shuni unutmazlik kerakki, har bir ta'limiy vazifani bajarishning aniq va ilmiy metodik usullari mavjud bo'lib, ular zamonaviy o'qitish usullari bilan boyitib borilmoqda. Bu vazifalar boshqalari bilan o'zaro bog'liq holda va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari jarayonida hal qilinadi.

O'qish inson xayotida muhim ahamiyatga ega. O'qish orqali inson borliq, jamiyat haqida bilimga ega bo'ladi, o'qishni bilmagan odamning ko'zi ojiz kishidan farqi yo'q. Boshlang'ich sinfda o'qish faoliyati barcha predmet darslarida amalga oshiriladi. Lekin o'qishga o'rgatishning yo'l —yo'riqlarini oqish metodikasi ishlab chiqadi. O'qish metodikasining kichik yoshdagi o'quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiyasi, xususiy metodika sohasidagi yutuqlar borliq fanlar yutug'i asosida shakllanib boradi.

Masalan, eski maktablarda o'qish quruq yod olish metodida o'rganilgan bo'lsa, hozirgi maktablarda o'qish izohli o'qish metodida olib boriladi. Yod olish metodida matndagi so'zlarga izoh berishga, mazmunini tushuntirishga, o'qilganini qayta hikoyalashga, umuman olganda, o'qishning ongli bo'lishiga mutlaqo e'tibor

berilmagan. Ularda ko'proq turli talaffuzga, qiroat bilan o'qishga, ifodali o'qishga katta e'tibor berilgan.

Hozir maktablarda o'qish izohli o'qish metodida olib borilyapti. Izohli o'qishga keyingi ma'ruzalarda to'xtalamiz. O'qish darslarida o'quvchilar tabiat, jamiyat, unda yashovchi, kishilar xayoti, ularning o'tmishi, hozirgi yashash tarzi, mashhur kishilari haqida, vatanning tabiati, ob-havosi, boyliklari, hayvonot dunyosi va boshqalar haqidagi bilimlarni egallaydilar. Bilim olish jarayonida ularga nisbatan munosabat uyg'onadi. Bilim berish bilan o'quvchi shaxsi tarbiyalanib boradi.

V.A.Suxomlinskiy bu haqida shunday deydi: «Bolalar dunyoni va o'z-o'zini bila borish bilan birga katta avlodlar yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar uchun o'zining mas'ulligini oz-ozdan bila borishlari kerak. ...bolaga yaxshilik va yomonlikni to'g'ri ko'rish imkonini berish kerak. Yaxshilik unda quvonch, zavq, hayajon, ma'naviy go'zallikka ergashish ishtiyoqini hosil qiladi; yomonlik qahr-g'azab, murosasizlik uyg'otadi, haqiqat va adolat uchun kurashga chorlovchi ma'naviy kuchga to'ldiradi. (1-4 sinf "O'qish kitobi" da berilgan asarlar misolida ochib beriladi).

O'qish darslarida qo'llaniladigan metodlar. „Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da ta'lim berishning ilg'or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualarini yaratish kabilar umumiy o'rta ta'limning asosiy vazifalaridan biri sifatida ta'kidlangan.

Ilg'or pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish o'qituvchi va o'quvchi faoliyati doirasini aniq belgilab beradi.

Inson hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan o'qish faoliyati barcha predmet darslarida amalga oshiriladi. Lekin o'qishga o'rgatish yo'l-yo'riqlarini o'qish metodikasi ishlab chiqadi. O'qish metodikasi kichik yoshdagi o'quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiya, xususiy metodika sohasidagi yutuqlar asosida takomillashtirilib boriladi.

O'qish darslarining samaradorligi ko'p jihatdan ta'lim metodlarining to'g'ri tanlanishiga bog'liq. Binobarin, fanning o'zi kabi o'qitish metodlari ham doimiy rivojlanishda bo'ladi. Masalan, eski maktablarda o'qish quruq yod olish metodi asosida o'rgatilgan bo'lsa, hozir izohli o'qish asosida olib boriladi. Yod olish metodida matndagi so'zlarga izoh berishga, ma'nosini tushuntirishga, o'qilganni qayta hikoyalashga, umuman olganda, o'qishning ongli bo'lishiga mutlaqo e'tibor berilmagan. Ularda ko'proq to'g'ri talaffuz, qiroat bilan o'qish, ifodali o'qish nazarda tutilgan.

Hozir maktablarda o'qish izohli o'qish metodi asosida olib borilayotgan ekan, quyidagicha savol tug'iladi: *Izohli o'qish nima?*

Izohli o'qishga XIX asrning 60—70-yillarida rus pedagogi K. D. Ushinskiy asos solgan, u o'qishda o'quvchilarni „ongli, tushunib, o'ylab o'qishga" o'rgatishni alohida ta'kidlaydi va uni „Izohli o'qish" deb nomlaydi.

Izohli o'qish metodiga K. D. Ushinskiy ishining davomchilari yangiliklar kiritdilar. Korf va Vaxterev izohli o'qish o'quvchilarga real bilim berish vositasi desa, Vodovozov va Bunakov o'quvchilarga o'qish jarayonida bilim badiiy asar

tahlili va asarning tarbiyaviy xarakteri bilan bog'liq holda beriladi, degan fikrni ilgari suradilar.

Professor Asqar Zunnunov o'qitishning mazmuni va usullari haqida fikr yuritib, o'quvchilarning oldin bilimlarni o'zlashtirishiga, so'ng yod olishlariga e'tibor berilishi ta'lim jarayonida izohli o'qish deb nomlanganini ta'kidlaydi.

Demak, *izohli o'qish* deb o'ylashga, his qilishga, asarni toiiq idrok qilishga, o'qilganning mazmunini o'zlashtirishga olib keladigan o'qishga aytiladi. Izohli o'qish asar mazmunini tushunishni, asardagi muhim fikrni, yozuvchi ilgari surayotgan g'oyani anglashni ta'minlaydi.

Izohli o'qish quyidagi tamoyillarga toliq amal qilingandagina muvaffaqiyatli bo'ladi:

1. O'qishni hayot bilan bog'liq holda tashkil etish.
2. O'qishning ongli va ta'sirchan boiishi uchun o'quvchilarning hayotiy tajribalariga, taassurotlariga asoslanish.
3. O'qishni ko'rgazmali tashkil qilish, tabiatga, tarixiy joylarga ekskursiyalar uyushtirish, hayvonot olami va o'simliklar dunyosini kuzatish, rasmlar, jadvallar, predmetlar bilan tanishtirish hamda matnni o'quvchining ifodali o'qishi tarzida olib borish.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida asosan she'rlar, masallar, ertaklar, hikoyalar, afsonalar, maqol va topishmoqlar, ilmiy-ommabop asarlar o'qib o'rganiladi. Tabiiyki, ularning har biri o'ziga xos shakl, uslub va mazmunda yaratiladi. Shuning uchun ham har bir janrga mansub asarlarni o'ziga xos usulda o'qib o'rganish taqozo qilinadi.

Badiiy asarni izohli o'qishga yaqin boigan metodlardan biri *ijodiy o'qishdir*. Atoqli metodist olim N.I.Kudryashov ijodiy o'qish metodi tarkibiga quyidagi ish usullarini kiritadi:

a) o'qituvchilarning badiiy matnni sharhlab o'qishi hamda o'quvchilarning asarni to'g'ri va imkon qadar yanada chuqurroq, emotsional idrok etishlarini ta'minlash maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi;

b) o'qilgan asardan o'quvchilarning bevosita olgan taassurotlarini chuqurlashtirish maqsadiga ega boigan va ularning diqqatini matnning muhim g'oyaviy va badiiy xususiyatlari sari yo'naltiradigan suhbat tiyiishtirish yoki o'qilgan asardan kelib chiqadigan badiiy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy muammoning qo'yilishi;

d) o'qituvchining asar o'qilganidan keyin o'quvchilarning asarni tadqiq etish jarayonida tug'ilgan badiiy kechinmalarini faollashtirish maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi⁸.

Ko'rinadiki, ijodiy o'qish izohli o'qishdan farqli o'laroq, to'g'ridan-to'g'ri matn mohiyatini ochishga ijodiy yondashishni taqozo etadi. Masalan, 4-sinfda A.Oripovning „Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi“ asarini ijodiy o'qish metodi asosida o'rganish jarayonida matn mazmuni va shoir g'oyaviy niyatidan kelib chiqib Vatanimiz hudud-laridagi aholining yashash tarzi bilan bog'liq milliy xususiyatlar haqida ham atroflicha tushuncha beriladi. 2-sinfda „O'tinchi yigit“, 3-sinfda O'tkir Hoshimovning „Xazonchinak“, 4-sinfda S. Anorboyevning „Qo'rqqoq“ asarlarini ham ijodiy o'qish metodi asosida o'qitish ijobiy samaralar beradi.

Ifodali o'qish. Boshlang'ich ta'lim tizimida **mantiqiy o'qish** (matnni to'g'ri, tushunib, tez (me'yorida) o'qish) va **adabiy o'qish** mukammal o'zlashtirilganidan so'ng ifodali o'qishga o'tiladi. U yod olingan she'riy asarlarni ifodali o'qishni ham o'z ichiga oladi. Ifodali o'qishning muvaffaqiyati o'quvchilarning asar mazmuni, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari haqida muayyan tushunchaga ega bo'lishi bilan bog'liq.

Ohang va intonatsiya she'riy asarlarni ifodali o'qishda qay darajada muhim bo'lsa, nasriy asarlarni o'qishda ham muhim talablardan biridir.

Nasriy asarlarni ifodali o'qishdan oldin unda qanday g'oya ilgari surilayotganini aniqlash zarur. Masalan, 4-sinfda X. To'xtaboyevning „Xatosini tushungan bola“ hikoyasini ifodali o'qishdan oldin o'quvchilarga xatosini tushungan bola kirm ekanligi, lining xatosi nimalardan iborat bo'lganligi, maqtanchoqlikning illat ekanligi to'g'risida tushuncha beriladi.

Ifodali o'qish oldiga qo'yilgan bu talab M.Abdurashidxonovning „Harkim ekanin o'rar“, Sh.Sa'dullaning „Laqma it“, A. Oripovning „Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi“ kabi she'riy hikoyalarini o'qishga ham xosdir.

Badiiy o'qish. Badiiy o'qish ifodali o'qishning yuksak bosqichi hisoblanadi. Unda so'z san'atining barcha komponentlari ishtirok etadi. U o'quvchidan asar nihiga batamom kirishni, san'atkorona o'qishni talab etadi. Badiiy o'qishda asar qahramonlarining ruhiy holati, kechinmalari to'la anglab etilgandagina ta'sirchanlikka erishish mumkin. Badiiy o'qishga tayyorgarlik ko'rishda aktyorlarning audio-video tasmlarga yozilgan ijrolaridan foydalanish yaxshi samara beradi.

Badiiy o'qishning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan omillardan biri **tanlab o'qishdir**. Masalan, 3-sinfda X.To'xtaboyevning „Hassa“ hikoyasi bilan tanishish jarayonida Qobil boboning savollariga Shavkatning javoblari yoki S.Anorboyevning „Bahs“ hikoyasidagi bolalarning bahslashish epizodi yuzasidan o'qituvchi topshirig'iga ko'ra mazkur o'rinlarni tanlab qayta o'qilishi natijasida ushbu asarlarning badiiy-estetik qimmatini chuqurroq o'zlashtirishga erishiladi.

Izlanish metodi. Bu metod asardagi voqea va tafsilotlar asosida o'quvchilarga savol-topshiriqlar tuzishda, qahramonlarga baho berishda keng qo'llaniladigan usuldir. O'qish darslarida **reproduktiv metod** keng qo'llaniladi. Masalan, o'qituvchi dastlabki darslarda o'zi asar matnini qismlarga bo'ladi, yozuvchi yoki shoirning aytmoqchi bo'lgan muhim fikriga o'quvchilar diqqatini jalb qiladi, uni aniqlab ko'rsatadi, o'quvchilar bilan birga tasvir vositalariga yuklatilgan ma'noni ochib, o'quvchilarga ko'maklashadi. Bularning bari o'quvchilar uchun bir ko'rsatma vazifasini o'taydi. Shun-dan so'ng o'quvchilar o'qituvchining ko'rsatmalari yordamida yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalarni o'zlari mustaqil ravishda bajaradilar.

Yuqorida ta'kidlangan metodlardan tashqari, boshlang'ich sinf o'qish darslarida zamonaviy pedagogik texnologiya usullaridan „Aqliy hujum“, „Tarmoqlash“, „Guruhlar bilan ishlash“, „Blis texnologiyasi“ kabilardan ham foydalanish yaxshi samara beradi.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, har bir darsda qanday metoddan foydalanish, darsda qanday usullarni qollash o'qituvchi tomonidan oldindan belgilab olinishi va puxta ishlab chiqilishi kerak.

O'qish malakalari va ularni takomillashtirish usullari. Dastur talablarini to'liq bajarish va amalga oshirish uchun, birinchi navbatda, o'qish ko'nikmalarini to'g'ri va puxta egallash va takomillashtirib borish zarur. O'qish ko'nikmalari savod o'rgatish jarayonida shakllanadi, o'qitishning keyingi bosqichlarida takomillashadi.

O'qish malakalari deganda badiiy asar matnini to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish tushuniladi. O'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalari shakllantiriladi va takomillashtiriladi.

O'qish malakasining sifatlari o'zaro bog'liq bo'lib, ularning asosi **ongli o'qish** hisoblanadi. O'quvchi matnni tez va to'g'ri o'qisa-yu, anglab o'qimasa yoki uning tez o'qishi natijasida boshqalar matn mazmunini tushunmasa, to'g'ri o'qisa-yu, o'ta sekin o'qisa, nutq bir-liklari orasida to'xtamlarga e'tibor bermasa, matnda ifoda etilayotgan fikr tushunilmaydi. Muayyan tezlikda va to'g'ri o'qish ongli o'qishga xizmat qiladi, to'g'ri, tez va ongli o'qish esa ifodali o'qishning asosi hisoblanadi.

O'qish malakalarini egallash maktabda o'qitiladigan barcha pred-metlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. O'qish faoliyatning asosiy turi bo'lib, o'quvchilarni g'oyaviy-siyosiy, aqliy, estetik va nutqiy tomondan rivojlantirish uchun juda katta imkoniyat yaratadi. Bu jarayon esa o'qish malakalarini o'stirish va takomillashtirish ustida tizimli va maqsadga muvofiq ishlashni talab qiladi.

O'qish malakasini egallash ancha murakkab bo'lib, uni shakllantirish uzoq vaqtni talab etadi. Ruhshunos olim T. G.Yegorov o'zining „Очерки психологии обучени детей чтению" nomli asarida o'qish malakalarini shakllantirish jarayonini uch bosqichga ajratadi: *analitik bosqich*, *sintetik bosqich* va *avtomatlashgan bosqich*. **Analitik bosqich** savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi, bunda so'zni bo'g'in-harf tomonidan tahlil qilish va bo'g'inlab o'qish malakasi shakllantiriladi. **Sintetik bosqich** uchun so'zni sidiq'a o'qish xarakterlidir; bunda so'zni ko'rish orqali idrok qilish va uning talaffuzi so'z ma'nosini anglash bilan asosan mos keladi. O'qish so'z ma'nosini idrok qilish bilan amalga oshadi. O'quvchilar sintetik bosqichga 3-sinfda o'tadilar. Bundan keyingt yillarda o'qish **avtomatlasha** boradi.

O'qish darslarida asar ustida ishlashni shunday tashkil etish kerakki, asar mazmunini tahlil qilish o'qish malakalarini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lsin.

To'g'ri o'qish. To'g'ri o'qish deganda xato qilmasdan, yanglishmasdan o'qish tushuniladi, ya'ni to'g'ri o'qish so'zning tovush-harf tarkibini, grammatik shakllarini buzmasdan, so'zdagi tovush yoki bo'g'inni tushirib qoldirmay, boshqa tovushni qo'shmay, harflar o'r-nini almashtirmay, aniq talaffuz qilib, so'zga urg'uni to'g'ri qo'yib o'qish hisoblanadi. M.Odilova va T.Ashrapovalar „Adabiy talaffuz me'yorlariga qo'yilgan barcha talablar to'g'ri o'qish ko'nikmasiga ham taalluqlidir", — deb ta'kidlaydilar. Rus metodisti Yakovleva to'g'ri o'qishga quyidagicha ta'rif bergan: „To'g'ri o'qish — bu materialning tovush tomonidan xatosiz va bir tekisda

ravon nusxa ko'chirishdir". Demak, to'g'ri o'qish so'zning tovush tarkibini, grammatik shaklini buzmasdan adabiy-orfoepik me'yorlar asosida o'qishdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida idrok etish, talaffuz qilish va matn mazmunini tushunish o'rtasida puxta sintez yo'q bo'lgani uchun ular o'qishda xatoga yo'l qo'yadilar. Bu esa matn mazmunini tushunishni qiyinlashtiradi.

To'g'ri o'qish so'zning uzun-qisqaligiga, o'quvchining so'z boyligiga, ya'ni so'zning leksik ma'nosini qanchalik bilishiga hamda so'zning bo'g'in va morfemik tarkibiga bog'liq. O'quvchilar ko'pincha quyidagi sabablarga ko'ra **xatoga** yo'l qo'yadilar:

1. So'zni talaffuz qilish bilan uning ma'nosini tushunish o'rtasida puxta sintez bo'lmagani uchun bola so'zning oldin tovush tomonini ko'radi, uni talaffuz qilishga oshiqadi. So'zning ma'nosini esa e'tibordan chetda qoldiradi.
2. So'z ko'p bo'g'inli bo'lib, bola uni oldin eshitmagan bo'lsa, xatoga yoi qo'yadi.
3. So'zning ma'nosini bilmaslik tufayli xatoga yo'l qo'yadi.
4. Tez o'qiyman deb xatoga yo'l qo'yadi.
5. To'g'ri o'qish yorug'likka va yorug'likning tushishiga ham bog'liq.
6. Undosh tovush so'zning o'rtasida va oxirida kelgan yopiq bo'g'inli so'zlarni o'qishda qiyinaladilar.

Xato o'qishning oldini olish uchun quyidagilar e'tiborga olinadi:

1. Matnni o'qitishdan oldin undagi o'qilishi qiyin so'z, birikma va gaplarni aniqlash va ular ustida ishlash usullarini belgilab olish. Tuzilishi murakkab so'zlarni bo'g'inlab o'qilishini mashq qildirish.
2. Matnni o'qishdan oldin uning mazmunini tushunishni qiyinlashtiradigan so'zlarning lug'aviy ma'nosini tushuntirish. So'z ma'nosini izohlash usullarini aniqlash.
3. Vazifalarni aniq va tushunarli qilib berish.
4. Matnni diqqat-e'tibor bilan o'qishlari uchun sharoit yaratish.
5. Oldin ichda o'qitish, so'ng ovoz chiqarib o'qitish.
6. O'qitishda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ya'ni matnni oson, o'rtacha qiyinlikda va qiyin o'qiladigan o'rinlarini belgilab olib, unga kuchi yetadigan o'quvchilarga oldindan taqsimlab berish.
7. O'quvchilarning o'qishini muntazam tekshirib turish.
8. Xatoning xarakteriga qarab, uni metodik tomondan to'g'ri tuzatish yo'lini aniqlash.
9. O'quvchilarni xato qilish mumkin bo'lgan o'rindan ogohlantirib turish.
10. Xatcho'pdan foydalanish.
11. Xato o'qish o'quvchining shaxsiy ko'ruv sezgisiga bog'liq bo'lsa, bu jihatni ham hisobga olish.

O'qituvchining tuzilishi murakkab so'zlarni oldindan xattaxtaga yoki kartonga bo'g'inlarga bo'lib yozib qo'yib, o'quvchilarga ovoz chiqarib birgalikda o'qitishi yaxshi natija beradi.

O'quvchilar yo'l qo'ygan xato ikki xil yo'l bilan tuzatiladi:

1. O'quvchi so'z oxiridagi qo'shimchani noto'g'ri o'qisa, uni o'qishdan to'xtatmasdan xatoni to'g'rilash mumkin.

2. Xato o'qish bilan gaplarning mazmuni buzilsa, qayta o'qitish usulidan foydalaniladi. Bunda o'quvchiga o'qigan matni yuzasidan savol berilsa, o'quvchi e'tiborli bo'lib qayta o'qiydi.

Tez o'qish. Tez o'qish rne'yoriy tezlikda o'qish bo'lib, bunda o'qish sur'ati matnning mazmunini tushunishdan ajralib qolmasligi kerak. O'qish tezligi matnni tushunish tezligi bilan rnuvofiq ravishda o'sib borishi lozim. O'qilayotgan asar mazmunini o'zlashtirishni, matn mazmunini ongli idrok etishni ta'minlaydigan o'qish **tez o'qish** deyiladi.

O'qish sifatlarini yaxshi o'zlashtirgan holda o'quvchilarning o'qish sur'ati bir-biridan farq qiladi. Bu dastur talablarini bajarmadi, degan gap emas. Og'zaki nutq tempiga to'g'ri keladigan o'qish sur'ati normal tezlik hisoblanadi. Chunki o'ta tez ham, o'ta sekin o'qish ham matn mazmunini o'zlashtirishni qiyinlashtiradi.

O'qish tezligi birdaqiqada o'qiladigan so'zlar soni bilan belgilanadi. 2005-yilda e'lon qilingan o'qish dasturida 1-sinfning 2-yarim yilligida o'qish sur'ati 20—25 so'z (notanish matnni o'qish tezligi ham 20—25 so'z); o'quv yili oxirida 25—30 so'z; 2-sinfning i-yarim yiliigida matnni o'qish tezligi 30—35 so'z; 2-yarim yilligida 40—50 so'z; 3-sinfning 1-yarim yilligida 60—70 so'z; 2-yarim yilligida 70—80 so'z; 4-sinfning 1-yarim yilligida ichda ovozsiz 110—130 so'z, ovoqli o'qishda 90—100 so'z deb belgilangan.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bir daqiqada bola 250 so'zli matnni o'qisa, undagi 200 ta so'zni eslab qolar ekan. Agar harflab, bo'g'inlab o'qisa, uning diqqat markazida so'z emas, bo'g'in bo'ladi. Natijada u so'zlarni eslab qola olmaydi⁹. Bu 4-sinf o'quvchilarining o'qish tezligiga tatbiq etilsa, 125 so'zdan 100 so'zni eslab qoladi. Bu esa yuqori ko'rsatkichlarga erishish imkonini beradi. 4-sinfda bir daqiqada 170—180 ta so'z o'qiydigan o'quvchilar ham bor.

O'qish tezligi to'rt yil davomida to'g'ri va ongli o'qish bilan bog'liq holda asta ortib boradi. O'qish tezligini tekshirganda o'qituvchi o'qi-ladigan materialning xarakterini, ya'ni g'oyaviy-mavzuviy murakkabligini, so'z va gaplarning tuzUishini, ularning bolalar nutqida qay dara-jada ishlatilishini, o'qishning to'g'ri va ongli boiishini hisobga oladi. O'quvchilarning o'qish tezligi har xil bo'ladi, albatta. O'qituvchining vazifasi barcha o'quvchilarning o'qish tezligini, iloji boricha bir xil-likka keltirishdan iborat. O'qish sur'atini oshirishda tez aytishlarni, maqollarni yod oldirish va matnni ovoz chiqarib o'qishni mashq qilish kabilar samarali usullardan hisoblanadi.

Ongli o'qish. Ongli o'qish yaxshi o'qishning asosiy sifati hisoblanadi. Ongli o'qish o'qilgan matnning aniq mazmunini, asarning g'oyaviy yo'nalishini, obrazlarini va badiiy vositalarining rolini tushunib o'qish, shuningdek, asarda tasvirlangan voqea-hodisalarga o'z munosabatini ifodalay olishdir. Ongli o'qish o'z navbatida, o'quvchilarning zarur hayotiy tajribasiga, so'zning leksik ma'nosini, gapda so'zlarning bog'lanishini tushunishga va bir qator metodik shartlarga bog'liq. Hozirda ongli o'qish atamasi adabiyotlarda va maktab tajribasida ikki ma'noda:

birinchidan, o'qish jarayonini egallashga nisbatan o'qish texnikasi ma'nosida, ikkinchidan, keng ma'nodagi o'qishga nisbatan o'qish sifatlaridan biri ma'nosida qo'llanadi.

Matnni ongli o'qish uchun o'quvchilar to'g'ri, me'yorida o'qishni egallagan bo'lishlari va o'qish jarayonida qiynalmasligi ta'ab etiladi. O'quvchilar matnni ongli o'qishlari uchun matn mazmuni va badiiy vositalari jihatidan tahlil qilinadi.

Ongli o'qishning muhim sharti asar qurilishi va mazmunini tushunish hisoblanadi. O'qituvchi ongli o'qishni matnni ifodali o'qishga (agar ovoz chiqarib o'qilsa) va asar mazmuni yuzasidan berilgan savollarga javobning to'g'riligiga, asar voqealari va qahramonlarning xatti-harakatiga bildirgan munosabatiga qarab baholaydi. Ongli o'qish va ifodali o'qish bir-birini taqozo qiladi, ammo bir-biriga aynan o'xshamaydigan o'qish sifatlaridir.

Ifodali o'qish. Ifodali o'qish intonatsiya — ohang yordamida asarning g'oyasi va jozibasini to'g'ri, aniq, yozuvchi niyatiga mos ravishda ifodalay bilishdir. „Ifodali o'qish adabiyotni aniq va ko'rgazmali o'qitishning dastlabki va asosiy shaklidir“, deb ta'kidlaydi metodist olim M.A.Ribnikova. Demak, „Ifodali o'qishning asosiy vazifasi asarning mazmunini va emotsionalligini intonatsiya orqali o'quvchilarga ko'rgazmali qilib ko'rsatishdir. Ifodali o'qishning asosiy tamoyili o'qiladigan asar g'oyasi va badiiy qimmatini chuqur tushuntirishdir“.

Intonatsiya (ohang). Intonatsiya og'zaki nutqning birgalikda harakat qiluvchi elementlari: urg'u, nutq tempi va ritmi, pauza, ovozning past-balandligining yig'indisidir. Bu elementlar bir-biriga ta'sir etadi va hammasi birgalikda asarning mazmunini, g'oyasini, qahramonlarning turli kayfiyatini, ichki kechinmalarini ifodalaydi.

O'quvchilar ifodali nutq asoslarini egallashlari uchun muhim shartlar quyidagilardan iborat:

1. Nutq jarayonida nafasni to'g'ri olish va to'g'ri taqsimlay bilish.
2. Har bir tovushning to'g'ri artikulyatsiyasi va aniq diksiya (burro gapirish) malakasini egallash.
3. Adabiy talaffuz me'yorlarini egallash¹².

Bu shartlar faqat ifodali o'qishgagina emas, balki ifodali nutq-qa, ya'ni hikoya qilishga ham taalluqlidir. O'quvchining har qanday og'zaki hikoyasi ifodali bo'lishi zarur.

Ifodali o'qishning asosiy vositalaridan bin **ovozdir**. Ovoz nafas bilan uzviy bog'lanadi. Shuning uchun o'qituvchi bolalarning ifodali nutqi ustida ishlashni talaffuz qilayotganda o'z nafasini boshqara olish va ovozdan to'g'ri foydalanishga o'rgatishdan boshlaydi. Ovoz kuchi baland-pastlik, uzun-qisqalik, tezlik (temp), yoqimli-yoqimsizlik xususiyatlari bilan xarakterlanadi. O'quvchilar matn mazmuniga qarab, baland yoki past ovozda o'qish (gapirish)ga, nutqda tez, o'rtacha yoki sekin tempni tanlashga, biror tuyg'uni ifodalashga o'rganadilar. Ifodali o'qishga o'rgatishda o'quvchilar pauza va logik urg'u bilan ham tanishtiriladi.

Ifodali o'qishga tayyorlanish shartli ravishda uch bosqichga bo'linadi:

1. Asarning aniq mazmunini tushunish, unda qatnashgan shaxslarning xatti-harakatini tahlil qilish, asarning g'oyasini belgilash, ya'ni

asarning g'oyaviy-mavzuviy asosini, uning obrazlarini badiiy vositalari bilan yaxlit holda tushunish.

2. Matnning qaysi joyida to'xtam (pauza) qilishni, mantiqiy urg'uning o'rnini, o'qish tempini belgilab olish.

3. O'qishni mashq qilish, muallif fikrini, uning tasvirlangan voqealarga va qatnashuvchi shaxslarga munosabatini ovoz bilan ifodalay olish uchun matnni qayta o'qish.

Asarning mazmuni va g'oyaviy yo'nalishini tahlil qilish ifodali o'qishga o'rgatish bilan bog'lab olib boriladi. Ifodali o'qishga o'rgatishda matn mazmunini tushunish, muallif hikoya qilgan voqealarga o'z munosabatini bildirish asosiy vazifa hisoblanadi. O'quvchilarda ifodali o'qish malakasini shakllantirish uchun asarni o'qituvchining ifodali o'qishi muhim ahamiyatga ega.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Boshlang'ich sinf ona tili dasturi („O'qish" bo'limi) va o'qish darsliklarida berilgan o'qish mavzularini va o'quvchilarning bilimiga qo'yilgan talablarni aniqlang. Ularga o'z munosabatingizni bildiring.

2. Didaktik vazifalar qaysilar?

3. Izohli o'qish tamoyillarini gapiring.

4. O'qish darslarida qo'llaniladigan metodlar.

5. O'qish malakalari deganda nimani tushundingiz?

Tayanch so'zlar: yaxshi o'qish, to'g'ri o'qish, ongli, ifodali, intonatsiya,

2-MAVZU. O'QISH TURLARI

Reja:

1. Boshlang'ich ta'limda o'qish turlari.

2. Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishdagi psixologik xususiyatlari.

3. Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning metodik shartlari.

Boshlang'ich ta'limda o'qishning uch turidan foydalaniladi:

1. Ovozli o'qish.

2. Ichda o'qish.

3. Shivirlab o'qish.

Ovozli o'qish ovozga asoslangan o'qish bo'lib, undan ta'lim jarayonida keng foydalaniladi. Ovozli o'qishning yakka, jo'r va rollarga bo'lib o'qish usullari mavjud. Yod aytish ham ovozli o'qishning bir shaklidir.

Ichda o'qish ham tovushga asoslangan, lekin unda ovozsiz o'qiladi.

Shivirlab o'qish yarim ovoz bilan o'qishdir. Malakali kitobxon o'qishning har uch turini bilishi zarur.

Ovozli o'qishning ham, ovozsiz ichda o'qishning ham, shivirlab o'qishning ham o'z qo'llanish o'rni va afzalliklari hamda kamchiliklari bor. Masalan, 2-sinf o'quvchilari ichda o'qiganda kam so'z o'qiydi, so'zning ma'nolarini tushunmay qoladi, o'qiganlarining mazmunini to'liq o'zlashtira olmaydilar.

Psixologik izlanishlar shuni ko'rsatadiki, o'qishni endi o'rganayotgan o'quvchilar o'qilayotgan matnni tushunib borishlari uchun eshitish sezgisiga ham e'tibor qaratganlar. Ikkinchidan, 2-sinf o'quvchilarida o'qish ko'nikmalari yaxshi shakllanmagani uchun ichda o'qish jarayonida ayrim so'zlarni noto'g'ri o'qish natijasida uning ma'nosini tushunmaganlar. Shularni nazarda tutgan holda, 1-2-sinflarda ovozli va shivirlab o'qishdan foydalaniladi.

3-4-sinflarda ovozli o'qish bilan birga ichda o'qishdan ham foydalaniladi. Bu sinflarda ichda o'qish ancha samarali bo'ladi, lekin bunda ichda o'qish mexanik o'qishga aylanmasligi kerak. Ichda o'qish biror maqsadga yo'naltirilishi, ya'ni quyidagicha turli topshiriqlar asosida ichda o'qitilishi lozim:

—She'rni ichingizda o'qib, ifodali o'qishga tayyorlaning.

—Ichda o'qing, ma'nosi tushunarsiz so'zlarni aniqlab, lug'at daf-taringizga yozing. Lug'atdan foydalanib, ularning ma'nosini izohlashga harakat qiling.

—Hikoyani ichingizda o'qib, uni qismlarga boling.

—Ichingizda o'qib, ovoz chiqarib to'g'ri o'qishga tayyorlaning.

—Ichingizda o'qing. Tabiatning ko'rinishi tasvirlangan o'rinni toping.

Bu kabi topshiriqlar sinfdan sinfga o'tgan sari murakkablashib boradi. Bunda o'quvchilarning asarni qanchalik idrok etganliklari tekshirilib borilishi zarur.

Ichda o'qish quyidagi afzalliklarga ega:

1. Bir vaqtning o'zida butun sinf o'quvchilari o'qiydi.
2. O'quvchilarda asar matni ustida mustaqil ishlash ko'nikmalari takomillashadi.
3. O'qituvchi har bir o'quvchining mustaqil ishlash jarayonida o'zlashtirish darajasini aniqlaydi.
4. Ichda o'qishda ongli o'qishga talab va e'tibor kuchayadi. Ichda o'qishda o'qituvchi o'quvchilar o'qishidagi kamchiliklarni aniqlay olmaydi. Bu undan foydalanishni cheklab qo'yadi.

Ovozli o'qishning afzalliklari quyidagilar:

1. O'qituvchi o'quvchilarning xato va kamchiliklarini, o'qish ko'nikmalarini aniqlay oladi.
2. Kichik yoshdagi o'quvchilar ovoz chiqarib o'qisalar, matn mazmunini tez tushunib oladilar.

3. Ovozli o'qishdan kitobxon estetik zavq oladi.
4. Ovozli o'qishda ifodalilikka katta e'tibor beriladi.
5. Ovozli o'qish o'quvchilar lug'atini boyitish va nutqini o'stirishda katta ahamiyatga ega.

6.

Shivirlab (yarim ovozli) o'qish darsning tashkiliy qismlarida, o'qituvchi sinf jurnali bilan mashg'ul paytda yoki o'quvchilarni darsga tayyorlash bosqichlarida o'tkaziladi.

Maktabda o'qishning bu uch turi almashtirib turiladi. 1—2-sinflarda ovozli va shivirlab (pichirlab) o'qishdan ichda o'qishga o'tilsa, 3—4-sinflarda ichda o'qishdan ovozli o'qishga o'tiladi. 3—4-sinflarda o'qish turlaridan foydalanishda chegara qo'yilmaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'qishning hamma turiga bir xil talab qo'yiladi, ya'ni o'qish to'g'ri bo'lishi, tez, ongli va ifodali bo'lishi zarur.

Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishdagi psixologik xususiyatlari.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish metodikasida kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok qilishdagi psixologik xususiyatlar hisobga olinadi. Ruhshunos olimlarning tekshirishlaridan ma'lum bo'lishicha, asarni idrok qilishga, bilim olishga xizmat qiladigan komponentlar bilan birga, uni emotsional-estetik his etish ham kiradi. Badiiy asarni yaxshi idrok etish uchun uni tushunishning o'zigina yetarli emas. Asarni idrok etish murakkab jarayon bo'lib, asarga unda tasvirlangan voqelikka qandaydir munosabatning yuzaga kelishini o'z ichiga oladi. Psixologik tekshirishlar natijasida kichik yoshdagi o'quvchilarning adabiy qahramonlarni idrok etishi va baholashdagi psixologik xususiyatlari o'rganilgan va ular adabiy qahramonga ikki xil munosabatda bo'lishlari aniqlangan:

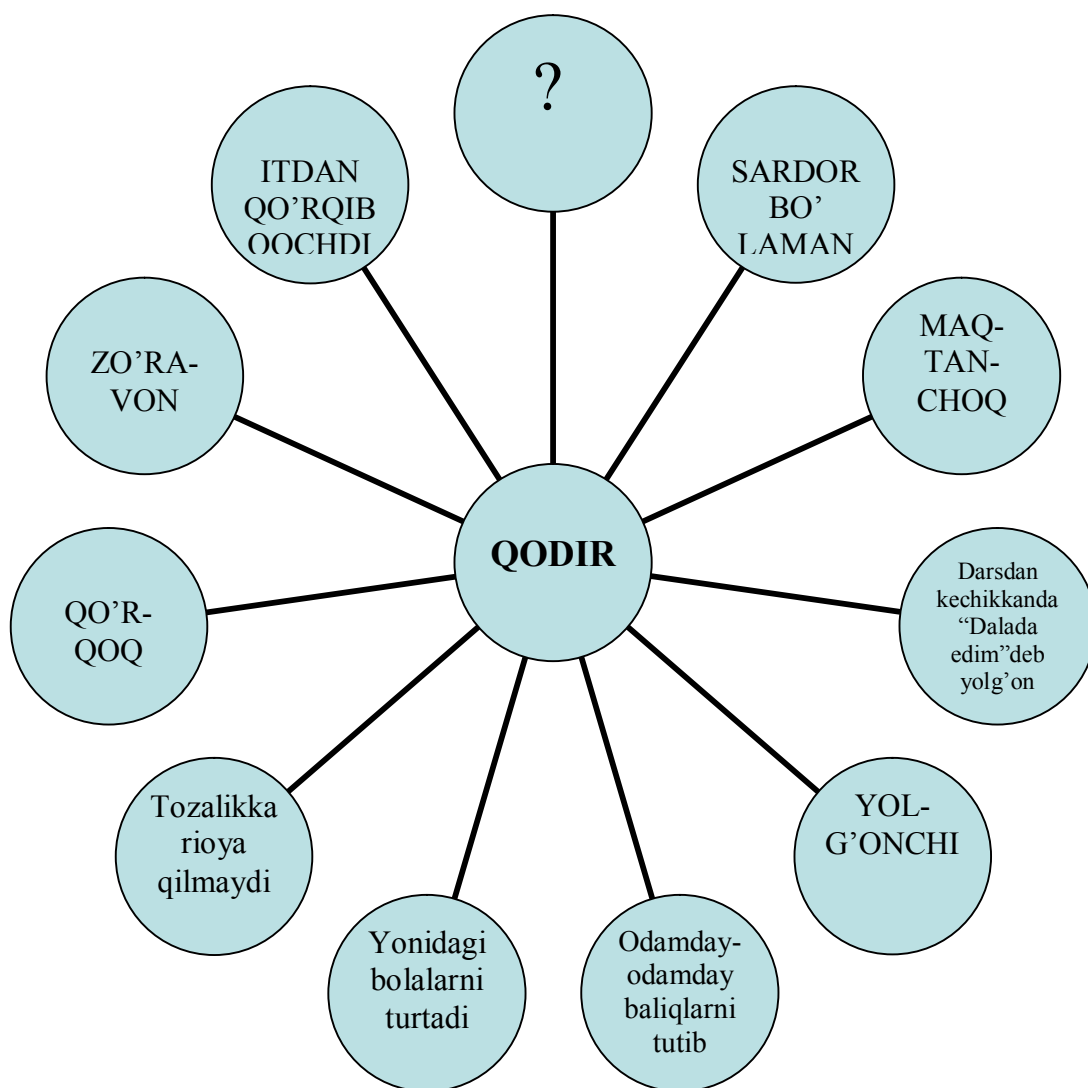
1. Adabiy qahramonga emotsional munosabat.
2. Elementar tahlil qilish.

Asarda qatnashuvchi shaxslarga baho berishda o'quvchilar o'z shaxsiy va axloqiy tushunchalaridan foydalanadilar. Bunday axloqiy tushunchalar kichik yoshdagi o'quvchilarda chegaralangan bo'ladi, albatta. Ular axloqiy sifatlardan botirlik, to'g'rilik, mehnatsevarlik, yaxshilik tushunchalarini ko'p ishlatadilar. Qahramonlarning boshqa sifatlarini tasvirlash uchun ularning so'z boyliklari yetishmaydi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilar bilan asarni tahlil qilib, ular nutqiga personajlarning axloqiy, intellektual, emotsional sifatlarini tasvirlovchi so'zlarni kirita borishdan iborat. Bu adabiy qahramonlarning xarakterini yaxshi yoritish shartlaridan biri hisoblanadi.

Asardagi qahramonlarning xakteri ularning axloqiy sifatlarini anglash asosida tushuniladi. Bunda qahramonning nima qilishi emas, nima uchun shunday qilishi kerakligini bilish muhimdir. Ushbu jarayonda asar qahramonlarining axloqiy sifatlari ustida ko'proq ishlash lozim.

4-sinfda „*Qodir bilan Sobir*“ hikoyasidagi Qodir va uning xislatlarini ochishda tanlab o'qish asosida tarmoqlash usulidan foydalanilishi mumkin. O'qituvchi o'quvchilarga bergan savollariga javobni xattaxtada tarmoqlash usulida yoritib boradi. Masalan, „Qodir qanday bola?“, „Qodirning maqtanchoqligi tasvirlangan o'rinni topib o'qing“, „Qodirning qo'rqqoligi ifodalangan o'rinni topib o'qing“, „Qodirning yolg'on gapini Sobir qanday to'g'riladi? Shu o'rinni topib o'qing“, „Qodirning zo'ravonligi ifodalangan o'rinni topib o'qing. O'qigan qismlaringiz asosida Qodirning xususiyatlarini isbotlab bering“ kabi savollar asosida quyidagicha slayd hosil bo'ladi:

Slaydga qaraymiz:

O'qish darslarida o'qilayotgan asarning ongli o'zlashtirilishini ta'minlashda o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini aibatta hisobga olish zarur.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning metodik shartlari. Zamonaviy maktab oldiga qo'yilgan vazifalar, kichik maktab voshidagi o'quvchilar umumiy rivojlanishining o'sganligi, psixologiya va xususiy metodika sohasidagi

yutuqlar sinfda o'qish mazmuni va o'qitish metodlariga o'zgartirish kiritishni talab etmoqda. Shularga bog'liq holda badiiy asarni tahlil qilish metodikasi takomillashtira borildi: takroriy bayon qilish mashqlari kamaytirildi, ijodiy va o'qilgan matn yuzasidan o'z fikrini bayon qilish ko'nikmasini o'stiradigan mashqlar ko'paytirildi, asar qismlari ustida emas, balki yaxlit asar ustida ishlanadigan bo'ldi, asar g'oyasi va obrazlarini tushuntirishda o'quvchilarning mustaqilligi ortdi, matn ustida ishlashda xilma-xil lopshiriq turlaridan, ta'limda texnika vositalaridan va ilg'or pedagogik texnologiya usullaridan ko'proq foydalanila boshlandi va hokazo.

XX asrning 60-yillarida yaratilgan maktab dasturida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda shakllantiriladigan matn ustida ishlash ko'nikmalari belgilab berildi, shuningdek, 1 —4-sinflarda o'qish malakasiga qo'yilgan talablar ancha aniq ajratildi. XX asrning 70-yillari boshlarida mazmuni va metodik apparati jihatidan hayotga yaqinlashtirilgan o'qish kitoblari yaratildi.

Mustaqillik tufayli ta'lim sohasida ham katta islohotlar amalga oshirildi. 1999-yil boshlang'ich ta'limning ham „Davlat ta'lim standarti" yaratildi, o'quv dasturlari yangilandi. 2005-yil tajriba-sinov natijalari hisobga olinib, davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari qayta ko'rib chiqildi, „O'qish kitobi" darsliklari ham yangilandi.

O'zbek maktablarida taniqli rus metodist-olimlari T. G. Ramzayeva, M.S.Vasileva, V. G. Goreskiy, K. T. Golenkina, L.A. Gorbushina, M. I.Omorokova, E.A.Nikitina, N. S. Rojdestvenskiy, o'zbek olimlaridan A.Zunnunov, K. Qosimova, Q.Abdullayeva, S.Matchonov, M. Yusupov, M. Umarova, X. G'ulomova kabilar ishlab chiqqan takomillashgan sinfda o'qish metodikasidan ijodiy foydalanilmoqda.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar quyidagi muhim metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi:

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish bir jarayonda boradi (asarning mazmunini tushuntirishga oid topshiriq o'qish malakalarini takomillashtirish topshirig'i ham hisoblanadi).

2.Asarning g'oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlari, sujet chizig'i, kompozitsiyasi va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga yaxshi xizmat qiladi, shuningdek, bog'lanishli nutqining o'sishi (lug'atining boyishi va faollashishi)ni ta'minlaydi.

3.O'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zamriy sharti hisoblanadi.

4.Sinfda o'qishga o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida qaraladi.

Asarni tahlil qilishda hisobga ohsh zarur bo'lgan muhim omillardan biri uning o'quvchilarga **hissiy ta'siridir**. O'quvchilar muallifning asosiy fikrini tushunibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqeadan ham hayajonlansinlar. Matnni tahlil qilish o'quvchida fikr qo'zg'atishi, hayotiy tajribasining muallif qayd etgan dalillarga to'g'ri kelish-kelmasligini aniqlashi zarur. Tahlil davomida asarning estetik qimmati, badiiy go'zalligi ham alohida qayd qilib o'tiladi.

O'qish metodikasi adabiyotshunoslik, psixologiya, pedagogika ishlab bergan nazariy qoidalarga asoslanadi. Sinfda o'qishni to'g'ri uyushtirish uchun o'qituvchi badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlarini, ta'limning turli bosqichlarida o'qish jarayonining psixologik asoslarini, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning matnni idrok etish va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

O'qish darslari o'quvchilarda badiiy asarlaning bir-biridan farqini ajrata olish, yozuvchining hayotiy voqealarni qanday badiiy vositalar orqali aks ettirgani va qanday obrazlar yaratganini aniqlay olish, mustaqil o'qish va asarni tahlil qilish malakasi sinfdan-sinfga o'tgan sari o'stirib boriladi. O'quvchilar adabiy ma'lumotlarni o'zlashtirish orqali badiiy asarning mazmuni, g'oyasi va ahamiyatini anglab ola boshlaydilar.

O'quvchilar adabiy tushunchalarni o'rganish natijasida badiiy adabiyot san'atning bir turi ekanligi, uning hayot bilan aloqadorligini bilib oladilar. Adabiy tushunchalarni shakllantirish bilan birga o'quvchilarning nutqini o'stirish ham muhim o'rin tutadi.

Boshlang'ich sinflarda asar tahlilida adabiy janr turlari — ertak, hikoya, masal, she'r, doston, maqol, topishmoq bilan birga badiiy til vositalari — sifatlash, o'xshatish, jonlantirish, mubolag'a bilan ham amaliy ravishda tanishtiriladi.

Badiiy asar tilini tahlil qilish orqali o'quvchilarda o'z ona tiliga muhabbat hissi, badiiy asarni ongli o'qish ko'nikmasi o'stiriladi, asar g'oyasini chuqur idrok etishga zamin hozirlanadi, o'quvchilar nutqi rivojlantiriladi.

Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta'sirchanligi, o'tkir sujetlilik va xalq tiliga yaqinligidir. Ertak o'qib bo'lingach, uning badiiy tili ustida ishlashga alohida ahamiyat berish zarur.

2-sinf „O'qish kitobi"da keltirilgan „Karnaychi shoh" ertagida „yov qora bulutday yopirilib kelayotgan ekan", „Kuychi terak" ertagida „Terakning shoxlari xuddi surnay chalgandek ovoz chiqarib, yaproqlari esa shildirab raqsga tushar ekan", „To'rg'aylar qo'shiq aytiib, ularga jo'r bo'lar ekanlar", „Oh, deb nola qilibdi terak", „Ustun ularning nag'malariga jo'r bo'lib, sho'x-sho'x kuy chalibdi" kabi badiiy vositalar yordamida tasvirlangan manzaralar juda ko'p. Ular ustida ishlash o'quvchi nutqini o'stirish bilan birga ularni fikr yuritishga, mulohaza qilishga ham o'rgatadi.

Ertaklarda o'xshatishlar, jonlantirish va mubolag'alardan foydalanilgan. O'quvchilarga ularni izohlab berish, keyinchalik matndan toptirish, qayta hikoyalashda ulardan nutqlarida foydalanishga o'rgatish zarur.

Asar o'qib bo'lingach, badiiy til vositalari ustida ishlanadi. Chunki ularning ma'nosi matndan, asar mazmunidan anglashiladi. Ayniqsa, masallarda allegoriyani ochishda ko'chma ma'noli so'zlardan ko'p foydalaniladi. Ular bolalarga masal mazmunini tushunishga xalal bergani uchun ayrim ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlar asarni o'qishdan oldin tushuntiriladi.

3-sinf „O'qish kitobi"dan o'rin olgan „Ayamajiz" (Qudrat Hikmat) she'rida „Bo'ralar qor kapalak", „Bog'lar sokin mizg'ishar, Misoli oq kapalak", „Muz oynalar sovuq yeb" misralarida o'xshatish, jonlantirish; „Saxiy ona tabiat",

„quchog'ida havo-sof" misralarida metafora; „Ayamajiz izg'iydi, Ko'chalarda tutoqib, Shox-shabbani tortqilar, Yalmog'izdek yutoqib" kabi misralarda jonlantirish va o'xshatishlar qo'llangan. Bular ustida ishlaganda quyidagicha savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. *Shoir qorni nimaga o'xshatadi?* (oq kapalakka).

2. *Ayamajizni nimaga o'xshatadi?* (*Yalmog'izga*).

2. „*Muz oynalar sovuq yeb*" misrasini qanday tushunasiz? *Oyna sovnq qotadimi?*

Darslikning „Kumush qish" bo'limida „Qish" matni berilgan. Ushbu matnda ham ko'plab jonlantirishlar qo'llangan. Masalan, „hamma yoqda sovuq izg'irin kezadi", „*Ingrar* og'riq kabi qari tol, oynalarni *bezar qish — gulkor*", „Daraxt kurtaklari rohatlanib *uxlamoqda*", „hozir urug'lar tinch *uyquda*" kabi. Matn tahlilida „Matnning birinchi qismini o'qing. Unda qaysi so'z o'z ma'nosidan boshqa ma'noda qo'llangan?" yoki „Matnning ikkinchi qismida jonsiz narsalar jonlidek tasvirlangan o'rinlarni topib o'qing. Boshqa ma'noda qo'langan so'zlarni o'z ma'nosida qo'llab gap tuzing. Bu so'zlar qanday ma'noda qo'langanda ta'sirchan bo'ladimi?" kabi savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Maqol janrida ham ko'chma ma'noli so'zlar ko'p qo'lanadi. Misol uchun „*Yurt boshiga ish tushsa, Er yigit hozir*" maqolida *boshiga* so'zi metafora yo'li bilan ma'nosi ko'chgan, o'quvchilarga lining ma'nosi qanday usul bilan ko'chganligi aytilmaydi, faqat boshqa ma'noda qo'langanligi o'z ma'nosi bilan taqqoslangan holda o'quvchilarga o'rgatiladi.

Tarixiy asarlarda ham ta'sirchan, tasviriy-bo'yoqdor so'zlar ko'p uchraydi. Jumladan, „Bobur va kabutar" asarida hazrat, a'yonlar, o'liy hazrat so'zlari qo'langan. Asar matnida qadimiy davr bilan bog'liq qo'shimchalarning qo'llanilishi ham asarga joziba bag'ishlaydi. Masalan: „Kabutar ne deydu?" kabi. Mazkur asarda ikkinchi shaxs qo'shimchasi o'rnida hurmat ma'nosidagi uchinchi shaxs qo'shimchasi qo'langan: „Xatda: Oliy hazrat, qovun ayni pishdi. Kelib qo'l urib bersalar". Shu o'rindagi „qo'l urib bersalar" birikmasi ibora hisoblanadi. Iboralar doim ko'chma ma'no ifodalab, nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Matndan iboralar aniqlangach, ma'nosini izohlashdan tashqari, ularga ma'nodosh yoki qarama-qarshi ma'noli iboralarni toptirish ham yaxshi samara beradi.

Topishmoqlarda ham jonlantirish va o'xshatishlar juda ko'p. Masalan, „Ayoq bobo nowot sotdi, Olgan edim, qolim qotdi" topishmog'ida o'xshatish, „Chiq-chiq" ishlab tolmaydi, tunda uxlab qolmaydi" topishmog'ida jonlantirish qo'langan.

„Chumoli va Tipratikan", „O'jar toshbaqa" masallarida ham badiiy til vositalari mavjud. Xususan, ularda „O'g'irlik mol aylar jonsarak", „Bola ko'nglin ko'tarar", „Kosang joningga huzur", „Senga qalqon usti-bosh", „Parcha go'sht bolib yurar", „Jish Toshbaqa" kabi ibora, birikma va gaplar uchraydiki, ular ustida ishlashda „Bunday mojarolar qachon va kimlar orasida bolib o'tishi mumkin?", „Ularga hayotdan misollar keltiring" kabi topshiriqlar berish, ulardagi ma'noni boshqacha yo'sinda bayon ettirish, o'zaro taqqoslash, ta'sirchanligidagi farqni aniqlatish katta ta'limiy ahamiyat kasb etadi. Masalan: „Bola ko'nglin ko'tarar" —

Bolasiga yaxshi gaplar gapirar, „Kosang joningga huzur“ — Kosang joningni, sog'lig'ingni asraydi" kabi.

O'qish kitoblarida turli janrdagi badiiy asarlar va ilmiy-ommabop maqolalar berilgan. Istalgan asarning obyektiv mazmuni butun borliq, mavjudot, uning turli tomonlari, dalillar va ularning bir-biriga ta'siri hisoblanadi. Badiiy asarda hayot obrazlar orqali tasvirlanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, badiiy asar markazida inson, uning jamiyat va tabiatga munosabati turadi.

Badiiy asarda borliqni, voqelikni obrazlar vositasida tasvirlash, obyektiv mazmun va subyektiv bahoni aniq materialda berish haqidagi qoidalar metodika uchun katta nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

Birinchidan, badiiy asar ustida ishlashni tashkil qilishda obrazlar va muallifning asarda tasvirlangan voqealarga munosabati o'qituvchining diqqat markazida turadi. O'quvchilar voqelikni obrazlar orqali tasvirlashining o'ziga xos xususiyatlarini tushuna boradilar.

Ikkinchidan, har qanday badiiy asarda aniq tarixiy davrdagi voqealar tasvirlanadi. Shuning uchun asarda tasvirlangan voqealarga tarixiy yondashilgan taqdirdagina matnni to'g'ri o'qish, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati sabablarini tushunish, dalillar va voqealarni haqqoniy baholash mumkin. Buni boshlang'ich sinflarga tatbiq etganda, avvalo, bolalarni asarda tasvirlangan davr bilan qisqacha tanishtirish, keyin o'quvchilarda qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakatini ular yashagan davr va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda baholashni o'stirish zarur.

Uchinchidan, yozuvchining hayoti va qarashlarini o'quvchilarning voslilariga mos ravishda tanishtirish maqsadga muvofiq.

To'rtinchidan, badiiy asarni tahlil qilishda o'quvchilarni asarning g'oyaviy yo'nalishini tushunishga o'rgatish muhimdir, bu asarni to'g'ri nroq etish uchun, matn ustida ishlash ko'nikmasini, o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish uchun zarur. Muallif badiiy asarda tasvirlangan hayotiy dalillarga, ijtimoiy hodisalarga, jamiyatning u yoki bu tabaqasi vakillariga o'z munosabatini ifodalashga harakat qiladi. Yozuvchining hayotiy materiallarga bahosi aniq dalillar asosida yaratilgan badiiy asarning g'oyaviy mag'zini tashkil etadi. Asarning g'oyaviy yo'nalishi yozuvchining dunyoqarashiga bog'liq. Asarning tarbiyaviy ahamiyati, o'quvchiga ta'sir kuchi uning g'oyaviy yo'nalishiga bog'liq.

Badiiy asar ustida ishlashni to'g'ri tashkil qilish uchun shakl va mazmun birligi haqidagi qoida ham e'tiborga olinadi.

Savol va toposhiriqlar:

1. Boshlang'ich ta'limda o'qish turlari nechta ekan?
2. Ovozli o'qishning afzalliklarini ayting.
3. Ichda o'qishning kamchiliklarini gapiring.
4. Shivirlab o'qish nima?
5. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar qanday metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi?

Tayanch so'zlar: o'qish, ovozli, ichda, shivirlab, hissiy ta'sir.

3-MAVZU: BADIY ASAR USTIDA ISHLASH

Rea:

1. Badiiy asar ustida ishlash bosqichlari.
2. Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik.
3. Badiiy asar matni ustida ishlash

Badiiy asar ustida ishlash va uning asosiy bosqichlarini belgilashda o'qituvchi badiiy asarning san'at asari sifatida o'ziga xos xususiyatlari va o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini nazarda tutadi.

Badiiy asarda barcha qismlar (g'oyaviy asos, kompozitsiya, sujet, tasviriy vositalar) o'zaro bog'liq bo'ladi. Sujet rivoji asosida asar qahramonlarining yangi-yangi qirralari ochila boradi. Bu xususiyatlar asar ustida ishlashda uni yaxlit o'qish va idrok etishni talab etadi.

O'quvchilarni badiiy asar ustida ishlashga o'rgatish ularda adabiy-estetik tahlil malakasini shakllantirish va o'stirish orqali ta'lim-tarbiya berishni nazarda tutadi. Asar matnini tahlil qilish muallif fikrini, hissi-oti va xulosalarini tushunishga yordam beradi, asarda ifoda etilgan voqealarga munosabat uyg'otadi. Asar tahlili o'qituvchidan o'quvchilar faoliyatini ma'lum maqsadiga yo'naltirishni taqozo qiladi.

„Maktabda badiiy asarni tahlil qilishdan asosiy maqsad asarda ifodalangan hayotiy voqeani yoritish orqali o'quvchilarni badiiy adabivot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan voqealarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqab olishga imkoniyat yaratishdan iboratdir. O'quvchilarning yozuvchi oldinga surgan g'oya, muammolarni to'liq tushunishlariga erishmay turib, adabiyotning yoshlarni tarbiyalashdagi vazifasini amalga oshirib bo'lmaydi"¹.

O'quvchi asarning mazmuni bilan uni mutolaa qilish paytida tanishsa, tahlil qilishda uning poetik vositalariga murojaat qiladi. Mutolaa hissiyotni boyitib, aqlni peshlasa, tahlil asar zamiridagi ma'noni chuqur o'rganishga yordam beradi.

O'qituvchi badiiy asar ustida ishlashda quyidagi masalalarni hal qilishi lozim:

1. Asar ustida ishlashning maqsad va mazmunini aniqlab olishi.
2. Asarni tahlil qilish uchun dars bosqichlarini belgilab olishi.
3. Har bir asar tahlili uchun topshiriqlar tizimini ishlab chiqishi.
4. Asarni qanday metodlar asosida o'rganishni aniqlashi.
5. O'quvchilar egallaydigan bilim, ko'nikma va malakalar doirasini belgilab olishi.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash uch asosiy bos-qichga boiinadi:

Birinchi bosqich (*birinchi sintez*). Bu bosqichning asosiy vazifasi matnni yaxlit idrok etish asosida asarning aniq mazmuni va tasviriy ifoda vositalari bilan tanishtirishdan iborat.

Ikkinchi bosqich (*analiz*)- Bu bosqichning vazifasi va ish mazmuni voqealar rivojining bog'lanishini belgilash, ishtirok etuvchi shaxslaraing xulq-atvori va

ularning asosiy xususiyatlarini aniqlash (nega shunday qildi va bu uning qanday xususiyatini ochadi), asar kompozitsiyasini ochish (tugun, kulminatsion nuqta, yechim), asarning aniq mazmunini tasviriyl vositalar bilan birga tahlil qilish va qahramonlar xulq-atvorini baholash (muallif nimani tasvirlagani, qanday tasvirlagani, nima uchun u yoki bu dalilni tanlagani)dan iborat.

Uchinchi bosqich (*ikkinchi sintez*). Bu bosqichning ish mazmuni ishtirok etuvchi shaxslarning muhim xususiyatlarini umumlashtirish, qahramonlarni taqqoslash va baholash, asarning g'oyasini aniqlash, badiiy asarni hayotni bilish manbai va san'at asari sifatida baholash (qanday ma'lumotlarga ega bo'ldik, asar nimaga o'rgatadi, muallif o'z fikri va taassurotlarini qanday qilib aniq-ravshan va ta'sirli tarzda yetkazadi va hokazo)dan iboratdir.

Ikkinchi sintezdan so'ng o'qilgan asarga bog'liq holda ijodiy xarakterdagi ishlar o'tkaziladi.

Asar maqsadga muvofiq tahlil qilinsa, o'quvchilar faolligi ortadi, chunki asarni tahlil qilish ular uchun ijodiy jarayondir.

Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik

Asarni o'qishga kirishishdan oldin o'quvchilarni badiiy asarni o'qishga tayyorlash lozim bo'ladi. Chunki o'quvchilar asar mazmunini to'g'ri idrok etishlari uchun hayot haqida ma'lum tasavurga ega bo'lishlari zarur. Buning uchun tayyorgarlik ishlari o'tkaziladi.

Ma'lumki, sinfda o'qish asosida badiiy va ilmiy-ommabop matnlar turadi. O'quvchilarni matn bilan tanishtirish o'qishga tayyorgarlik bosqichidan boshlanadi.

Tayyorgarlik bosqichi yozuvchilar haqida ma'lumot berish, o'quvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni idrok qilish, asar pafosini his etish, notanish va ko'p ma'noli so'zlar, murakkabroq tarzda obrazli ifodalarni izohlash kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Agar asar yil fasllari haqida bo'lsa, tabiat qo'yniga sayohat uyushtirish ham sinfda o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Matn bilan dastlabki tanishuvdan so'ng quyidagicha savollar bilan murojaat qilish darsda o'quvchilarning faolligini oshiradi:

1. *Hikoyadagi qaysi epizodni qiziqarli deb o'ylaysiz?*
2. *Hikoya qahramonlaridan qaysi bining xatti-harakatini ma'qulaysiz? Qaysi birining fe'l-atvori, o'zini tutishi sizga yoqmadi?*
3. *Hayotda shunday kishilarni uchratganmisiz?*

Tayyorgarlik ishlarining vazifalari quyidagilar:

1. O'quvchilarning asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavvurlarini boyitish, matnni ongli idrok qilishga ta'sir etadigan yangi ma'lumotlar berish, badiiy asarda tasvirlangan dalillarni o'quvchilarning o'z hayotida kuzatganlari bilan bog'lay olishlariga sharoit yaratish.

¹ Zunnunov A. va boshq. Adabiyot o'qitish metodikasi. — T.: „O'qituvchi“, 1992. 160-bet.

2.Yozuvchining hayoti va ijodiga qiziqish uyg'otish. Masalan, 4-sinfda Zafar Diyorning hayoti va ijodi haqida quyidagicha ma'lumotlar berish mumkin: Zafar Diyor Namangan viloyatining Chust tumanida tug'ilgan. Ota-onasi dehqon bo'lgan. Ular kambag'allikda kun kechirishgan. Zafar Diyor to'rt yoshga to'lganda uning oilasi Toshkentga ko'chib keladi. Onasi bosmaxonada ishlaydi. Shoirning o'zi esa eski maktabda o'qiydi. Keyinchalik Toshkentdagi 7-bolalar uyida tarbiyalanadi. Shoirning birinchi she'rlari to'plami 21 yoshida bosilib chiqadi.

3.O'quvchilarni asarni hissiy idrok etishga tayyorlash.

4.Asar mazmunini tushunishga xalal beradigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirish. Masalan, 4-sinf „O'qish kitobi"dagi „Xarita" matni ustida ishlaganda so'z va iboralar lug'ati quyidagicha bo'lishi mumkin:

Og'zing ochilib qolsin — hayron bo'lib qolgin

Qolipdan chiqqan g'ishtdek — hamma tomoni birdek tekis

Loqayd — befarq

Kashfiyot — izlanishlar natijasida yaratilgan narsa; ixtiro

Ayilday botdi — qattiq tegdi, ranjitdi

Pisanda qilmoq — oldindan biror shart qo'ymoq; ta'kidlamok.

Tayyorgarlik ishlarining ta'limiy shakllari xilma-xil bo'lib, o'qituvchi asar mazmuni va sharoitga qarab ish turini tanlaydi. Tayyorgarlik davrida nimalar haqida ma'lumot berish maqsad qilingan bo'lsa, avvalo, o'quvchilarning o'zlaridan ular haqida bilganlari so'rab aniqlanadi. Masalan, „Kitobga ixlos" asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning dastlabki bilimlari quyidagicha aniqlanadi:

o'qituvchi: — Bugun biz Vatanimizning o'tmishiga sayohat qilamiz. Sayohatimiz Buxoro shahriga bo'ladi. Sayohatchilar ikki guruhga bo'linadi. Buxoro darvozalari ochilishi uchun bir necha tilsimlarni yechishimiz zarur. Buning uchun har bir guruh o'ziga berilgan savol-topshiriqlarni bajarib, shohsupaga ko'tarilishi zarur.

1-guruh uchun savol-topshiriqlar:

1.Tarixda yashagan buyuk olimlar, shoirlar, yozuvchilar, sarkardalardan kimlarni bilasiz?

2.Buxoroda qaysi buyuk shaxslar yashagan?

3.Buxorodagi tarixiy binolar, joylar nomini ayting.

2-guruh uchun ham shu tarzdagi savol-topshiriqlar beriladi yoki har ikkala guruh uchun shu savol-topshiriqlar berilib, „Kim oldin shohsupaga etib boradi?" sharti qo'yiladi.

Xattaxtaga buyuk shaxslar portreti, tarixiy joylar tasvirlangan rasmlar ilib qo'yiladi.

Tayyorgarlik shakllaridan biri — ekskursiyadir. Bu ish turidan tabiat tasviriga bag'ishlangan yoki ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishloq hayotiga, kasbga doir mavzular va tarixiy asarlar o'rganilganda foydalanish mumkin. Ekskursiya o'quvchilarning asarda ifoda etilgan hodisalarni aniq va ongli o'zlashtirishlariga

yordam beradi, bilimlarini chuqurlashtiradi, tabiat hodisalarini kuzatish va ularni aniq tasvirlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Ekskursiya bolalarda tabiatga mehr uyg'otadi, uni sevish va tabiat ehsonlarini asrash hissini tarbiyalaydi.

Ishlab chiqarish korxonalariga, muzey va boshqa joylarga ekskursiyalar esa tarixiy voqealarni to'g'ri idrok etishlarini ta'minlaydi, kattalar mehnati bilan tanishtiradi, o'quvchida mehnatga muhabbat uyg'otadi, kasbga yo'naltiradi.

Film namoyish qilish. Tarixiy materiallarni, asar muallifi hayotini o'rganishdan oldin film namoyish qilinsa, o'quvchilarning asarni idrok qilishlari faollashadi. Masalan, 2-sinfda „Gulzorda“ hikoyasini o'qishda „Mehrobdan chayon“ filmidan parcha ko'rsatilishi, 3—4-sinflarda Ibn Sino haqidagi asarlarni o'rganishda „Ulug'bek xazinasi“, Alisher Navoiy haqidagi asarlar bilan tanishtirishda „Alisher Navoiy“ filmi namoyish etilishi mumkin.

Kinofilm va diafilmlardan o'quvchilarni asarni o'qishga tayyorlash davrida foydalaniladi. Ular o'quvchilarning tasavvur qilislilariga, tushunchalarini oydinlashtirishga, ongli o'qish va hissiy idrok etishlariga yordam beradi. O'quvchilarning film namoyishida tug'ilgan ayrim savollariga ularning o'zlari yangi o'qiydigan asarlardan javob topadilar. Tayyorgarlik ishlarini bunday uyushtirish o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishlarini ham oshiradi.

O'qituvchi hikoyasi. Bu metod asar muallifi haqida ma'lumot berishda eng samarali hisoblanadi. Asar muallifi shoir va yozuvchilar haqida so'zlab berilayotganda ularning portretlari, bolalar uchun yoz-gan asarlari namoyish etilisa, o'quvchilarning muallif ijodiga qiziqishlari ortadi. Boshlang'ich sinfda shoir, yozuvchilarning o'z tilidan o'qigan asarlari yoki ular haqida boshqalar aytgan fikrlarni magnit tasmasidan eshittirilsa yoki video tasmadan ko'rsatilib, unga o'qituvchi hikoyasi qo'shilsa, darsning samaradorligi yanada oshadi. Masalan, 4-sinfda Ozbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi aytilgach, A.Oripovning o'zi aytgan „O'zbekiston“ she'ri qo'yib eshittirilishi mumkin.

O'qituvchi yozuvchi va shoirlar haqidagi ma'lumotlarni o'quvchilar saviyasiga mos qilib, hayajonli qilib hikoya qilsa, o'quvchilarning badiiy asarni o'qishga ichki istagi kuchayadi, ularda kitob o'qishga muhabbat ortadi. Yozuvchi haqidagi ma'lumot 1-sinf dan 4-sinf ga borgunga qadar ko'paytirilib, chuqurlashtirilib boriladi.

Asarni o'qishga tayyorgarlik bevosita o'quvchilarning **mustaqil izlanishlari** asosida ham tashkil etiladi. Masalan, „Kitobga ixlos“ (4-sinf) asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning o'tmishda yashagan tarixiy shaxslar haqidagi tushunchalari aniqlangach, o'quvchilar xa-yolan sayohatga olib chiqiladi. O'qituvchi o'quvchilarni Buxorodagi tarixiy muzeyga taklif etadi. Muzeyda o'quvchilar Abu Ali ibn Sino portretini kuzatadilar, u haqdagi yozuvlarni o'qiydilar (Muzey uchun sinfning biror qismi ajratiladi).

Abu Ali ibn Sino — ma'rifatparvar alloma

Abu Ali ibn Sino — buyuk hakim

**Men kechalari kam uxlar, kunduzlari ham ilmdan
boshqa narsa bilan shug'ullanmas edim. (Ibn Sino)**

**Bir kuni shohdan kutubxonasiga kirishga va u yerda
tibga oid kitobiarni mutolaa qilishga ruxsat so'radim.
Shoh menga ruxsat berdi. (Ibn Sino)**

**Ibn Sino dorivorlar tayyoiash, yurak kasalligi,
jarrohlik va boshqa sohalarga doir 400 dan ziyod asar
yozgan**

O'quvchilarni mustaqil izlanishga o'rgatishning yana bir usuli o'quvchilarga oldindan yozuvchi yoki asar yozilgan davr haqida kitoblar, manbalar tavsiya etib, ulardan ma'lumotlar to'platish, albomlar tayyorlatish, so'ng o'quvchilar o'zlari aniqlagan ma'lumotlarni o'qib, so'zlab berishidir.

Sinfdan sinfga ko'chish bilan yozuvchi hayoti va ijodi haqidagi o'quvchilar bilimi ortib boradi. Asar muallifi bilan tanishtirishga qo'yilgan talablar ham ko'payadi. O'qituvchi qisqa ma'lumot berishdan yozuvchi hayoti bilan to'liqroq tanishtirishga o'tadi. Bunda u kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yoshiga mos imkoniyatlarni, ular yozuvchi bilan qay darajada tanish ekanligi va lining asarlaridan nimalarni o'qiganligini hisobga oladi.

Asar bilan tanishtirish

Tayyorgarlik davridan so'ng 1-bosqich arnalga oshiriladi. Bu bosqichning asosiy vazifasi asar mazmuni bilan tanishtirishdir. Badiiy asarni yaxlit idrok etish muhim bo'lgani uchun maktab tajribasida asar ustida ishlash shu asar yoki uning bir darsda o'rganishga mo'ljallangan qismi yaxlit o'qish usulida tanishtiriladi.

Hikoya, masal, she'rning mazmunini to'g'ri idrok etish, shuningdek, matnning hissiy ta'sirini oshirish uchun ifodali o'qish katta ahamiyatga ega.

Asar matni bilan tanishtirishning bir necha usullari mavjud. Ular quyidagilar:

1. Matn o'qituvchi tomonidan ifodali o'qib beriladi (ba'zan asar matni magnitafon orqali ham eshittirilishi mumkin). O'quvchilar matn mazmuni bilan tanishtirilgach, o'qituvchi ularga boshlang'ich taassurotlarini aytishni talab qiladigan savollar beradi.

Masalan, „*Hikoyaning qaysi o'rni sizga yoqdi?*“, „*Qahramonlardan qaysi biri sizga ayniqsa yoqdi?*“, „*Hikoya o'qilganda siz qaysi o'rinda juda xursand bo'ldingiz?*“ kabi va hokazo. Kirish suhbat, birinchidan, asarning o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini bilish, ikkinchidan, bolalarni asar matnini tahlil qilishga qiziqtirish, darsda o'quvchilar faolligini oshirish maqsadini ko'zda tutadi.

2. Yaxshi o'qiydigan o'quvchiga o'qitish. o'quvchini oldindan o'qituvchi o'qish yo'llari bilan tanishtiradi va uning o'qishini o'zi kuzatadi, xato va kamchiliklarni bartaraf etadi. Shundan so'ng tayyorlangan o'quvchi sinf jamoasiga o'qib beradi.

3. Og'zaki qayta hikoyalab, so'zlab berish. Bu o'qituvchidan alohida tayyorgarlikni talab etadi. Chunki asar matniga yaqinlashtirib, badiiy vositalarini to'liq saqlagan holda hikoyalash zarur, aks holda o'quvchilarning badiiy asarni o'qishga bo'lgan qiziqishi susayadi.

4. Yoddan ifodali aytib berish. She'riy asarlar yoddan aytib berish orqali tanishtirilsa, o'quvchi o'qituvchining mahoratini yuqori baholaydi, o'zida ham yod olishga qiziqish paydo bo'ladi.

5. Asarning muhim dialogli o'rinlarini yoki butun asarni sahna-
lashtirish orqali tanishtirish.

6. Asarning bir qismini (muammoli o'rnini) o'qituvchining o'qib berishi, qolgan qismini o'quvchilarning ichda mustaqil o'qishi.

7. Asar bilan tanishtirishda texnika vositalaridan ham unumli foydalanish.

8. Asarni musiqa sadolari ostida o'qib berish. Bu asarning ta'sirini kuchaytiradi, o'quvchilarning estetik didini tarbiyalaydi, ularni toliqishdan saqlaydi.

Ummuman olganda, asarning janriy xususiyati hisobga olingan holda u bilan tanishtirishning o'ziga xos usullarini tanlash lozim.

Badiiy asar matni ustida ishlash

Boshlang'ich sinflarda to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qishga o'rgatish vazifasi o'quvchilarda asarni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish bilan birga amalga oshiriladi. O'qish malakalarini shakllantirish bilan matn ustida ishlashning o'zaro bog'liqligi asarni tahlil qilishga qanday yondashishni belgilab beradi.

Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi asar tahlilidir. Asarni tahlil qilishning asosiy yo'nalishi matnning aniq mazmuni (voqealar va uning rivojlanishi)ni, kompozitsiyasini, ishtirok etuvchi shaxslarning axloqi va xarakterli xususiyatlarini, asarning g'oyasini aniqlash hisoblanadi.

Asarni tahlil qilishning metodik shartlaridan biri asar mazmunini uning tasviriy-ifodaviy vositalari bilan bog'liq holda qarashdir. Yana bir asosiy qoida asar ustida ishlash jarayonida ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi. Bu qoidalar asar ustida ishlashning asosiy yo'nalishini belgilaydi, shuningdek, matnni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar bajaradigan topshiriqlarni va muhokama qiliish uchun ularga beriladigan savoilarning xarakterini aniqlab olishga yordam beradi.

Asar tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Tanlab o'qish. Bunda o'quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini o'qiydi. Vazifa asarning mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan matnga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, 4-sinfda „Oltin kuz“ matnidan „Tabiatdagi o'zgarishlar berilgan qismlarni topib o'qing“, „Baqa va taqa“ ertagidagi „Taqachining nasihati berilgan joyni topib o'qing“ kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Tanlab o'qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir. Tanlab o'qishdan matn ustida ishlashning barcha bosqichlarida turli xil qiyinchilikda, murakkablikda foydalaniladi. U o'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlarini o'stirish bilan birga ularning ijodiy tasavvuri, nutqi va zihnini o'stirishga yordam beradi. Eng oddiy tanlab o'qish asar mazmuni yuzasidan bo'ladi. Masalan, 4-sinfda „*Toshkentnoma*“ (M.Shayxzoda) asari yuzasidan tanlab o'qish uchun quyidagi topshiriqlar beriladi:

— She'rdan o'zbek xalqining mehmondo'stligi tasvirlangan o'rinni topib o'qing.

— Yoz faslining zo'rligi tasvirlangan o'rinni topib o'qing. „Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi“ (A. Oripov) asari matni yuzasidan „Matndan Dehqonboboning Vatan haqidagi gaplarini topib o'qing“ kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Tanlab o'qishning yana ham murakkabroq turlari matndan sabab-natija munosabati bilan bog'langan dalillarni taqqoslashni, umumlashtirishni talab qiladigan o'rinlarini topib o'qish hisoblanadi. Masalan, „Xarita“ (N.Norqobilov) hikoyasi yuzasidan topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

—Sinf rahbari Rasulni nima uchun Samadga biriktirib qo'ydi? Shu o'rinni topib o'qing.

—Samadning Rasuldan arazlash sababi ifodalangan o'rinni topib o'qing.

Bunda o'quvchi biror qatnashuvchi shaxs o'zini qanday tutishini, nima uchun u shundayligini tasdiqlash uchun matndan material tanlab o'qiydi.

Tanlab o'qish ongli va ifodali o'qish malakasini shakllantirishni matn ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirish bilan birga qo'shib olib borishga, bolalarning ijodiy tasavvurini, nutqi va zihnini o'stirishga inikon beradi. Shuning uchun undan o'qish darslarida keng foydalaniladi.

Tanlab o'qish matn rejasini tuzishda (matn qismiga uning mazmuni-ni ifodalaydigan gapni, ya'ni reja qismini topishda) qahramonga tavsif berish (matndan qahramonning muayyan bir xususiyatini, harakatini tavsiflovchi materiallar tanlash)da, asar g'oyasini aniqlash (g'oyani anglatgan o'rinni topib o'qish)da tatbiq etiladi.

2. O'quvchilarning berilgan savol va topshiriqlarga o'z so'zlari bilan javob berishi. Mashqning bu turi o'quvchilarda o'qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko'nikmasini o'stirishga, asarda qatnashuvchi qahramonlarni baholashga, muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan asar g'oyasi o'rtasidagi bog'lanishni

aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda bo'lishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi lozim. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida savol va topshiriqlar qaysi maqsadga yo'naltirilganiga ko'ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Asar mazmunini o'zlashtirish va qayta hikoyalashga doir savol-topshiriqlar.

2. Asar tilini o'rganish va o'zlashtirishga doir savol-topshiriqlar. Sabab-natija tarzidagi savollardan ham foydalaniladi. Agar o'qituvchi asar g'oyasini tushunishda o'quvchilarga yordam berishni ko'zda tutsa, savol sabab-natija tarzida bo'ladi. Anvar Obidjonning „Odobli bo'lish osonmi?“ ertagi (4-sinf) g'oyasi o'quvchilarni salomlashish odobi bilan tanishtirish, ularda muomala madaniyatini tarbiyalashdir. Ertakdagi asosiy fikrni aniqlash uchun o'qituvchi „*Anvar Obidjon aytmoqchi bo'lgan salom berish mavridlarini o'z so'zingiz bilan aytib bering*“, „*Nima uchun echki sichqonga nasihat qildi?*“, „*Toshbaqaning sichqoncha haqidagi fikrini gapirib bering*“ kabi savol-topshiriqlardan foydalanishi mumkin. Qambar O'tayevning „Non qayerdan keladi?“ (4-sinf) she'ri asosida esa „*Non nima? Uni ta'riflang*“, „*Non qayerdan kelar ekan?*“, „*Nonni nima uchun qadrlash kerak?*“ kabi savol-topshiriqlardan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinflarda savol-topshiriqlarga javob berishga katta o'rin berilgan. O'qituvchining vazifasi ana shu savol-topshiriqlar ustida ishlash usullarini oldindan belgilab olishdir. Ijodiy xarakterdagi savollar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. 4-sinf „O'qish kitobi“dan o'rin olgan „Qodir bilan Sobir“ matni yuzasidan o'quvchilarni o'z likrini aytishga undovchi „*Sobir o'qishdan kechikish sababini ochiq aytib to'g'ri qildimi?*“, „*Uning o'rnida siz bo'lganingizda nima qilardingiz?*“ kabi savollar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini, og'zaki mitqini o'stiradi va matnni yaxshi o'zlashtirishlariga yordam beradi. Asardagi voqealar tizimiga oid savol-topshiriqlar tuzish va undan tahlil jarayonida ijodiy foydalanish ham katta ahamiyatga ega. Masalan, 4-sinf „O'qish kitobi“dagi Quadrat Hikmatning „Bahor“ she'ri asosida „*She'rda dastlab nimalar haqida gapiriladi?*“, „*She'rdagi fikr yuritilgan narsalarni ketma-ket aytib bering*“, „*Shoir bahorni tasvirlashda qanday tasvir usullaridan foydalangan?*“ kabi savol-topshiriqlardan foydalanish o'quvchilar faolligini oshiradi.

Savol-topshiriqlar ustida jamoa, juft va yakka tartibda ishlash mumkin.

4. O'quvchilarni savol tuzishga o'rgatish. O'quvchilarni savol tuzishga o'rgatish matn ustida ishlashda yaxshi natija beradi. Metodist olimlarning fikricha, to'g'ri berilgan savolda yarim javob tayyor boiadi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsalargina, matn yuzasidan savol bera oladilar. O'quvchilarga savol tuzishni o'rgatishni 2-sinfdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarni ongli ravishda savol tuzishga o'rgatish uchun o'qituvchi matnga o'zi tuzgan yoki „O'qish kitobi“da berilgan savollarni tahlil qiladi. Tahlil uchun „*Nega u yoki bu savol qo'yilgan?*“, „*Unda kim yoki nima haqida gap boradi?*“, „*Savol ko'proq qaysi so'zlar bilan boshlanadi?*“ kabi savollarni ishlatadi va matndan foydalangan holda bu savollarga javob berishni o'rgatadi. Ikkinchidan, o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini matnga savol tuzish yo'lga qaratadi va savol tuzishdan oldin

matnni diqqat bilan o'qish, qatnashuvchi shaxslarni ko'rsatish, savol tuziladigan qismni ajratish kerakligini tushuntiradi. Savol tuzishga o'rgatishning boshlang'ich bosqichida bu mashq jamoa bo'lib bajariladi va ta'limiy xarakterda bo'ladi; buning uchun qulayroq savol ajratilib, nima uchun u qiziqarli ekani yoki, aksincha, noqulay bo'lsa nima uchun noqulayligi tushuntiriladi. Masalan, 3-sinfda „Ahillik ulug` baxt" ertagida „ *Odamlarning cholning bolalari haqidag ifkr iyuzasidan savol tuzing*" topshig'i berilgach, o'quvchilar „*Odamlar aqlli cholning bolalari haqida nima deyishdi?*" kabi savol tuzishlari mumkin.

4-sinfda „Qovun sayli" (Sh. Sa'dulla) hikoyasi yuzasidan quyidagicha savol tuzish topshirig'i beriladi:

- Hikoyadagi birinchi xatboshini o'qing va shu qism yuzasidan savol tuzing.

- Hikoyadagi birinchi xatboshida qo'llangan so'zlarning ma'nosini izohlash bo'yicha savol-topshiriqlar tuzing. {*Bejirim, serto'r* so'zlarining ma'nosini izohlang)

- Hikoya qahramonlari yuzasidan savollar tuzing. Keyinchalik o'quvchilar muhokama va ijodiy savollar berishni ham o'zlashtirib oladilar.

5. Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, undan to'g'ri foydalanish esa asarda yozuvchi tasvirlagan hayotiy manzaralarni o'quvchilar aniq tasavur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi. Matnni ikki xil tasvirlash mumkin:

1) so'z bilan tasvirlash;

2) grafik tasvirlash.

So'z bilan tasvirlash o'ziga xos murakkab ish turi bo'lib, unda manzarani so'z yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. So'z bilan tasvirlash, shuningdek, grafik tasvirlash uchun ham o'quvchi matnni, undagi voqea sodir bo'lgan vaziyatni, qatnashuvchilarning tashqi ko'rinishini, xarakterli xususiyatlarini yaxshi bilishi zarur. So'z bilan tasvirlashda so'zlarni aniq tanlash talab qilinadi, bu esa o'quvchilar nutqini rivojlantirishda foydali vositalardan biri hisoblanadi.

Tasvirlashdan o'qituvchi turli maqsadlarda, chunonchi, reja tuzishga asos sifatida, qayta hikoyalashga tayyorlashda, voqea yuz bergan sharoitni aniqlashda foydalanadi. Tasvirlashdan mustaqil ish sifatida ham foydalaniladi: o'qituvchi matnning ma'lum qismidan o'quvchilarga juda ma'qul bo'lgan manzarani so'z bilan yoki grafik tasvirlashni, unga muallif so'zini tanlashni hamda turli tabiat manzaralarini, qatnashuvchi kishilarning tashqi ko'rinishini, voqea sodir bo'lgan joylarni tasvirlashni topshiriq qilib berishi mumkin.

Matnni so'z bilan tasvirlashga o'rgatishni darslikda berilgan rasmni matndagi shu rasmga mos qism bilan taqqoslab tasvirlashdan boshlash kerak.

So'z bilan tasvirlash bosqichma-bosqich, maxsus tayyorgarlikdan so'ng amalga oshiriladi:

1. Matndan manzara, vaziyat yoki qahramonlarning tashqi ko'rinishi tasvirlangan o'rinlar aniqlanadi.

2. Nisbiy tugallangan o'rinlar ajratiladi.

3. Tasvirlashga leksik-uslubiy tayyorgarlik ko'riladi, ya'ni yozuvchi, shoir qo'llagan lug'aviy birliklarga o'quvchilar diqqati tortiladi va ular tahlil qilinadi. Tasvirlashda so'zni aniq tanlashga yordam beriladi.

4. So'z bilan tasvirlashga o'rgatishning dastlabki paytida xattaxtaga loydalaniладigan so'zlar yozib qo'yilishi zarur. So'z bilan tasvirlash (qayta hikoyalashga aylanib qolmasligi lozim).

Grafik tasvirlash ko'proq uyda bajariladi. Buning uchun o'quvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadilar, uni diqqat bilan o'qib shiqadilar, mazmunini o'zlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar. Bunda o'quvchilar bilan qanday ranglardan foydalanish, ranglar ifodalaydigan ma'nolar bo'yicha suhbat o'tkaziladi. Rasmlar ko'rgazmasi tashkil etiladi. Har bir rasm muallifi o'zi chizgan rang tasvirini izohlab lu'radi. Kompyuterlashtirilgan sinflarda grafik tasvirlash sinfda ham lujartirilishi mumkin. Bunda o'quvchilarning ijodiy yondashuvlariga imkon beriladi.

O'quvchilar asar voqealari rivojini seriyali rasmlar asosida muayyan izchillikda tasvirlashlari ham, har bir rasm seriyasi ostida shu qismda ifoda etilgan muhim fikrlarni yozib qo'yishlari ham mumkin. Bular asar matnini to'liq qayta hikoyalash, shuningdek, o'qilgan hikoya, maqolaning rejasini tuzish, matn mazmunini, uning tasviriy vositalarini bilib olishga yordam beradi.

6. Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tushunishda, asosiy fikrni ajratishda, voqealarning izchilligini belgilashda, matn qismlarining o'zaro boglanishini tushunishda o'quvchilarga yordam beradi. Reja ustida ishlash o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan qismlarga bo'lishga va har bir qismning asosini topishga, ularga qisqa va aniq sarlavha topishga, uni reja qismi sifatida shakllantirishga o'rganadilar.

Reja tuzishga tayyorgarlik ishlari savod o'rgatish davridayoq boshlanadi. Tayyorgarlik mashqining eng oddiy turi berilgan sarlavhalardan kichik matn mazmuniga mosini topib qo'yish hisoblanadi. Bunday mashqqa o'rgatishda o'qituvchi sarlavha asosiy fikrni ifodalashini la'kidlaydi, bolalar topgan sarlavhani tahlil qilib, u yoki bu sarlavha nima uchun mos yoki mos emasligini tushuntiradi. Reja tuzishga layyorgarlik ishining ikkinchi turi o'qituvchi rahbarligida tanlab uqish hisoblanadi, bolalar matndan o'qituvchi bergan savolga javob l'oiadigan o'rinni topib o'qiydilar.

Reja tuzish „oddiydan murakkabga“ tamoyili asosida asta-sekin murakkablashtirilib, muayyan izchillikda o'tkazib boriladi. O'quvchilar 1-sinfda o'qilgan kichik matnga o'qituvchi rahbarligida so'roq gap tarzida sarlavha tanlashlari, 2-sinfda kichik maqolaning rejasini o'qituvchi rahbarligida so'roq yoki darak gap tarzida tuzishlari, 3-sinfda o'qilgan matn rejasini jamoa bo'lib tuzishlari, 4-sinfda mustaqil reja tuza olishlari kerak.

Rejaning eng oddiy shakli rasmlı reja hisoblanadi. Buning uchun avval bolalar kitobda berilgan rasmlardan matn qismiga mosini tanlashga va uni nomlashga o'rgatiladi, keyin matn qismiga tayyor rasm berilmaydi, uni bolalarning

o'zlari so'z bilan tasvirlaydilar. Hikoya o'qiladi va qismlari bo'yicha tahlil qilinadi, so'ng o'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, o'qituvchi ulardan qanday rasm chizish mumkinligini so'raydi. Qolgan qismlari ustida ham ishlar shu tarzda ishlanadi. O'quvchilar chizgan rasmlariga nom (sarlavha) qo'yadilar. Ular qo'ygan nom sarlavha xattaxtaga reja qismi tarzida yozib boriladi.

O'quvchilar rasmi reja tuzishdan mantiqiy reja tuzishga o'tadilar. Bunday reja tuzish quyidagi izchillikda o'rgatiladi:

1.O'qituvchi qismlarga bo'lingan matnga tanlab reja tuzadi va matn rejasining o'rnini almashtirib, sarlavha tarzida xattaxtaning chap tomoniga yozib qo'yadi. O'quvchilar matnning I-qismini o'qiydilar, shu qism mazmuniga mos sarlavhani topadilar, uni o'qituvchi xat taxtaning o'ng tomoniga yozadi. Ana shu tarzda xattaxtada o'qilgan matnning rejasi hosil bo'ladi.

2.Matn qismlarini tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida har bir qismdagi asosiy g'oyani aniqlaydilar va unga sarlavha topadilar, o'qituvchi sarlavhalarni reja tarzida xattaxtaga yozib boradi.

3.Qismlarga bo'inmagan matn tanlanadi, sarlavhalar matn rejasi tartibida xattaxtaga yoziladi. O'quvchilarga berilgan sarlavhalardan foydalanib, matnni qismlarga bo'lish topshiriladi. Ular matnni o'qishadi va sarlavhalarga tegishli qismni ajratadilar.

4.Qismlarga bo'linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar aralash tarzda xattaxtaga yoziladi. O'quvchilarga yuqoridagiday qismlarga bo'lish topshiriladi. O'quvchilar matnni o'qib, nisbiy tugallangan qismni ajratadilar va unga mos sarlavhani xattaxtadan tanlaydilar. Ish shu tarzda davom ettirilib, matn rejasi tuziladi.

O'quvchilarda reja tuzish ko'nikmasi hosil bo'lgach, 3—4-sinflarda ular matnni mustaqil ravishda qismlarga bo'ladilar, har bir qismga reja tuzadilar. Rejani darak va atov gap tarzida shakllantiradilar, unda har bir qism bir turdagi gaplar shaklida bo'lishi lozim.

O'quvchilar lug'atini boyitish, nutqining hissiy ta'sirini kuchaytirish, badiiy vositalardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, nutq madaniyatini o'stirish maqsadida asardagi badiiy vositalar ustida ishlanadi. Masalan, 4-sinf „O'qish kitobi" darsligidagi „Kitobga ixlos" naitnidagi badiiy vositalar ustida quyidagicha ishlash mumkin:

Kartonga ko'chma ma'noli so'zlar yozib qo'yiladi. Ularning ma'nosini izohlash bo'yicha quyidagicha savol-topshiriqlar beriladi:

— *Birikmalarni o'qing. Tagiga chizilgan so'zlarning ma'nosiga diqqat qiling. Ularning qaysi ma'noda qo'llanganini izohlashga harakat qiling.*

olovning qip-qizil tillari — gurullab yonayotgan olovning yuqoriga bo'ralab-bo'ralab ko'tarilishi;

olovning ... tillari osmonni yalar — baland ko'tarilar;

o'zini o'tga urmoqchi — olovning ichiga kirmoqchi.

O'quvchilargayordam berish maqsadida shu so'zlarni o'z ma'nosida qo'llab, taqqoslash uslubidan foydalanish mumkin:

olovning tili — odamning tili;

odam tili bilan yalaydi — olov tili bilan osmonni yalaydi;

o'tga urmoqchi — bolani urmoqchi.

Qaysi birikmada „til“, „yalaydi“, „uradi“ so'zlari o'z ma'nosida, qaysi birikmada ko'chma ma'noda qo'llanganligi aniqlanadi.

O'xshatishlar ustida quyidagicha ishlanadi: gaplar oldindan xattaxtaga yoki kartonga yozib qo'yiladi va ular yuzasidan topshiriq beriladi:

— *Gapni o'qing. Alanga nimaga o'xshatilyapti?*

... yong'in borgan sari kuchayar, qimmatli kitoblarni ajdahodek yutayotgan alanga quturib, hujra eshigidan tutun aralash chiqib turar edi.

— *Parchani o'qing. Suv alangaga qanday ta'sir qildi? Nima uchun?*
...Chelaklab sepilgan suv unga kor qilmas, aksincha, moydek ta'sir qilayotgandek edi.

— *Quyidagiparchada Ibn Sinoning holati nimaga o'xshatilyapti?*
...Ibn Sino xuddi yaqin kishisini ko'rib, qabristondan qaytgan kishidek boshini quyi solib, yarim-yorti kuygan bir necha kitobni qlo'ltiqqlagan holda uyiga jo'nadi...

So'ngra iboralar ustida ishlanadi. Bunda quyidagicha topshiriqlar bajariladi:

- *Berilgan gaplarni o'qing, tagiga chizilgan iboralarning ma'nosiga diqqat qiling. Ularni bir so'z bilan almashtirish mumkinmi? Yoki ularning ma'nosini boshqa so'z bilan ifodalash mumkinmi?*

1. Askarlarning suroni *quloqni qomatga keltiradi* — qattiq eshitiladi.

2. Kechasi uyqusi kelib, *ko'ziga qum tiqila boshlaganda* ... — ko'zi og'riy boshlaganda, uyqusi kela boshlaganda.

3. Ba'zilar mehnati bekorga ketayotganini ko'rib, *qo'llariniqo'ltiqqa urdilar* — ishonchini yo'qotdilar.

4. ... ko'pchilikning *hafsalasi pir bo'ldi* — ... ishini to'xtatdi.

5. ... kiyimi bilan o'zi yonib ketishi *turgan gap edi* — aniq edi.

6. Oxiri baxayr bo'lsin — yaxshilik bilan tugasin.

7. ...nima to'g'risida *bosh qotirayotganini* bilib turibman — o'ylayotganini;

8. Bu yerda qolsam bir kuni meni chaqirib, *oyog'imga bolta uradilar* — yo'q qiladilar va shu kabilar.

Hozir maktab tajribasida izohli o'qish, ijodiy o'qish, adabiy o'qish usulidan, muammoli o'qitish metodlaridan, ilg'or pedagogik texnologiya, interaktiv metodlardan keng foydalanilmoqda. Masalan, A. Qodiriyning „Chin do'st“ hikoyasini o'rganishda izohli o'qish metodidan foydalanish mumkin. Chunki bu asar matnida o'quvchilarga lug'aviy ma'nosi tushunarsiz bo'lgan so'zlar uchraydi. Masalan, hikoyadagi *saboqdosh, mirzaboshi, havolanmas, asrandi, g'arq, holda, mahdum, marsiya, xun, hamnishin, dildor, notavon, g'urbat* kabi so'zlar izoh talab etadi.

Metodik adabiyotlarda badiiy asar matnini tahlil qilishning uch usuli: *badiiy asarni yozuvchiga ergashib yaxlit o'rganish, obrazlar vositasida o'rganish, mavzuli-muammoli o'rganish* alohida ajratib ko'rsatiladi.

Boshlang'ich sinflarda, asosan, matn asosidagi tahlildan foydalaniladi, ya'ni, o'qituvchi asarni tahlil qilishda asar matniga asoslanadi. Uni o'zgartirmagan holda undagi ma'noni, jozibani o'quvchilarga yetkazib beradi.

Boshlang'ich sinflarda muammoli tahlil usulidan ham foydalanish mumkin. Masalan, „*Bobur va Humoyun*“ hikoyasini o'rganishda o'quvchilarga „*Boburning aytgan gaplari o'rinlimi?*“, „*Hikoyadagiday holat sodir bo'lishi mumkinmi?*“ kabi muammoli savollar berish o'rinli bo'ladi. O'quvchilar asarni ichda o'qiydilar, jamoa bo'lib fikr almashadilar, bahslashadilar. Bahs davomida o'quvchilar ma'naviy olamida ham, aqliy dunyosida ham muayyan o'zgarishlar, rivojlanishlar sodir bo'ladi. Asar tahlilida qo'llanadigan tanlab o'qish, unga munosabat bildirish, munosabatlarning turli xilda bo'lishi ham munozarani keltirib chiqaradi. Munozarali o'rin muammoni yuzaga keltiradi. Endi o'quv jarayoni oldida muammoni to'g'ri hal etish vazifasi turadi.

Shunday qilib, boshlang'ich sinflarda ham badiiy asar matnini tahlil qilishda, umuman, badiiy asarlarni o'rganishda o'quvchi shaxsiga kuchli ta'sir qiluvchi, ularning saviyasiga mos, bilimlarning o'zlashtirilishini ta'minlovchi metod va usullardan, tahlil turlaridan foydalanish mumkin.

O'qish darslarida mustaqil ishlar. Mustaqil ish mashqning faol turi bo'lib, uni bajarish jarayonida o'quvchilar fikrlashga va mustaqil faoliyat yuritishga o'rganadilar. Bir vaqtning o'zida ikki yoki uch sinf bilan ishlanadigan oz komplektli maktablarda mustaqil ish, ayniqsa, juda zarur hamda katta ahamiyatga ega.

O'qish darslarida mustaqil ishni bajarishga bolalar taxminiy tayyorlanadi, albatta. O'quvchilarni mustaqil ishga tayyorlashda topshiriqning maqsadi ularga qisqa va aniq tushuntiriladi. Mustaqil ish uchun tanlangan matnning hajmi kichik va o'quvchilar saviyasiga mos bo'lishi lozim. Mustaqil ish turlari har xil bo'lib, uni tanlashda o'quvchilarning tayyorgarligi, o'qiladigan matnning xarakteri, asarni o'rganish bosqichi hisobga olinadi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida mustaqil ishning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Asarni ichda o'qish. 1-sinfda bu mashqni topshirishdan oldin ayrim so'zlarni kesma harflar bilan tuzdirish va uni o'qishni mashq qildirish maqsadga muvofiq. O'quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab ichda o'qib, ayrim qatnashuvchi shaxslarning gaplarini topish, uni o'qish va o'z so'zi bilan gapirib berish, matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topish kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

2. O'qilgan matn yuzasidan berilgan savollarga javob berish. Bu mashq bolalarni diqqat-e'tibor bilan o'qishga o'rgatadi; bu ish turidan oz komplektli maktablarda foydalanish dars tartibini belgilashga ham yordam beradi. Mashqning bu turi asta murakkablashtira boriladi: avval o'quvchilar matnga oid savollarga javob berish bilan uning mazmunini

o'zfashtirsa(ar, keyin asarning asosiy g'oyasini bilib oladilar, voqea-hodisalar o'rtasidagi sabab-natija bog'lanishlarini tushunadilar. Bunda „Nega?“, „Nima uchun?“ kabi savollardan foydalaniladi. Masalan, 4-sinf „O'qish kitobi"dagi „*Davlat*“ ertagi matni ustida ishlaganda „*Ertakda Davlat dehqonning uyida umrbod qolishga jazm qilibdi. Nima uchun ?*“ savoli beriladi, bu savol hikoyaning asosiy mazmunini aniq-lashga ham yordam beradi. 2-sinf dan boshlab bolalar nima uchun hikoya, she'r shunday nomlanganini aytib berishga o'rganadilar.

3. O'qilgan asar mazmunini to'liq anglash, bilib olish uchun o'qituvchi topshirig'ini bajarish. Topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

—o'qing va omonatga xiyonatning jazosi qandayligini aytib bering. („Omonatga xiyonat“, 4-sinf)

—o'qing va nima uchun hunarsiz kishi o'limga yaqinligini tushuntirib bering. („Hunarsiz kishi o'limga yaqin“, 4-sinf) va hokazo.

Ba'zan topshiriqlar turli xildagi qayta hikoyalashni talab qiladi:

a) matnning ayrim o'rinlaridan foydalanib (ko'chirma olib) qayta hikoyalash;

b) hikoyani bir sujet chizig'i asosida qayta hikoyalash;

d) matnni qisqartib qayta hikoyalash;

e) matnning shaxsini o'zgartirib qayta hikoyalash va boshq.

4. O'qilgan matn rejasini tuzishga tayyorlanish va reja tuzish. Bunda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1) o'qilgan matnga oid rasm chizish;

2) rasmga matndagi so'zlar yoki o'z so'zi bilan sarlavha qo'yish;

3) o'qituvchi tomonidan tartibsiz berilgan savollardan foydalanib reja tuzish;

4) matnni qismlarga bo'lish va har bir qismga sarlavha qo'yish va hokazo.

Mustaqil ishning qanday bajarilganligini hisobga olish o'quvchilarning tayyorlik darajasini aniqlashda va keyingi bosqichlarda mustaqil mashqni to'g'ri tashkil qilish uchun material tanlashda o'qituvchiga yordam beradi.

Savol va topshiriqlar:

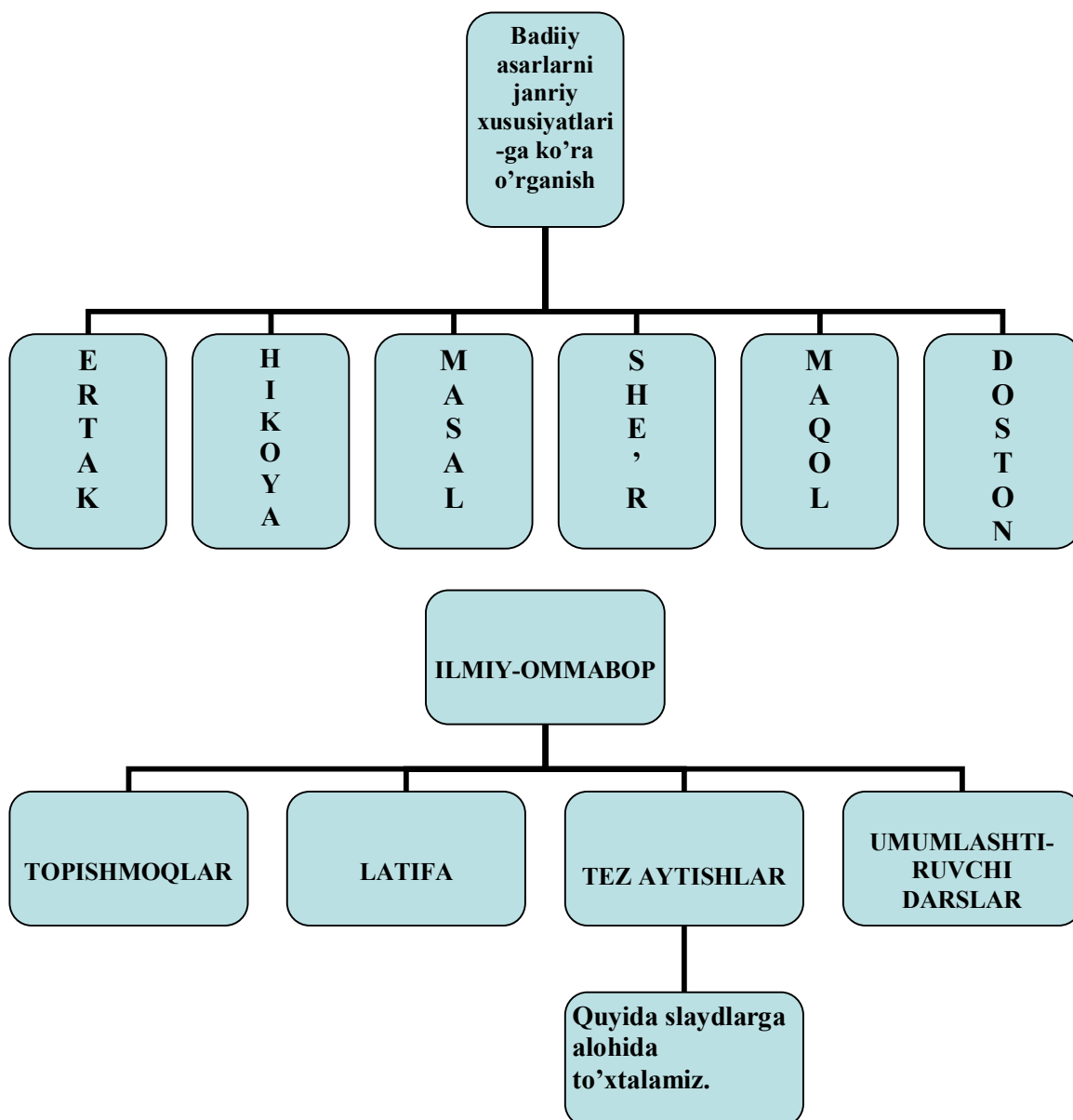
1. Badiiy asar ustida ishlash bosqichlarini sanang.
2. Asar bilan tanishtirish qanday amalga oshiriladi?
3. Badiiy asar matni ustida ishlash.
4. O'xshatishlar ustida qanday ishlanadi?
5. O'qish darslarida mustaqil ishlar qanday amalga oshirilgan ekan?

Tayanch atamalar: badiiy asar, matn, bosqichlar, asar, tanishtirish, mustaqil ishlar, reja tuzish.

4-MAVZU: BADIY ASARLARNI JANRIY XUSUSIYATLARIGA KO'RA O'RGANISH

Reja:

1. Adabiy janrlar xaqida ma'lumot. (Slaydga qaraymiz)
2. Ertakni o'qish metodikasi
3. Hikoya o'qish metodikasi.
4. Masal o'qish metodikasi.
5. She'r o'qish metodikasi.
6. Maqolni o'rganish metodikasi.
7. Doston o'qish metodikasi.
8. Ilmiy-ommabop asarlarni o'qish metodikasi.
9. Topishmoq, latifa va tez aytishlarni o'rganish metodikasi.
10. O'qishdan umumlashtiruvchi darslarni tashkil etish.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar turlaridan hikoya, she'r, ertak, masal, maqol va topishmoqlar amaliy ravishda o'rganiladi. Ulardan tashqari, ilmiy-ommabop maqolalar xam o'qitiladi. Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi, stilistik priyomlari odatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, o'quvchilarga ta'siri ham har xil bo'ladi. Shunga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qishda o'qituvchi unga mos metod va priyomlar tanlashi talab etiladi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida garchi ilmiy jihatdan bo'lmasada, amaliy jihatdan turli janrga mansub asarlar o'qib o'rganiladi. O'qish darsliklariga, asosan, hikoya, she'r, ertak, masal, maqol, doston, rivoyat va topishmoq kabi janrdagi asarlar kiritilgan. Bulardan tashqari, ilmiy-ommabop asarlar ham o'qitiladi.

Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi, uslubi jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning o'quvchilarga ta'siri ham har xil bo'ladi. Tabiiyki, har bir janrga oid asar matni lingvistik jihatdan ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, she'riy asarlar matni hikoya matnidan, ertak matni she'r matnidan, ilmiy-ommabop maqola matni inasal janriga taalluqli asarlar matnidan tubdan farq qiladi. Topishmoqlar predmet, voqea-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikni taqqoslash orqali o'zlashtirilsa, maqollar mazmuni hayotiy misollar vositasida sharhlashni taqozo etadi. Shunga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qishda o'qituvchidan unga mos usullar tanlash talab etiladi.

Ertakni o'qish metodikasi. Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta'sirchanligi, o'tkirligi, ma'nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko'pchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlar bilan qo'shilib ketadi.

Ertakning o'tkir, maroqli sujeti, voqea rivojidagi favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g'oyaviy yo'nalishi, unda ezgulik kuchining — yaxshilikning doimo g'alaba qilishi bolalarni o'ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil so'z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta'sirchanligi, ifoda vositalarining jonliligi, bolalar uchun juda qiziqarliligidir. Ertakda qatnashuvchilar ko'pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo'lgan yovuz, baxil, ochko'z kishilar timsoli bo'ladi.

Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, o'quvchilar unda to'g'rilik, halollik g'alaba qilganidan, kambag'al kishilar qiyinchilikdan qutilganidan, ya'ni yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday bo'lishini istaydilar. Masalan, „Halollik“ ertagida (3-sinf) asosiy fikr kambag'allarga yordam ko'rsatish, o'z mehnati bilan hayot kechirish bo'lib, bu hatto butun xalq istagi ekanligi g'oyasi ilgari surilgan bo'lsa, „Hiylagarning jazosi“ ertagida (4-sinf) soddadilning to'g'riligi hiylagarning makri ustidan g'olib kelishi, xiyonat jazosiz qolmasligi g'oyasi ilgari surilgan. Har ikki ertak ham to'g'riso'zlilikning g'alabasi bilan yakunlanadi. Bunday g'alaba maishiy ertaklardan tashqari, sehrli ertaklarda ham ifodalangan.

Ertak bolalarda qahramonlarning xatti-harakatini muhokama qilib, baholash ko'nikmasini o'stirishi bilan birga yaxshilikning doimo g'alaba qozonishiga ishonch

uyg'otadi. O'quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida „Kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqdi? (yoki yoqmadi?)“, „Nima uchun?“, „... nima uchun jazolandi? (yoki rag'batlantirildi?)“, „Nima uchun ertakdagi ba'zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari ham yordain beradi? (yoki ba'zilaridan yuz o'giradi?)“ kabi savollarga javob topish jarayonida mushohada qiladilar, muhokama qilib, xulosaga keladilar.

Boshlang'ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko'proq o'qitiladi. „Bo'rining tabib bo'lgani haqida ertak“ (Anvar Obidjon), „Ko'zacha bilan tulki“ kabi ertaklar aniq hayotiy hikoyalar tarzida o'qitiladi va tahlil qilinadi.

Ertak matni ustida ishlashda tanlab o'qish, savollarga javob berish, o'quvchilarning o'zlari ertak mazmuniga oid savollar tuzib, javob berishlari, reja tuzish, qayta hikoyalash, ijodiy davom ettirish, ertak aytish, qahramonlarni grafik tasvirlash kabi ish turlaridan foydalaniladi. Bunday ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar xarakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi.

Maktab tajribasidan ma'lumki, kichik yoshdagi o'quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-birinikiga mehmonga bormasligini yaxshi biladilar, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Ertakni o'qib tahlil qilganda, barcha ishlar uning mazmunini yaxshi idrok etishga, sujet rivojini, qatnashuvchi personajlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlarini to'g'ri tasavvur etishga yo'naltiriladi. Bunda tanlab o'qish va qayta hikoyalashning ahamiyati katta. Masalan, „Odobli bo'lish osonmi?“ (A. Obidjon) ertagining mazmunini o'zlashtirish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Sichqonchaning onasi bilan qilgan suhbatini o'qing. Sichqonchaning „Odobli bo'lish uchun nimalar qilish kerak?“ degan savoliga onasi qanday javob qaytarganligini so'zlab bering.

2. Sichqonchaning Mushuk bilan uchrashgan holati aks ettirilgan o'rinni topib o'qing. Nima uchun „Shum Baroq“ ko'zidagi yovuzlik birdaniga so'nadi?

3. Ecliki nima uchun Sichqonchani „Kam bo'lma“ deb duo qiladi? Shu o'rinni topib o'qing.

Ertakni tahlil qiliishning oxirgi bosqichida „Ertakning sizga juda yoqqan joyini topib o'qing“, „Nima uchun aynan shu joyi yoqqanini ayting“, „Hayotingizda ertakdagi voqealarga o'xshash voqealar bo'lganmi?“ kabi savol-topshiriqlar yordamida o'quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari hayvonlar haqidagi ertaklardan tashqari, „Davlat“, „Ilm afzal“, „Hiylagamingjazosi“, „Hunarsiz kishi o'limga yaqin“ kabi maishiy ertaklarni ham o'qiydilar. Bunday ertaklarda xalq o'z hayotini hikoya qiladi, shu sababli o'quvchilar ertakni o'qigach, o'tmishdagi xalq hayotini, o'y-fikrlari va orzu-istaklarini bilib oladilar.

Bunday ertaklarni tahlil qilish badiiy hikoya tarzida uyushtiriladi. Bolalar o'qituvchi rahbarligida ertakda qatnashuvchilarning hulq-atvori, ayrim xatti-harakatlarini baholaydilar, ularning bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini aytadilar va shular asosida ayrim obrazlar haqida xulosalar chiqaradilar, ertak rejasini tuzadilar, ertakni rollarga bo'lib o'qiydilar.

„*Davlat*“ ertagi (4-sinf) oddiy turmushga tegishli hodisalarni tasvirlovchi ertakdir. Ertakni o'qishga tayyorlash uchun ota-bobolarimiz atrofimizdagi tabiatni, borliqni qanday tasavvur etishlari haqida suhbat o'tkaziladi. Bunday suhbat ertakdagi badiiy obrazlarni, ularning o'zaro munosabatlarini, xulq-atvorlari, xarakterlarini to'g'ri tushunishga yordam beradi. „*Davlat*“ ertagi matni ustida ishlash jarayonida o'quvchilar „*Dehqonning xonadoni qanday hayot kechirar ekan?*“, „*Nima uchun Davlat dehqonning xonadonidan ketishni istamaydi?*“ kabi savollarga javob topish orqali ertak qahramonlarini baholaydilar, ahil va inoq bo'lib, halol mehnat qilish lozim degan xulosaga keladilar.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o'qishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og'zaki nutqni o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan boyitadi.

O'quvchilarni 1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o'rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni o'qituvchi aytib berishi mumkin.

O'quvchi ertak mazmunini o'zlashtirib olgandan so'ng, lining tili ustida ishlashga alohida ahamiyat qaratilishi zarur. Ertak mazmunini qayta hikoyalashda, qahramonlarga tavsif berishda o'quvchilarning o'z nutqida til vositalaridan o'rinni foydalanish talab qilinadi. Til vositalaridan foydalanish uchun talab va vaziyat, ehtiyoj yaratish zarur.

Ertak tilida shunday so'z va iboralar borki, ular bolaga o'zgacha ta'sir ko'rsatadi. Masalan, „Yo'lbars, Tulki va Bo'ri“ ertagida „Tog' echkisi siz **ulug'imizniki** bo'lsin“, „Quyon siz **podshohimizning** ertalabki **nonushtangiz** bo'lsin“, „Kiyik kechqurungi **taomingiz**, qo'y kunduzgi **xo'ragingiz** bo'lsin“ kabi gaplar tarkibidagi ajratib ko'rsatilgan so'zlarga o'quvchilar diqqati qaratilib, ertakni so'zlab berayotganda ulardan nutqda foydalanishlariga erishish zarur.

Ertaklarda keltirilgan maqol'ar ustida ishlash, ularda ilgari surilayotgan g'oyalarni bolalar ongiga yetkazish, yod oldirish yo'li bilan bog'lanislili nutqni o'stirish, nutqning ta'sirchanligini oshirish lozim. Masalan, „*Rostgo'y tola*“ (1-sinf) ertagida bola o'z rostgo'yligi bilan podshoga ma'qul bo'lganligi hikoya qilingan. Ertak g'oyasiga mos xulosa esa „Boshingga qilich kelsa ham to'g'ri gapir“ maqoli bilan ifodalangan. O'quvchilar ushbu maqol mazmunini tushunib olishsa, o'zlari ham yuqoridagi kabi ertak tuzib, hikoya qilib berishlari mumkin.

So'z ma'nolari ustida ishlashda boshlang'ich sinf o'quvchilariga mos bo'lgan usullardan biri rasmdan foydalanishdir. Masalan, 2-sinfda „*Ko'ngilchan o'tinchi*“ ertagida *qayin, eman, shumtol, zarang, zirk, tog'terak, qarag'ay, qayrag'och, chinor* kabi daraxt nomlari keltirilgan. Ularni bola ko'z oldiga keltira olmaydi, Ertakni o'qishdan oldin shu daraxt rasmlarini ko'rsatib, lining o'ziga xos xususiyatlarini izohlash va nomlarini aytish lozim. Shundan so'ng didaktik o'yin o'tkaziladi. Bunda daraxt rasmlari bolalarga bo'lib beriladi. Har bir o'quvchi o'ziga berilgan rasmdagi daraxtning nomini aytishi va ertakdagi shu daraxtning so'zini o'z so'zlari bilan aytib berishi kerak bo'ladi.

Shu ertakni o'qib, mazmuni bilan tanishtirilgach, o'quvchilardan *shaylcmb, ro'parasida, sharbat, xayrli ish, xivchin, muhayyo* so'zlarining ma'nosi so'raladi. Javoblar to'ldiriladi, umumiylashtiriladi.

Ertak matni bilan ishlash jarayonida unda qo'llangan badiiy vositalar: jonlantirish, metafora, mubolag'alar ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi barcha fikrlarni hisobga olganda, ertakni o'rganish darslarining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Ertak bilan tanishtirish:
 - a) o'quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash;
 - b) o'qituvchining ertakni ifodali o'qishi, yod aytib berishi va hokazo.
2. Ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganiiklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish;
3. Ertakni qismlarga bo'lib o'qish va tahlil qilish; undagi ayrim tasviriy vositalar, ma'nodosh so'zlarni topish, lug'at ishi (ayrim so'zlar ma'nosini tushuntirish);
4. Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish);
5. Ertakni so'zlab berish;
6. Umumlashtiruvchi suhbat (ertak g'oyasini ochish);
7. Ma'lum topshiriq asosida ertakni qayta o'qish (ijodiy va mustaqil ishlar);
8. Vazifani tekshirish va yakunlash;
9. Uyda ertakni o'qib (yoki aytib) berishga tayyorlanish.

Hikoyani o'qish metodikasi. Hikoya kichik hajmli badiiy asar bo'lib, unda kishi hayotidagi ma'lum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi.

„Hikoya ko'pincha kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmuni ertakdagidan ortiqroq hayotiydir“¹.

Hikoya mazmunan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarni qahramonlarning xatti-harakati, tashqi ko'rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalar haqidagi hikoyalar ko'proq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalarni hikoya bilan tanishtirish uning sujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda hikoyani o'qishga bag'ishlangan izohli o'qish darslarida o'qilgan hikoya mazmunini ochish, lug'at ustida ishlash, o'qilgan matnni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. So'roqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea-hodisalar, xatti-harakat o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi.

Hikoyani o'qish darsida o'quvchilar tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini tushuntirish ham muhim, aks holda ular hikoya mazmunini tushuna olmaydilar.

Hikoyani o'qishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qib bo'lingach, o'quvchilar o'ylashi, o'z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. O'qilgan

¹ Sulton I. Adabiyot nazariyasi. — Toshkent: „O'qituvchi“, 1980. 245-bet

asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad hikoya bolalarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta'sir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya sujeti, voqeaning yo'nalishini ochishga, personajlar xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Badiiy asarni tahlil qilishda sujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Ertak janriga xos matnlar jozibadorligi bilan bolani o'ziga tortadi. Lekin hikoya janri ham hayotiyliigi bilan o'ziga xos. Hikoyada voqealar tez rivojlanib boradi. Unda inson hayoti, u bilan bog'liq hayotiy lavhalar bayon etiladi. O'quvchilar qahramonlarning xarakteri, ulardagi xususiyatlar bilan qiziqadilar. qiziqarli hikoyalar berilgan. Ular mavzu jihatdan xilma-xil bo'lib, qahramonlarining xarakter-xususiyatlari bilan ham farq qiladi.

Masalan, 3-sinf „O'qish kitobi"dagi „*Dadam qurgan dengiz*“ (Hakim Nazir), „*Olma*“ (Malik Murodov), „*Ilmli ming yashar*“ (Nurmat Maqsudiy), „*Xazonchinak*“ (O'.Hoshimov), „*Qo'shtarak*“ (A. Irisov), „*Mehnatkash qiz*“ (Oybek) va boshqa hikoya biror bir davr bilan bog'liq bo'ladi. O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishlari tufayli hayotning nurli va qorong'i tomonlari xususida muayyan tushunchaga ega bo'la boshlaydilar. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'usi hikoyalar bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib boradi. Masalan, 3-sinfda „*Jaloliddin Manguberdi*“ hikoyasida Chingizxon va uning qo'shinlariga nisbatan nafrat uyg'otilsa, Jaloliddin Manguberdining xatti-harakati misolida ona-Vatanga mehr-muhabbat uyg'otiladi, uning taqdiri orqali o'z ajdodlaridan faxrlanish tuyg'usi paydo boiadi.

Hikoya tahlili adabiy tur sifatida o'ziga xos xususiyatlari va vazifasidan kelib chiqib ish ko'rishni taqozo etadi. Undagi har bir so'z, ibora, gap yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi.

Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, tahlilning ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi lozim.

Boshlang'ich sinflarda hikoya sujeti, kompozitsiyasi, qahramonlarini o'rganish bo'yicha turli tahlillar matn ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda o'quvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash doirasi kengayadi.

„Jaloliddin Manguberdi“ hikoyasi qahramonlarini, ularning xatti-harakatlarini o'rganish va tahlil qilishni matnga tayangan holda quyidagi reja asosida amalga oshirish mumkin:

1. Chingizxonning hiyla ishlatgan o'rnini matndan topish. Uning o'quvchilarda qanday taassurot qoldirganligini aniqlash.

2. Jaloliddin Manguberdining Eron va Afg'onistonda mo'g'ullarga qarshi kurashib, erishgan g'alabasi tasvirlangan o'rinni topib o'qish.

3. Lashkarboshilarning o'lja taqsimlashi oqibatida nima yuz berganini aniqlash. Bu o'rinni matndan topish.

4. Jaloliddin Manguberdining jasorati yana qaysi o'rinda ko'rin-

ganini aniqlash.

5. Chingizxon Jaloliddin Manguberdi nima uchun tan berganini aytish.

Shundan so'ng o'quvchilar Jaloliddin Manguberdi haqida ongli fikr yuritadilar. Chingizxon bilan Jaloliddin Manguberding xatti-harakatlarini taqqoslab, farqlaydilar.

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagicha ishlar amalga oshiriladi:

1. Matn mazmuni yuzasidan o'qituvchi savollariga javob berish.
2. Hikoya matni asosidagi savol-topshiriqlarni bajarish.
3. Hikoya mazmuni yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.
4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.
5. Hikoya matnini qismlarga bo'lish.
6. Har bir qismga sarlavha topish.
7. Hikoyaga reja tuzish.
8. Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).
9. Reja asosida bayon yozish.

Tahlilda o'qilayotgan hikoya matnining tushunarligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. **Tushunarlilik** deganda yozuvchi yaratgan badiiy olamning o'ziga xosligi, obrazli tasvirning o'quvchi hayotiy tajribasi, bilim darajasiga muvofiqligi nazarda tutiladi.

Hikoyani o'rganishda savollarni, odatda, o'qituvchi beradi, ammo asar mazmuni, qatnashuvchi shaxslarning xulq-atvorini ochish yuzasidan o'quvchilarga ham savol tuzdirish juda foydali. Bu usul bolalarga juda yoqadi va ishni jonlantiradi, asar mazmunini yaxshi tushunish, o'z fikrini izchil bayon qiliish malakasini egallash, mazmun va voqealar orasidagi bog'lanishni toliq esda saqlab qolishda o'quvchilarga yordam beradi.

Hikoyani izohli o'qish darsini quyidagicha reja asosida olib borish mumkin:

1. Hikoyani o'qishga tayyorlash (hikoyadagi kabi odamlar hayoti va davrga xarakteristika berish va boshqa.).
2. Hikoyani o'qish (bunda to'liq va ma'no jihatdan tugal qismni o'qituvchi yoki oldindan tayyorlangan o'quvchi ifodali o'qishi mumkin).
3. Lug'at ustida ishlash.
4. Idrok etishni tekshirish (qatnashuvchilarning xatti-harakatlari, shaxslar va voqealar o'rtasidagi munosabatlar, badiiy vositalar yuzasidan qisqacha suhbat).
5. Hikoyani qayta o'qish (qismlarga bo'lib, rollarga bo'lib o'quvchilarga o'qitish).
6. Hikoyaning har bir bo'limi (qismi) yuzasidan suhbat uyushtirish, hikoya rejasini tuzish.
7. Reja asosida qayta hikoyalash.

8. Hikoya asosida ijodiy va mustaqil ishlar.

9. Hikoyani ifodali o'qishga yoki sahnalashtirishga tayyorlanish (sinfda yoki uyda).

10. Hikoyani ifodali o'qish va ifodali qayta hikoyalash.

Masalni o'qish tnetodikasi. Masal — axloqiy, satirik va kesatiq mazmunini kinoyaviy obrazlarda aks ettirgan aksariyat kichik she'riy, ba'zan nasriy asardir. Inson xarakteriga xos xususiyatlar masalda majoziy obrazlar— hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Timsollarning kinoyaviy xarakterda bo'lishidan tashqari, kulgili savol-javob ham masal tili va uslubi uchun xarakterlidir. Ko'pincha masalning kirish qismida, ba'zan pirovardida qissadan hissa — ibratli xulosa chiqariladi.

Adabiyot nazariyasida masalga liro-epik janrlardan biri sifatida she'riy shakldagi, majoziy xarakterdagi qisqa sujetli asar deb ta'rif beriladi. Masallarda turli hayvonlar majoziy suratda asarning qahramonlari sifatida tasvirlanadi.

Masai kichik hajmli, ammo boy mazmunli, tugun, kulminatsion nuqta va yechimi bo'lgan kichik pesani eslatadi. U biror voqea-hodisani qisqa, mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bo'la oladi.

„Antik adabiyotda Ezop masallari juda mashhur bo'lgan. O'z ma'nosidan ko'chirilgan (majoziy) so'z va kinoyaviy iboralar orqali qilinadigan „yashirincha“ tanqidning tili va uslubi Ezopga nisbatan berilib, „Ezop tili“ deyilgan va shu ta'bir joriy qilingan“¹.

Mashhur masalnavis Gulxaniyning „Toshbaqa bilan Chayon“, „Maymun bilan Najjar“ masallari boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshiga mos keladi. Ularda do'stlik, rostgo'ylik, qoidadan kelmaydigan ishga urinmaslik kabi g'oyalar ilgari suriladi.

Ma'lumki, tarbiya ko'proq ta'lim jarayonida berib boriladi. Bola-larga maktabga kelgan kundan boshlab, bilim olishga havas tuyg'usi shakllantiriladi. Ularda asta-sekin bilim olishga ehtiyoj paydo bo'ladi va bu orqali o'quvchilar ma'naviy ozuqa ola boshlaydilar. Bu bilan bolada kelajakka intilish, orzu-havas, mehnatga chanqoqlik, xayru ehsonda sofdillik, ona-Vatanga mehr-muhabbat, fidoyilik, milliy g'urur, matonat, mehr-oqibat, do'stlik, ezgulik kabi yuksak hislar paydo bo'ladi.

Jumladan, masal janridagi asarlar ham boladagi qo'pollik, qo'rslik, yolg'onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi. Lekin amaldagi boshlang'ich sinf „O'qish kitobi“ darsliklarida masal janriga kam o'rin berilgan. Vaholanki, bola tarbiyasida masalning o'rni beqiyosdir. Masaldagi qissadan hissa o'quvchi matndagi e'tibordan chetda qoldirgan, yuzaki o'qib o'tib ketgan, yaxshi angiashga harakat qilmagan o'rinni, bo'shliqni to'ldiradi.

3-sinf „O'qish kitobi“dan o'rin olgan „Qaysar buzoqcha“ (O.Qo'chqorbekov) masali oilasi, o'rtoqlari, do'stlaridan ajralib, yomon yoilarga kirib qolgan, oqibatda ko'ngilsiz holatlarga tushib qolgan bolalarni tar-biyalashda katta ahamiyatga ega.

¹ Homidiy H. va boshq. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. — T.: „O'qituvchi“, 1967. 104 - bet.

Ushbu masaldagi asosiy xulosa masal oxirida berilgan qissadan hissada, ya'ni ota-bobolarimiz yaratib, bizga nasihat sifatida qoldirgan „Bo'linganni bo'ri yer" hikmatida o'z ifodasini topgan. Bu hozirgi kunda maqol tusini olgan. Shoir esa bundan juda ustalik bilan foydalangan. „*Chumoli va Tipratikan*" masali esa nasriy turga mansub bo'lib, unda Chumoli timsoli orqali bolalar halollikka o'rgatiladi, har bir narsani, u katta yoki kichik bo'lishidan qat'iy nazar, so'rab olishga, egasining ruxsati bilan foydalanishga da'vat etiladi. Masalni o'qishda bolalar Tipratikan timsoliga tanqidiy nazar bilan yondashadilar, agar o'zining hayotida biron-bir shunday holat-voqea yuz bersa, uni boshqa takrorlamaslikka o'rganadilar.

Masalning, avvalo, ixchamliligi, tilining qisqa va lo'ndaligi, soddaligi, o'tkirligi va xalqchilligi bola hissiyotiga qattiq ta'sir qiladi. Bular o'quvchilar nutqini o'stirishda ham muhim material hisoblanadi. Masal qahramonlarining xatti-harakatlari, fe'l-atvorlari, nutqiy o'ziga xosliklari o'quvchining diqqatini o'ziga jalb qiladi.

2-sinf „O'qish kitobi"da berilgan „O'roq va Kombayn" masalida o'roq va kombayn asar qahramonlari qilib olingan. Ularning muno-zarasi orqali texnikaning afzalligi: kam vaqt sarflab, samarali natijaga erishish mumkinligi hamda ularning ahil bo'lib, birgalikda mehnatga bel bog'lashlari kabi g'oyalar ilgari suriladi. Oddiy predmetlar tilga kiradi. Insonlar tomonidan aytiladigan texnika va ish quroilari haqidagi gap-so'zlar bevosita predmetlar tilidan beriladi.

3-sinf „O'qish kitobi"da „Qaysar buzoqcha" (O. Qo'chqorbekov), „Chumoli va Tipratikan", „O'jar Toshbaqa" (H. Yoqubov), „Chayondan so'radilar" kabi masallar joy olgan. Bu masallarning qahramonlari ham hayvonlar: buzoqcha, chumoli, tipratikan, toshbaqa, chayon. Majoziy qahramonlarni tanlashda ham yozuvchi har bir hayvonning xususiyatidan kelib chiqadi. Masalan, buzoqchalar arqondan bo'shatib yuborilsa, shataloq otib, uzoq-uzoqlarga ketib qoladi. Qaysar buzoqcha ham to'dasidan ajralib, bo'riga duch keladi, ya'ni ko'ngilsiz voqea yuz beradi. Buzoqcha orqali onasidan uzoqlashib ketgan bolalar, vatanidan yiroqda turli kulfatlarga duch kelayotgan kishilar nazarda tutilgan.

„Chumoli va Tipratikan" masalidagi majoziy qahramonlar ham aslida jamiyatimiz a'zolaridir. Chumoli hayotdagi halol, pok, to'g'riso'z insonlar bo'lsa, tipratikan o'g'ri, qallob birovning ustidan kuladigan kishilar timsolidir.

„O'jar Toshbaqa" masalidagi Toshbaqa hayotdagi o'jar, qaysar, o'z bilganidan qoimaydigan, ko'ngli tusaganini qiladiganlar timsolidir.

Boshlang'ich sinflarda masalni o'rganayotganda bolalarni masalni ifodali o'qishga va uning mazmunini qisqa, ba'zan bir necha so'z bilan aytib berishga, ayrim qatnashuvchilarning xarakterli xususiyatlarini aniqlab, o'zaro qiyoslashga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

Masalning allegorik mazmuniga to'xtalmasdan, bosh qahramon qiyofasini tahlil qilishga kirishiladi. 1-sinfda bolalar masalni hayvonlar haqidagi ertakka o'xshash kulguli asar kabi qabul qilsalar, 2-sinfdan boshlab ular masaldagi hayvonlarning xatti-harakati, o'zaro munosa-batlari ba'zan kishilar hayotida ham uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, ko'proq she'riy tarzda

bo'lishini, unda kishilardagi ayrim kamchiliklar tasvirlanishini bilib ola boshlaydilar.

Masallarda yashiringan o'tkir kinoya, voqealarning tez-tez o'rin almashinib turishi uni bir maromda o'qishga xalaqit beradi. Shuning uchun ifodali o'qishga yetarli malaka hosil qilmagan o'quvchi awal matn bilan yaxshilab tanishib chiqishi lozim.

Masai tahlil qilinayotganda, voqea rivojini jonli tasavur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda o'quvchilarga yordam berish zarur. Chunonchi, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga o'qituvchi yordamida tavsif berish, ishning oxirgi bosqichida rollarga bo'lib o'qish kabilarni tavsiya qilish maqsadga muvofiq. Qahramonlarga tavsif berishda uning xatti-harakati bilan birga, tilning o'ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodali o'qishga tayyorlanishda uning sujetini bilish bilan birga, muallif tilini yaxshi tushunish zarur.

4-sinf „O'qish kitobi"da berilgan Sh. Sa'dullaning „Laqma it" masalida it markaziy timsol sanaladi. Mushuk, sigir, xo'roz, tovuq va kurkalar timsolini it birlashtirib turadi. Shuning o'ziyoq it xarakterini ochish uchun uning atrofidagi timsollarning xarakter xususiyatini bi-lishni talab etadi.

Mushukning it haqidagi so'zlarini matndan toptirib o'qitish itning xususiyatini ochib beradi:

Ajab bo'ldi uy qurmading.

O'z va'dangda sen turmading.

Yozi bilan laqillading.

Meni ko'rsang akillading.

Sigirning it haqidagi quyidagi so'zlarini ham matndan topib o'qitish orqali itning boshqa xususiyati ochiladi:

— Menga bundoq hiyla qilma

Sigirlarni axmoq bilma....

Uyda yotding oyoq cho'zib

Sog'in sutni hadeb buzib.

So'ng o'quvchilarga itga xos xususiyatlarni ochuvchi so'z va iboralarni toptirib aytiriladi. Shu tariqa o'quvchilar o'qituvchi yordamida itga tavsif beradilar. So'ng boshqa timsollar ustida ishlanadi. Bunda taqqoslash usulidan foydalaniladi. Mushukning yaxshi xislatlari sanaladi. Bu kabi tavsiflar sigir, xo'roz, tovuq, kurkalarga ham beriladi. Qahramonlarga tavsif berish matn ustida ishlash orqali amalga oshiriladi. Yozuvchi foydalangan til vositasida o'quvchilar qahramonlarga tavsif berishga o'rganadilar, ularning tili ham yangi so'zlar bilan boyiydi. O'quvchilarni tavsif berishga o'rgatish uchun o'qituvchining o'zi qahramonni xarakterlovchi so'z, iboralarni tavsiya qiladi. Ular ichiga masaldagi timsollarga xos bo'lmagan xususiyatlarni ifodalovchi so'z, iboralar kiritib qo'yiladi. O'quvchi ular ichidan mosini tanlab olish jarayonida mantiqan fikrlaydi. Bu so'z va iboralar esa bolalar nutqiga ko'chadi.

4-sinf „O'qish kitobi"da berilgan „Baqa bilan Taqa" (Aziz Ab-durazzoq) masalida baqa timsoli orqali yozuvchi o'ziga mos bo'lmagan, o'ziga to'g'ri kelmaydigan narsalarni orzu qilish va bu orzuni amalga oshirishda boshqalarning

maslahati, nasihatiga quloq solmay, o'z aytganidan qaytmaydigan, o'jar kishilarni tanqid ostiga oladi. Baqa otlar kabi taqa bilan tovush chiqarib yurishni, yurganda yerni jaranglatib, odamlarga bu dunyoda o'zining borligini bildirib yashashni istaydi. U taqachining „Taqani o'ylama, uni otga chiqargan, senga taqa qoqsam, sakrashdan mahrum bo'lasan... Sen taqa bilan yo'rg'alay olmaysan. Yo'rg'alashni ham otga chiqargan“, „Sen borligingni bildirib yurmoqchi bo'lsang, sayrab yuraver“ deyishlariga quloq solmaydi. Bu o'jarlik uning boshiga kulfat keltiradi: suv tagiga cho'kib ketadi. Yonidagi baqalar bo'Imaganda halok bo'lishi ham tayin edi. Kech bo'lsa ham baqa xatosini anglab yetadi, taqachi oldida xijolat chekadi. Bu holatlar o'quvchini o'z hayotiga, xatti-harakatiga bir nazar tashlashga undaydi. Ular o'z tengqurlari kabi yashash kerakligini angelaydilar.

Shunday qilib, masal ustida ishlash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

—*masal mazmunini aniq idrok etish;*

—*kompozitsiyasi, qatnashuvchilarning xarakteriga mos xususiyatlarini, xatti-harakatlarining sabablarini ochish;*

—*allegoriyani aniqlash;*

—*masal xulosasini tahlil qilish.*

Mana shu izchillik hisobga olinsa, masal o'qish darsining qurilishi quyidagicha bo'ladi:

1. Tayyorgarlik ishlari:

a) masal muallifi haqida o'qituvchi hikoyasi;

b) o'qilgan masal mazmuni bilan bog'liq suhbat;

d) o'qilgan masalda qatnashuvchi timsollarga xos xususiyatlar haqida suhbat.

2. Masalni o'qituvchi o'qishi (magnitafon yozuvini eshitish yoki film ko'rsatish ham mumkin).

3. Masal matni ustida ishlash:

a) masalning tuzilishi va kompozitsiyasini aniqlash (o'qish, reja tuzish va hokazo);

b) qatnashuvchilarning xatti-harakati, fe'l-atvori, xarakteriga xos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab o'qish, so'z bilan va grafik tasvirlash, savollarga javob berish);

d) masalning aniq mazmunidan kelib chiqib, undagi asosiy fikrni belgilash;

e) krossvordlar, ta'limiy o'yinlar, topishmoqlardan foydalanib, masal mazmuni va g'oyasini o'zlashtirish.

4. Allegoriyani ochish.

5. Axloqiy xulosa aks ettirilgan qismni tahlil qilish.

6. Hayotda uchragan shunga o'xshash hodisalarga taqqoslash.

She'rni o'qish metodikasi. She'r ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutqdir. She'riy nutqni ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning

oxirida keladigan ohangdosh so'zlar) hisoblanadi.¹

She'rni o'qiganda kichik yoshdagi o'quvchilar tabiat va jamiyat voqea-hodisalarining poetik tasviridan hayajonlanishlari muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinflarda she'r tarzida yozilgan hikoyalar, ertaklar, ya'ni she'riy asarlar va lirik she'rlar o'qitiladi.

She'riy hikoyani tahlil qilishda, asosan, hikoya, ertak, masalni tahlil qilishda qo'llangan ish turlaridan foydalanish mumkin.

She'riy hikoya, she'riy ertaklarda sujet, ya'ni voqealar tizimi va lining rivoji xarakterlidir. Lirik she'r „biror hayotiy voqea-hodisa ta'sirida insonda tug'ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg'ular orqali turmushni aks ettiradi". Lirik she'rning xususiyati „kishining his-tuyg'uga to'la hayajonli nutqini ta'sirliroq ifodalashda qo'l keladi"².

She'rni o'qish darslarida asosiy ish turi ifodali o'qish hisoblanadi. O'quvchi she'rning asosiy mazmunini tushunsagina, uni ifodali o'qiy oladi.

Lirik she'rni o'qish va tahlil qilish o'qituvchidan katta mahorat talab qiladi. Holbuki, ko'p hollarda she'rga oddiy matn nuqtai nazaridan yondashiladi. Bunday holda she'riy san'at hissiyot bilan bog'liq ekanligi unutiladi, she'r ma'nosining satrlar, so'zlar zaminida yashirin berilishi anglab yetilmaydi. Buning oqibatida o'quvchilar she'rdagi obrazlilikning mag'zini chaqa olmaydilar. Vaholanki, har qanday asar zaminidagi yashirin ma'noni uqish mehnattalab ishdur. Busiz hatto adabiy ta'limning maqsadi ham amalga oshmaydi.

She'riy ohangni his qilmaslik, matndagi so'zlarning ma'nosini to'la tushunib yetmaslik she'r yodlashni zerikarli mashg'ulotga aylantiradi. Ma'nosi anglanmagan matnni yodlash oson kechmaydi. Buni deyarli barcha sinflarda o'rganiladigan „O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi" misolida ko'rish mumkin. Ma'lumki, madhiya kichik yoshdagi bolalarga mojallab maxsus yaratilmaydi. Binobarin, uning matnidagi „hur o'lka", „to abad", „ilm-u fan", „shuhrating", „ajdodlar", „mardona ruhi sengayor", „o'chmas iymoni", „istiqlol mash'ali", „tinchlik posboni", „haqsevar ona yurt", „mangu bo'l obod", „jo'sh urgan" kabi ko'pdan-ko'p so'zlar, iboralar o'quvchilarga izohlab tu-shuntirilmasa, ta'limdan ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi.

4-sinfda Q. Hikmatning „Qish to'zg'itar momiq par" she'rini o'rganishda albatta tabiat manzaralarini izohlash talab etiladi. She'rni o'qishdan oldin unda tasvirlangan yil fasllari haqida suhbat o'tkaziladi yoki she'r mazmunini tushunish uchun o'quvchilar bilishi lozim bo'lgan voqealarni o'qituvchi qisqa qilib aytib beradi.

Ma'lumki, qish fasli go'zal ko'rinishi bilan odamda yoqimli tuyg'ular uyg'otadi. Qishda bolalar chana uchish, qorbobo yasash, qorbo'ron o'ynashdan olam-olam zavq oladilar. Qishdagi sof va toza havogina emas, oppoq qorga burkalib turgan daraxtlar, dala-bog'lar kishida ajib bir kayfiyat uyg'otadi.

„Qish to'zg'itar momiq par" (Quadrat Hikmat) she'rini o'rganish jarayonida agar qor yog'magan bo'lsa, ayni manzara tasvirlangan rasmlardan foydalanish ham

¹ Homidiy H. va boshq. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. — T.: „O'qituvchi", 1967. 92-bet.

² O'sha asar. 93-bet.

mumkin. Qish fasli haqida gapirilar ekan, albatta, „kumush" sifati qo'shib aytiladi.

Bu shu fasl hukmronligi davridagi manzaraga, qorning oppoq bo'lib tovlanishiga, ko'zlarni qamashtirishiga ishoradir. Ushbu she'rni o'rganish darsi dastlab o' quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini aniqlashdan boshlanadi. Qishning o'ziga xos beigilari, qishda o'ynaladigan o'yinlar, qish manzarasi yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. O'quvchilarning qish faslida sovuq bo'lishi tufayli ayrim qushlarning o'lkamizni tark etib janubga uchib ketishlari, qishda sovuqqa mos issiq kiyimlarning kiyilishi haqidagi tushunchalari aniqlashtirilib, to'ldiriladi. Shundan so'ng o'qituvchi she'rni ifodali o'qiydi.

Boshlang'ich sinflarda ko'rgazmali ta'limning asosiy shakli she'rni ifodali o'qish hisoblanadi. Lirik she'rni ham o'quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhim. Shuning uchun she'r birinchi marta o'qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She'r o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini hisobga olish, bilish zarur. O'qituvchi she'rni shunday ifodali o'qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli so'z kuchliroq ta'sir etsin. So'ngra she'rni mustaqil o'qish topshiriladi. O'qish oddiy bo'lishi kerak. O'qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik, xursandlik, qahr-g'azab hissini qichqiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo'l qo'ymaslik zarur. Bolalar she'rni o'qiganda, she'riy satrga rioya qilishlari, bu jarayonda ularning she'r ritmini buzmasliklariga erishish kerak.

O'quvchilar she'r matnini mustaqil o'qiyotganlarida xattaxtaga ma'nosi izohlanadigan so'zlar yozib qo'yiladi. Masalan, „Qish to'zg'itar momiq par" she'ri o'rganilganda „to'zg'itar", „momiq par", „oq namat", „nazdimda", „zarra" so'zlari izohlanadi. Shundan so'ng, she'r o'quvchilarga navbat bilan o'qitiriladi, uning mazmuni yuzasidan savollar asosida suhbat o'tkaziladi. Bunda quyidagicha savollar berilishi mumkin: „She'rda qaysi fasl tasvirlangan ekan?", „Shoir qor yoqqan joylarni nimaga o'xshatadi?", „She'rda qor yog'ishi nimaga qiyoslangan?", „Shoir qorga qanday murojaat qiladi?". O'qituvchi berilgan javoblarni to'ldirib, o'quvchilarning qish fasliga doir tushunchalarini boyitadi.

„Qish" (Tursunboy Adashboyev) she'rining hajmi unchalik katta emas. Lekin u qishda hayvonlar hayotida ro'y beradigan o'zgarishlarni bilib olishga yaqindan yordam beradi. Bu she'rni o'qishdan oldin ham o'quvchilar bilan savol-javoblar o'tkaziladi. O'quvchilar diqqati hayvonlarning qishdagi hayotiga qaratiladi. Masalan, qishda yowoyi quyonlarning rangi o'zgarib, qorda o'zini dushmandan himoya qiladigan oq rangga kirishi, ayiqning o'siq yunglari sovuqda yashashga qo'l kelishi to'g'risida tushuncha beriladi. She'r matni bilan tanishishdan oldin xattaxtaga „ayoz", „quyruq", „so'qmoq", „piyma", „po'stin", „pahmoq" so'zlari yozilib, ma'nosi izohlanadi. She'rni navbat bilan o'quvchilarga to'rt-besh marta o'qitilganidan keyin uning mazmuni yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. She'rning to'rt mazmuni uch-to'rt o'quvchiga gapirtiriladi, ularning fikr-mulohazalari to'ldiriladi. Mazkur mavzuni o'rganish jarayonida maktab atrofiga sayohat uyushtirish ham mumkin. Qishda qor bosgan dalalarni, tomlarni, daraxtlarni, odamlarning va qushlarning qishdagi hayotini kuzatish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqining ifodali, sermazmun bolishi uchun boy material beradi.

O'quvchilar barglari to'kilib, sovuqda qor bosib turgan daraxtlarni ko'rar ekan, shu holatni ifodalagan „qor ko'rpasigao'rangan yalang'och daraxt" yoki „sovuqda mudrayotgan daraxt" kabi iboralarni topishga harakat qiladi, bu esa o'quvchilarning lug'at boyligining oshishiga xizmat qiladi.

She'r matni ham savollar asosida tahlil qilinadi. Ammo, she'r mazmuni haqida o'quvchilarga ko'p savol berish tavsiya etilmaydi. O'quvchilar she'rning asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilishning o'zi kifoya. Shuni ham aytish kerakki, bolalar hayoti, ularning o'ziga xos fikrlari, his-tuyg'ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek, zamonamiz qahramonlari, o'zbek xalqi, Vatan himoyasi, xalqimizning qahramonlari ishlari haqidagi she'rlar mazmunini to'liqroq tahlil qilish ta'ab etiladi. Bunday she'rlarni o'qishga maxsus tayyorlaniladi: she'r mazmuniga asos bo'lgan tarixiy voqea haqida qisqacha so'zlab beriladi yoki suhbat o'tkaziladi.

Bosilgan'ich sinflarda o'rganiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi.

She'riy nutq yengil yodlab olinadi, bolada estetik his-tuyg'u uyg'otadi. Kichik yoshdagi o'quvchilar saviyasiga mos bolalarbop ravshan til bilan yozilgan sodda ritmli jarangdor she'rlarni bolalar tez va oson yodlab oladilar.

Kichik yoshdagi o'quvchilarga she'rni qanday yodlash kerakligi o'rgatiladi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan she'rni teng satrli bir necha qismga bo'ladi. O'quvchilarga har bir satr oxirida pauza (to'xtam) qilish, buning uchun satr oxirida tinish belgisi bo'lishi shart emasligi, ritmik to'xtamda ovoyni nuqtadagi kabi pasaytirmaslik lozimligi, bu tugallanmagan fikrni davom ettirishga imkon berishi tushuntiriladi va bo'lingan qismlar navbati bilan yodlatiladi.

Epik (voqeiy) she'rlar yoki she'riy usuldagi adabiy ertaklar kishilar hayotida yuz bergan yoki yuz berishi mumkin bo'lgan biror voqeani umumshtirgan hoida ifodalash bilan hikoyalarga o'xshaydi. Voqealarni ifoda etuvchi vositalarning ohang jihatdan tartibga solinishi, kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanishi, misralarda ohangdosh so'zlarning qo'llanishi bilan she'riy nutq sanaladi. Shu sababli bunday asarlarni o'rganishda she'r va hikoya ustida ishlash metodikasidan foydalaniladi.

Epik she'rlarni o'qishga o'quvchilar alohida tayyorlanadi, ularda iCoda etilgan voqealar yuz bergan davr haqida tasavur hosil qilinadi. Bunday she'rlarning mazmuni qay darajada o'zlashtirilganligiga ham alohida e'tibor qaratilishi lozim. Bunda ta'limiy vositalardan bo'lgan rasmlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Asar matni ustida ishlashda uni qismlarga bo'lish, har bir qismdagi asosiy fikrni aniqlash, icja tuzish va qayta hikoyalash, qahramonlarga tavsif berish va tarbiyaviy xulosalar chiqarish kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi.

Epik she'rlarning nasriy asarlar kabi tuguni, kulminatsion nuqtasi, yechimi mavjud bo'ladi. Shu sababli asar mazmuni savol-topshiriqlar orqali tahlil qilinadi. Savol-topshiriqlar o'quvchilar tomonidan ham luzilishi mumkin.

Bunday she'rlarni tahlil qilish asar voqealarini hamda qahramon liolatlarini o'quvchi ko'z oldida yaqqol gavdalantirish imkonini beradi. Bunda ayrim epizodlarga rasmlar ham chizdirish mumkin.

Epik she'rlarning badiiy til vositalari ma'nolarini ochish, ohangdosh so'zlarni aniqlash, band va misralar, bo'g'inlar sonini belgilash, ifodali o'qish, ayrim epizodlarni yod oldirish kabi ish turlari qoilsa, maqsadga muvofiq boiadi.

4-sinf „O'qish kitobi"da „Mardlik va aql yorug'ligi" (M.A'zam), „Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi", „Sharq hikoyasi" (A.Ori-pov), „Har kim ekanin o'rar" (M.Abdurashidxonov), „Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak" (A.S.Pushkin), „Bo'rlining tabib bo'lgani haqida ertak" (A. Obidjon) kabi epik she'rlar berilgan. Bu asarlar ustida ishlashda ham yuqorida ta'kidlab o'tilgan ish turlaridan foydalanish kerak.

She'rni izohli o'qish darsining tuzilishi quyidagicha boiishi mumkin:

- 1) she'r mazmunini yaxlit idrok etish uchun uni ifodali o'qib berish (birinchi sintez);
- 2) she'rda tasvirlangan payt, hodisa haqida suhbat (analiz);
- 3) she'rni ifodali o'qishni mashq qilish (ikkinchi sintez);
- 4) she'rni yod aytib berishga tayyorlanish;
- 5) epik (voqeiy) she'rlar ustida ishlash;
- 6) she'rdagi notanish so'zlar ustida ishlash.

Maqol o'rganish metodikasi. Maqol turmush tajribalari zaminida tug'ilgan va xalq donoligini ifodalagan qisqa, ko'pincha she'riy shakldagi hikmatli so'zlar, chuqur ma'noli iboralardir. Maqollar xilma-xil mavzularda bo'lib, hayotning turli masalalarini qamrab oladi. Ko'pincha maqol o'git, nasihat xarak-terida bo'ladi: „Yer haydasang — kuz hayda, Kuz haydamasang yuz hayda", „Hunari yo'q kishining, mazasi yo'q ishining" kabi.

Maqol xalq og'zaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri bo'lib, unda xilma-xil badiiy ifoda vositalari — ohangdosh tovushlar takrori bo'ladi. Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo'lgan ajoyib so'z ustalarining o'lmas satr va hikmatli so'zlari ham ko'pincha xalq maqollariga o'xshab ketadi. Masalan, A.Navoiyning „Mahbub ul-qulub"da aytgan bir qancha hikmatli so'zlari shular jumlasidandir: „Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur", „Tilga ixtiyorsiz — elga e'tiborsiz" va boshq.

Ma'lumki, badiiy asar matni ustida ishlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Maqollarni o'rganishda ham bu bosqichlarga e'tibor qaratish kerak. 1—2-sinflar maqollarni o'rganishning birinchi bosqichi bo'lsa, savod o'rgatish davri maqollarni o'qish va o'rganishning tay-yorlov bosqichidir.

Savod o'rgatish davridayoq o'quvchilar maqollarni o'qiydilar. Alifbe davrida berilgan maqollar matn mazmuni bilan bogliq bo'lib, uyar matn g'oyasini o'quvchilarga lo'nda, aniq yetkazish uchun ham xizmat qiladi. Bu vaqtda o'quvchilarga maqollar o'qitiladi, ma'nosini bilganlaricha izohlab berishlari so'raladi. O'quvchilar javobini o'qituvchi todirib, misollar bilan dalillab beradi.

Maqollarni o'rgatish o'qituvchidan katta tayyorgarlikni talab etadi. Har bir darsga tayyorlanayotganda asar mazmuniga va unda ilgari surilgan g'oyaga mos maqol ustida qanday mashq uyushtirishni rejaiashtirib olish lozim. Iloji boricha ularni dars rejasiga kiritish, izohli lug'atlar (Masalan: Sh. Shomaqsudov,

Sh.Shorahmedovning „Hikmatnoma“ (o'zbek maqollarining izohli lug'ati), Toshkent, 1990) dan lining ma'nosini oson izohlaydigan, sodda til bilan tushuntirish mumkin bo'lgan shakllarini bilib olish zarur. Buning uchun o'qituvchi „Maqollar to'plami“ va ularning izohiga oid adabiyotlarga ega bo'lishi kerak.

Boshlang'ich sinflarda matn ostida berilgan maqollarni o'qish va o'rganish, tahlil qilish asar o'qilib, tahlil qilinib bo'lingach amalga oshirilishi kerak. Chunki asar mazmuni va unda yozuvchi aytmoqchi bo'lgan g'oyani tushunmay turib, maqolning ma'nosini izohlash qiyin bo'adi. Mualliflar ham maqol ma'nosini asar voqealari bilan izohlamqchi bo'ladilar.

1—2-sinflarda maqolni ifodali o'qish va yod olishga ahamiyat beriladi. 1-sinf darsligida bo'lim yuzasidan berilgan savol-topshiriqlarda ham maqollarni o'rganishga katta e'tibor berilgan. Masalan, „Xalq o'giti — baxt kaliti“ bo'limidagi savol-topshiriqlarda „Rostgo'ylik haqidagi maqollardan ayting“, „Odob insonga husn“ bo'limida „Qanoatda — barakat“ maqolining ma'nosini tushuntirib bering“, „Ko'klam — yashnadi olam“ bo'limidan so'ng „Bilim olish haqidagi maqollarni ayting“ kabi vazifalar berilgan. Har bir bolim yuzasidan berilgan vazifalarda u yoki bu maqolni o'rganish ko'zda tutilgan.

1—2-sinfda maqolning mazmunini o'rganish va yod olishdanlashqari, uning matnidagi izohtalab so'zlar, birikmalar ustida lug'at ishi o'tkazish, badiiy til vositalari, ko'chma ma'noli, qarama-qarshi ma'no bildiruvchi, maqolda takrorlanib kelayotgan so'zlar ma'nosi yuzasidan ish olib borish talab etiladi. Masalan, 1-sinf „O'qish kitobi“ da „Ona yurti - oltin beshiging“ maqoli berilgan. Mana shu maqol matni ustida ishlaganda, „Yurt“ so'zini qaysi so'zlar bilan almashtirish mumkin?“, „Maqolda ona yurt nimaga tenglashtirilayapti?“, „Beshik oltin bo'ladimi?“ kabi savollar berish yo'li bilan o'quvchilarning lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirish ustida ishlanadi. Bundan tashqari, „Eling senga cho'zsa qo'l, Unga doim sodiq bo'l“ maqolining ma'nosini tushuntirishda shu bo'limdagi asarlardan, bolalar uchun davlatimiz tomonidan yaratib berilgan sharoitlardan misollar keltirish lozim. Masalan, „Jar“ sport kompleksi sizning sog'lom o'sishingiz uchun yaratildi. Maktabda bepul bilim olyapsiz. Shunga javoban siz nima qilishingiz kerak?“ kabi. Shu maqolning badiiy til vositasi ustida ishlashda „Qo'l cho'zsa“ deganda nimani tushundingiz?“ kabi savollar bilan o'quvchilarga murojaat qilish va uning qanday ina'noda kelayotganini aytib o'tish foydadan xoli bolmaydi.

2-sinfda „Ish ishtaha ochar“ matnidan keyin: „Ish ishtaha ochar, Dangasa ishdan qochar“, „Kuch birlikda“ matnidan „Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar“ maqollari keltirilgan. Bu maqollardan matn o'rganib bo'lingach, asarning g'oyasini ochishda va xulosa chiqarishda foydalaniladi. Su tarzda maqol mazmuni ham ochiladi. Maqol tili ustidagi 1-sinfda uyushtirilgan ishlar 2-sinfda ham davom ettiriladi. Maqol ustida ishlash orqali o'quvchilar uning yaratilishi sababini, oddiy gapdan farqini bilib oladilar.

1-sinfda maqollarni to'g'ri o'qish va yod olishga e'tibor ko'proq qaratiladi, 2-sinfda esa o'quvchilardan matn mazmuniga mos maqollar aytishni talab qilish mumkin.

3—4-sinflarda maqollar maxsus darslarda va badiiy asarni o'rganish jarayonida ham muntazam o'rganib boriladi. Bu sinflarda maqollarni o'rganishdan ko'zlangan maqsad o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirish, to'g'ri va ongli o'qish malakalarini takomillashtirish, inaqoldagi har bir so'zning va yaxlit maqolning ma'nosini to'liq idrok etishga erishishdir. O'quvchilar o'qilgan matn ichidan maqollarni, hikmatli so'zlarni o'zi mustaqil topa olish ko'nikmasini egallashi, ular yordamida o'qilgan asarlar yuzasidan to'g'ri hukm chiqarishga o'rganishlari zarur.

3—4-sinflarda „Xalq og'zaki ijodi" bo'limi tarkibida „Maqollar" mavzusi alohida o'rganiladi. Bu mavzuni o'rganishda maqolning kelib chiqishi, yaratilishi haqida dastlabki elementar ma'lumotlar beriladi. Bunda maqollar xalqning uzoq yillik hayotiy tajribasi asosida vujudga kelganligi, tarbiya vositasi sifatida har bir xalqning milliy ma'naviyatining shakllanishida muhim vosita bo'lishi haqida dastlabki tushunchalar beriladi.

Maqollar mavzular bo'yicha guruhlab o'rgatiladi. Masalan, 4-sinf „O'qish kitobi"da maqollar „Ona yiirting — oltin beshiging", „Eldan ayrilguncha, jondan ayril", „Mehnat — baxt keltirar", „Odobing — zeb-u ziynating", „Olim bo'lsang, olam seniki", „Ko'ngil ko'ngildan suv ichar" kabi mavzular asosida birlashtirilib berilgan. O'quvchilarga maqollarni mavzu bo'yicha guruhlab o'rgatishda o'qish mavzulariga asoslaniladi. Bunda maqol mazmuniga mos asarlar nomini keltirish, lining mazmun va g'oyasini maqol bilan bog'lash kerak. Bu jarayonda o'quvchilarning hayotiy tajribalari asosida misollar keltirish bilan maqollarni izohlash yoki o'quvchilarga maqol g'oyasiga mos bironta hikoya tuzish mustaqil ish sifatida berilishi ham mumkin.

3 4-sinflarda maqol janri bo'yicha tahliliy ishlar o'quv yili davomida izchil uyushtirilib boriladi, ya'ni „Asar g'oyasiga oid maqol ayting", „Maqollar asosida krossvord tuzing, rebus yarating" kabi topshiriqlar beriladi, „Maqollar aytish musobaqasi", „Maqollar mushoirasi" kabilar tashkil qilinadi.

Maqollarni o'rganishda ko'rgazmalilik, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi, ta'lim-tarbiyaning birligi tamoyillariga amal qilinadi.

4-sinf yakunida maqol janrini o'rganish yuzasidan umumlashtiruvchi darsni tashkil qilish zarur. Bunda o'quvchilarga yod olingan maqollar mavzusiga qarab guruhlash ustida ish olib boriladi.

Yuqoridagilarni hisobga olganda, maqolni o'rganishda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1. Maqolni o'qib, uning mazmuni ustida ishlash.
2. Maqoldagi so'zlarning ma'nosini izohlash.
3. Badiiy til vositalari ustida ishlash.
4. Maqolni yod oldirish.
5. Maqol matnidagi qarama-qarshi ma'noli va ma'nodosh so'zlarni aniqlash va ularning maqolda ifoda etilgan g'oya bilan aloqasini ochish.
6. Matn mazmuni va g'oyasiga mos maqol toptirish.
7. Maqollarni mavzular bo'yicha guruhlash.

Doston o'qish metodikasi. O'zbek xalqi og'zaki ijodi juda uzoq tarixga ega. Og'zaki ijodning qadimdan shakllangan janri dostonidir. U eng murakkab, yirik va keng tarqalgan shakllardan hisoblanadi. „**Doston**“ so'zi „*qissa*“, „*hikoya*“, „*ta'rif*“, „*maqto'v*“, „*shon-shuhrat*“, „*sarguzasht*“ ma'nolarida ishlatiladi. U adabiy atama sifatida yirik hajmli, liro-epik asarlarni anglatadi. Dastlab xalq og'zaki ijodida shakllangan bu janr keyinchalik yozma adabiyotda ham salmoqli o'rin tutgan.

Xalq dostonlari maxsus ijrochilar tomonidan kuylangan. Ular hozir ham *baxshi*, *oqin*, *shoir* nomlari bilan ataladi. Xalq dostonlarining matni nazmiy va nasriy parchalardan iborat bo'lib, mavzusiga ko'ra xilma-xildir. Boshlang'ich sinflarda asosan:

1. Qahramonlik dostonlari;
2. Jangnoma dostonlar o'rganiladi.

Xalqning qahramonona kurashlari qahramonlik dostonlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. „Alpomish“, „Yodgor“ kabi xalq qahramonlik dostonlarida fantaziya va romantik tasvirning kuchli bo'lishiga qaramay, ularning asosini xalq hayoti va kurashi, lining orzu-armonlari tashkil etadi. Xalqqa xos insonparvarlik, vatanparvarlik, qahramonlik, mardlik, mehnatsevarlik, do'stlik va sadoqat kabi olijanob fazilatlari xalq dostonlaridagi qahramonlar obrazida mujassamlashgan.

Boshlang'ich sinf o'qish darsliklarida doston janriga kam o'rin berilgan. 3-sinf „O'qish kitobi“ da „Alpomish“, „Rustamxon“ dostonlaridan parchalar berilgan bo'lsa, 4-sinfda M. Shayxzodaning „Toshkentnoma“ dostoni keltirilgan.

3-sinfda o'quvchilarga doston haqida beriladigan ma'lumot „Rustamxon“ dostoniga bogliq holda bayon etiladi. Darsda o'qituvchi doston haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi:

„Doston ham xalq og'zaki ijodining bir turidir. Dostonda xalq hayoti, kurashi va orzu-umidlari aks etadi“.

Boshlang'ich sinflarda dostonlardan berilgan parchalarda, asosan, qahramonlarning bolalik davri aks etgan epizodlar keltiriladi. Bunda bolalarni qahramonlikka, Vatanga sadoqatli bo'lishga chorlovchi voqealar tasvirlanadi. 3-sinf darsligidan o'rin olgan „Rustamxon“, „Alpomish“ dostonlari xalq og'zaki ijodi mahsuli bo'lganligi uchun muallif haqida ma'lumot berilmaydi. Faqat bu dostonlar o'rganiladigan darslarda dostonni qo'shiq qilib aytadigan baxshilar haqida ma'lumot berish mumkin.

Qahramonlik dostonlari tahlilida voqealar rivojiga, qahramonlar hnyotiga alohida e'tibor qaratiladi. Dostondagi mubolag'a, favqulodda yuz beradigan vaziyatlar aniqlanadi, doston qahramonlariga tavsif berish va tarbiyaviy xulosa chiqarishda o'quvchilarning mustaqil mulohaza yuritishlari uchun sharoit yaratiladi.

4-sinfda Maqsud Shayxzoda tomonidan yaratilgan „Toshkentnoma“ nomli doston o'rganiladi. Bu dostonni quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

1. 3-sinfda doston haqida olingan bilimlar esga olinadi va to'ldiriladi.
2. Dostonni o'qishdan oldin uning muallifi - Maqsud Shayxzoda haqida ma'lumot beriladi.
3. O'qituvchi dostonni ifodali o'qib beradi.

4. Doston yuzasidan dastlabki suhbat o'tkaziladi. Suhbatda o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilinadi: „Doston qaysi shahar haqida ekan?“, „Dostonni o'qish orqali Toshkent shahri haqida yana nimalarni bilib oldingiz?“ va hokazo.

5. Doston qismlarga bo'linib, o'quvchilarga o'qitiladi.

6. Doston mazmuni to'liq qayta hikoya qildiriladi. Bunda bir o'quvchi mazmunni gapirib berishi yoki bir necha o'quvchi ketma-ket davom ettirishi mumkin.

7. Doston matni ustida ishlashda dostondagi badiiy vositalarga e'tibor qaratiladi, asar mazmuni yuzasidan savol-topshiriqlar tuzish, dostonning ba'zi epizodlariga rasmlar chizdirish, dostonga reja tuzish kabi ish turlaridan foydalaniladi.

8. Umumlashtiruvchi suhbat o'tkaziladi. Bunda „**Toshkentda uch fasl yoz**“, „**Osiyoning qo'ynida yashil shahar bor**“ kabi gaplarni o'quvchilar qanday tushunganliklari so'raladi.

Yuqoridagilarni hisobga olib, dostonni o'rganish darsining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Tayyorgarlik ishlari (bunda doston xususiyatlari va qaysi sinfda o'qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi).

2. Dostonni o'qituvchining ifodali o'qishi yoki baxshi aytganini eshittirish.

3. Dostonni qismlarga bo'lib o'qish.

4. Doston mazmunini tahlil qilish.

5. Dostonda o'quvchilar tushunishi qiyin bo'lgan so'z va so'z birikmalarining ma'nosi ustida ishlash.

6. Dostondagi badiiy san'atlar ustida ishlash.

7. Dostonni qismlarga bo'lish va reja tuzish.

8. Dostonni to'liq qayta hikoyalash.

9. Umumlashtiruvchi suhbat.

Ilmiy-ommabop asarlarni o'qish metodikasi. Boshlang'ich sinflarda ilmiy-ommabop asarlarni o'qitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayot haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga o'rgatishdan iborat.

Tabiatshunoslikka oid va tarixiy mavzudagi ilmiy-ommabop asarlarni o'qib o'rganishda tabiat hodisalarini kuzatish (masalan, *daraxt kurtaklarining bo'rtishi*), o'quvchilarni dehqonlar mehnati bilan tanishtirish, mamlakatimizda yuz bergan o'zgarishlarning guvohi va ishtirokchilari bo'lgan insonlar bilan uchrashuvlar uyushtirish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi asarlar Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida bilim beradi. O'qish darsliklaridan o'rin olgan *Beruniy*, *Ibn Sino*, *Amir Temur*, *Alisher Navoiy*, *Bobur* va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi matnlar o'quvchilarni nafaqat o'tmishimiz bilan

tanishtiradi, balki ularning Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. O'quvchilarda Vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi.

Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan ilmiy-ommabop asarlar bilan tanishtirish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladilar. Jamiyat taraqqiyoti haqida qisqacha bo'lsa-da, tushuncha hosil qiladilar. Bu borada, ayniqsa, milliy istiqlol bilan bog'liq mavzudagi asarlar tahliliga alohida e'tibor berish zarur.

1-sinf dasturida o'qish bilan bog'liq holda kuzatish, sayohat darslari mo'ljallanadi. Masalan, yil fasllarida mavsumiy tabiat hodisalari (ob-havoning o'zgarishi, o'simlik va hayvonlarning hayoti)ni, shuningdek, dala mehnatini kuzatish uchun tabiatga (dala, bog', xiyobonlarga) sayohat uyiishtirish ko'zda tutiladi. Sayohatda tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar va kishilarning mehnati yuzasidan bolalarning nisbatan uzoq kuzatishlari uyushtiriladi.

Bunday darslarda ko'rgazma sifatida o'quv kinofilmlaridan ham loydalanish mumkin.

Tarixiy mavzudagi ilmiy-ommabop asarlarni unga mos rasmlar bilan bog'lab o'qitish kishilarning baxtli hayot uchun intilishlari, ota-bobolarimizning dushmanlardan Vatanni saqlash uchun qanday kurashganliklarini tushunib yetishga yordam beradi; o'quvchilar mehnat hayotning asosi ekanligini, insonlar turmushi mehnat tufayli rivojlanib, farovonlashib borishini bilib oladilar.

Dasturga ko'ra 2-sinf o'quvchilari „Toshkent“, „Toshkent metrosi“ mavzusidagi ilmiy-ommabop asarlarni, 4-sinfda esa „Mangulikka tatigulik kun“ (Safar Barnoyev) asarini o'qish orqali o'tmish ajdodlarimiz, ularning xizmati, vatanimizning hozirgi taraqqiyoti haqida bilib oladilar. Bu maqolalar xalqimizning hayoti, mehnati va kurashi haqida yangi bilim berish bilan birga, bolalarni Vatanga, xalqqa, ona tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalaydi.

Ilmiy-ommabop maqolalarni izohli o'qish darsini uyushtirishda quyidagicha reja asos qilib olinishi mumkin:

- 1.O'qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimni aniqlash, ularni matn mazmunini tushunishga tayyorlash maqsadida taxminiy suhbat o'tkazish.

- 2.Asarni yoki uning ma'lum bir qismini o'qish, o'quvchiga notanish bo'lgan so'zlar ma'nosi ustida ishlash.

- 3.Asar rejasini tuzish.

- 4.O'qilgan maqola yuzasidan suhbat uyushtirish.

- 5.Matnning asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yoritish.

- 6.Reja asosida maqolani qayta o'qish.

- 7.Maqolani yaxlit o'qish. Bunda bolalarni qayta hikoyalashga tayyorlash va maqola mazmunini yaxshi o'zlashtirishlariga erishish maqsadi ko'zda tutiladi.

- 8.Reja asosida qayta hikoyalash.

- 9.Xulosalash va umumlashtirish.

Ilmiy-ommabop asarlarni uzviy birlikda o'rganish o'quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy-adabiy hodisalarni, ular o'rtasidagi umumiylilikni, har bir davrga ega xususiyatlarni anglab olishlarini ta'minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy-siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o'stiradi.

Topishmoq, latifa va tez aytishlarni o'rganish metodikasi.

Topishmoqlar narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she'riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqlardir. Topishmoqlar xalq turmushi bilan chambarchas bog'liq holda yaratiladi. Ularning zaminida kishilarning qadimiy e'tiqod va tasawurlari, olamni bilish va idrok etishga bolgan intilishlari yotadi.

Topishmoqda yashirilgan narsalar lining javobi hisoblanadi. Topishmoqning javobini topish uchun topishmoq matnini e'tibor bilan o'qish, nimaga ishora qilina-yotganligini fahmlash, topishmoqning asosiy xususiyat va belgilari aynan nimaga qaratilganligini taxmin qilish bilan ham topishga harakat qilish kerak.

Topishmoq o'quvchilarni topqirlik va hozirjavoblikka o'rgatadi. Shu sababli xalq og'zaki ijodining bu janridan darsliklarda ham keng qo'llanilgan. 1—2-sinf „O'qish kitobi" da topishmoqlar ko'proq, har bir matn ostida keltirilgan. Bundan ko'zlangan maqsad matn mazmunini topishmoqlar asosida ham o'zlashtirilishiga erishishdir. Masalan, 1-sinf „O'qish kitobi" da „Kitobga mehr" matni ostida „Qat-qat qatlama, Aqling bo'lsa tashlama" topishmog'i keltirilgan va mavzuga juda mos tanlangan. Topishmoqlar bunday shaklda berilganda ularning javobi oson topiladi. 1—4-sinf o'qish darsliklarida „Topishmoqlar" mavzusi ostida har xil topishmoqlar ham berilgan bo'lib, ular o'quvchilarning topqiriligini yanada oshiradi, tafakkurini o'stiradi. 1—2-sinf darsliklarida topishmoq javoblari ularning ostiga yozib qo'yilgan yoki rasmlar orqali berilgan. 3-4-sinflarga o'tgach esa javoblar qayd etilmagan. Buning sababi shuki, bu davrga kelib o'quvchilar topishmoqlar ustida ishlash ko'nikmalarini hosil qilgan bo'ladi.

Topishmoqlar bolalar shoirlari tomonidan ham yaratilib kelinmoqda. Bunday topishmoqlar sho'x, qiziqarli bo'ladi. Masalan, 4-sinf „O'qish kitobi" da „Buni toping, qizlarim" (G'. G'ulom) topishmoqlari keltirilgan.

Latifa xalq og'zaki ijodining eng ommaviy janrlaridan biri bo'lib, nozik, mayin kinoya, qochiriqlar ishtirok etuvchi kulguli, kichik hajmli hikoyadir. Xalq o'rtasida „afandi" deb ham yuritiladi. Latifalar yagona qahramon (Nasriddin Afandi) bilan bog'liq holda yaratiladi, ixcham sujetga ega bo'ladi. Latifalarning eng muhim xususiyatlaridan biri lining hamma vaqt hayot bilan hamnafas, hamqadam borishidir.

Latifa matni ustida ishlashda ham hikoya matni ustida ishlashda qo'llangan usullardan foydalanish mumkin. Lekin bunda latifa janrining o'ziga xos jihatlariga ham ahamiyat qaratish lozim.

3-sinf „O'qish kitobi" darsligida „Uyqum qochib ketdi", „Tuya eshikdan sig'maydi" kabi latifalar keltirilgan bo'lsa, 3-sinfda „Latifalar" mavzusi ostida bir necha latifalar berilgan. Latifalar ustida ishlaganda ularda tanqid qilingan illatlar haqida alohida to'xtalib o'tish, o'quvchilarga yaxshi fazilatli bolish kerakligini uqtirib o'tish kerak. Umuman olganda, latifalar orqali ham o'quvchilarni tarbiyalab borish lozim.

Tez aytishlar ma'lum so'zni, so'z birikmasini yoki tovushni to'g'ri talaffuz qilishga, uni boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatadigan, xotirani mustahkamlaydigan va nutqni o'stiradigan, o'qish sur'atini oshiradigan janr hisoblanadi. Shu sababli 1-sinfda ko'pgina tez aytishlar keltirilgan. Masalan, „Botir botmas botqoqqa", „Qobil qozonda qovurdoq qovurdi", „Bahodir bayroqni Botirga berdimi, Botir Ba-hodirga bayroqni berdimi?", „Olim oldidagi oltita olmani oldi" va boshq.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, boshlang'ich sinf darsliklariga o'quvchilar yoshiga mos, mavzular bo'yicha tanlab olingan, ko'proq tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan topishmoq, latifa va tez aytishlar tanlab kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Topishmoq, latifa va tez aytishlarni o'rganish boshlang'ich sinflarda dastlab har bir darsda amalga oshirilib boriladi. Alohida dare sifatida o'rganishda esa o'qituvchilar turli usullardan foydalanishlari mumkin.

O'qishdan umumlashtiruvchi darslarni tashkil etish. O'qishdan o'tkaziladigan umumlashtiruvchi dars o'quvchilar bilimini bir tizimga solish, o'rganilganlarni takrorlab umumlashtirish maqsadiga xizmat qiladi. Umumlashtiruvchi dars odatda o'qish dasturidagi u yoki bu muhim mavzu yuzasidan o'tkaziladi.

Umumlashtiruvchi dars dasturning butun bir bo'limini yakunlashga xizmat qilishi ham mumkin.

Umumlashtiruvchi dars bolalar tasavvuri va tushunchalarni kengaytirishga yordam beradi; bunday darslarda o'quvchilar egallagan bilimlarining sinf va maktab jamoasi hayotida, har bir o'quvchi hayotida qanday ahamiyatga ega ekanini tushunadilar. Bu darsda o'qituvchi bolalar bilimini boyitadigan shu mavzuga oid qo'shimcha materiallar ham berishi mumkin.

Umumlashtiruvchi darsda takrorlash, ilgari o'qilganlar mazmunini o'quvchilar yodida qayta tiklash emas, balki umumlashtiruvchi xarakterda bo'lishi, bolalar bilimini ma'lum bir tizimga solishga, ayrim tasavvur va tushunchalarini tartibga solishga yordam berishi lozim. Shunday ekan, bunday darslar uchun kitobdan o'qiganlarinigina emas, balki bolalarning kuzatishlari natijasida bevosita idrok qilingan tabiatdagi predmetlar va hodisalar, ijtimoiy hayot voqealari, shaxsiy tajribalari ham material boiadi. Maktab hayoti, oila mavzusiga yoki tabiatshunoslikka oid mavzuga bag'ishlangan umumlashtiruvchi darsning vazifasi kitob materialini o'quvchilarning kuzatishlari, ekskursiyalar jarayonida olgan bilimlari bilan bog'lash hisoblanadi.

Umumlashtiruvchi darslarda ish turlari xilma-xil bo'lib, ko'rilgan va kechirilganlar yuzasidan, illustrativ materiallarni (rasmlar, misollar) ko'rsatish va tahlil qilish, o'quvchilarning ayrim asarlardan parchalar o'qishi, ekskursiya va kuzatishlar asosida o'quvchilarning og'zaki hikoyasi kabilardan foydalaniladi.

Umumlashtiruvchi dars uchun ish turi darsning aniq maqsadidan kelib chiqib tanlanadi.

O'quvchilar muayyan mavzu ustida ishlab, o'qiganlari, ko'rganlari, eshitganlari, kuzatganlari haqida o'z fikr-mulohazalarini dadil va erkin aytish imkoniyatiga ega bo'lsinlar. Masalan, ma'lum bir mavzuni yakunlab o'tkazilgan umumlashtiruvchi darsda bolalar kitobdan shu mavzuga oid o'qigan hikoya va maqollardan qaysi biri qiziqarliroq ekanini, shuningdek, u yoki bu asarda qatnashuvchi shaxslar, ularning xulq-atvorlari haqida o'z fikrlarini aytadilar, ayrim zaruriy hollarda o'qilgan asar mazmunini qisqa bayon qiladilar. Agar mavzuni o'rganish jarayonida o'quvchilar bilan ekskursiya o'tkazilgan bo'lsa, ular ekskursiyada ko'rganlaridan nimalar qiziqarli bo'lganini, qaysilari kuchli taassurot qoldirganini aytib berishlariga o'qituvchi yordam beradi. Bular o'quvchilar tafakkurini faollashtiradi, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatadi, o'stiruvchi ta'limning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

4-sinfda Vatan haqida bilim beradigan „O'zbekiston - Vatanim manim" mavzusida berilgan „Serquyosh o'lka" she'ri (Z. Diyor), „Toshkentnoma" (M.Shayxzoda), „Dehqon bobo va o'n uch bolakay qissasi" (A. Oripov), „Xarita" (N.Norqobilov), „Mardlik va aql yorug'ligi" (M.A'zam) she'r va hikoyalari o'qilgandan keyin o'lkaziladigan umumlashtiruvchi darsning vazifasi o'quvchilarning o'qiganlarini, Vatan bo'ylab qilgan sayohatlari jarayonida ko'rganlari, hozirda ko'rayotganlari bilan bog'lab, umumiy xulosa chiqaradilar. Bunda o'quvchilarning shaxsiy tajribasi, oila va maktab, shahar hayoti huqidagi bilimlari katta ahamiyatga ega. Bunday darslarda umumiy xulosani o'qituvchining yordamisiz o'quvchilarning o'zlari mustaqil ravishda chiqarishlari juda muhim bo'lib, bu ularning kelgusida ishonchlarini shakllantirish uchun mustahkam asos hisoblanadi.

„O'qish kitobi" darsliklarida berilgan savol va topshiriqlar bolalar qiziqishlariga yaqin, ularning yosh xususiyatlariga mos, shuning uchun ular yuzasidan bolalar to'g'ri yakun va umumiy xulosa chiqara oladilar. Mustaqil xulosa chiqarish tarbiyalovchi ta'limda muhim ahamiyatga ega.

Umumlashtiruvchi darsni muvaffaqiyatli o'tkazish unga o'qituvchining qanday tayyorgarlik ko'rganiga bog'liq. Bunday darsda juda ko'p material yuzasidan umumiy xulosa chiqarishni rejalashtirish mumkin emas; bu darsga ko'p material yuklash o'quvchilar diqqatini tarqatib yuboradi, idrok etish qobiliyatlarini pasaytiradi va faol fikrlash imkonini chegaralaydi. O'qituvchi umumlashtiruvchi darsda o'quvchilardan nimalarni so'rashni, mavzu yuzasidan yana nimalarni umumlashtirishini belgilab oladi; darsning maqsadi haqida o'ylab, bolalar tafakkuri va faoliyatini faollashtirishga ta'sir etadigan ish turlaridan foydalanishni rejalashtiradi.

Umumlashtiruvchi darsni o'qish dasturidagi har bir mavzu o'rganilgandan so'ng o'tkazish shart emas. Uni faqat o'qish darsining muhim va katta bo'limi materiallari o'rganilgandan keyin o'tkazish maqsadga muvofiq. Mavzularni o'rganish davrida foydalanilgan ko'rgazmali qo'llanmalardan, savol va topshiriqlardan, ekskursiya, kuzatish, uchrashuv va suhbat materiallaridan umumlashtiruvchi darslarda shundayligicha — bir xilda foydalanish tavsiya etilmaydi.

Umumlashtiruvchi dars oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'qituvchi kundalik mashg'ulotlarda foydalanilgan juda ko'p materiallardan har bir mavzu uchun juda muhim va xarakterlilarini tanlashi, o'quvchilar mustaqil xulosa chiqara olishlariga va o'z fikr-mulohazalarini mustaqil ravishda bayon etishga, ekskursiya va kuzatishda yozgan xotiralarni (agar bo'lsa) o'qib chiqishlari, ilgari layyorlangan rasmlarini yig'ishlari, kitobdagi materiallarni ko'zdan kechirib, qiziqarli o'rinlarini belgilashlari, u yoki bu asardan ayrim parchani yodlashlari yoki matnga yaqin bayon etishga tayyorlanishlari lozim.

Oqish darslarida nutq o'stirish Ma'lumki, nutq tafakkur bilan bog'liq, shuning uchun u tafakkur bilan uzviy bog'liq holda o'stiriladi. Darsda o'qilgan asarni o'quvchilar ongli tushunishi, asosiy mazmunini, g'oyasini anglab yetishi uchun lahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabi mantiqiy usullar qo'llanadi. O'qilgan asarni analiz qilishda har xil ish usullaridan foydalaniladi. Bolalar hikoyadagi asosiy qatnashuvchi shaxslarni aytadilar, o'qituvchi rahbarligida asar rejasini tuzadilar. Qatnashuvchi shaxslarni o'quvchilar har xil tartibda aytishlari mumkin, ammo o'qituvchi ularni asarda qatnashish tartibida aytishni so'raydi. Natijada o'qituvchi rahbarligida hikoyaning chizmasi tuziladi. O'qituvchi bergan savollar yordamida asarlarning mazmuni aniqlanadi.

Shunday qilib, asar mazmuni bilan birinchi tanishish o'quvchilardan ongli ishlashni, ya'ni voqealarni, qatnashuvchilar tarkibini tahlil qilishni talab etadi. O'qish bilan bog'liq holda bajariladigan bunday mantiqiy ishlar asta-sekin murakkablasha boradi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilar nutqining o'sish darajasi to'g'ri uyushtirilgan qayta hikoyalashdir. Maktab tajribasida to'liq, qisqartirib, tanlab va ijodiy qayta hikoya qilish turlari mavjud. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matnni to'liq yoki inatnga yaqin qayta hikoyalash ancha oson, boshqa turlari esa nisbatan qiyinroqdir. Qayta hikoyalashda o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan o'qituvchining savoli hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o'rtasidagi bog'lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi lozim. Asar sujetining rivojlanishida qatnashuvchi shaxslar, ularning xatti-harakati asosiy rol o'ynaydi. O'quvchilar asar mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslar va ularning xatti-harakati, xarakterli xususi-yatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab yetadilar. O'qituvchining savoli asar qahramonlari nima qilgani, ularning u yoki bu xatti-harakati qayerda va qanday sharoitda yuz bergani haqida so'zlab berishga, voqcalarni izchil bayon qilinishga va o'zaro bog'liqligini yoritishga yunaltirilishi lozim.

O'quvchi o'qilgan asar mazmunini o'qituvchi savoli yordamida aytib berishida faqat analizdan emas, sintezdan ham foydalaniladi: ayrim lavhalar o'zaro bog'lanadi (sintezlanadi), bir-biriga taqqoslanadi, ular yuzasidan muhokama yuritiladi va xulosa chiqariladi.

Ko'pincha boshlang'ich sinf o'quvchilari qatnashuvchi shaxslar xatti-harakatini yaxshi tushunmasliklari, ba'zan noto'g'ri yoki yuzaki tushunishlari natijasida asar mazmunini anglab yetmaydilar. Shuning uchun ham o'qituvchi savolni juda o'ylab tuzishi, u bolani fikrlashga, o'ylashga majbur etadigan, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati, voqealarning bog'lanishi yuzasidan muhokama yuritishga undaydigan, ularni o'zaro qiyoslashga, ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yor-dam beradigan bo'lishi lozim. O'quvchi asarda qatnashuvchilarning xatti-harakatini qanchalik aniq ko'z oldiga keltira olsa, u hikoyaning asosiy mazmunini shunchalik chuqur tushunadi, shunchalik mustaqil qayta hikoya qilib beradi.

O'qilgan asar mazmunini izchil ravishda qayta hikoyalash uning rejasini tuzishga yordam beradi. Reja tuzishda o'quvchi hikoyani tarkibiy qismlarga bo'ladi va har qaysi qismdagi asosiy fikrni aniqlaydi. Bularning hammasi analitik ish hisoblanadi. Keyin sintetik ishga o'tiladi, ya'ni bolalar hikoya qismlariga sarlavha topadilar. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida reja tuzish jarayonida o'qilgan hikoyaning har bir qismida bosh va ikkinchi darajali masala nimalardan iboratligi haqida, qanday qilib fikrni qisqa va aniq ifodalash haqida o'ylaydilar. Sarlavha topish ustida ishlash, o'quvchilar topgan sarlavhani jamo-aviy muhokama qilish, reja tuzish jarayonining o'zi bolaning fikrlash qobiliyatini faollashtirishi, unda o'z mulohazasini isbotlash, asoslash odatlarini tarbiyalashi lozim.

Asarnt o'qish va tahlil qilish jarayonida tuzilgan reja xattaxtaga yozilsa, hikoya mazmunini izchil qayta hikoya qilishga yordam beradi. Reja asosida hikoya qilishning vazifasi mazmunni berilgan izchillikda o'zlashtirishdir. Reja asosida qayta hikoyalash o'qituvchi savoliga lavob berishga nisbatan asar mazmunini aytib berishning xiyla mustaqil shaklidir.

O'qilgan asar mazmunini o'zlashtirish ustida ishlashdagi keyingi bosqich qisqartirib hikoyalash hisoblanadi. Qisqartirib hikoyalash uchun 2—3 qismga bo'linadigan, bu bo'limlar yaqqol ajralib turadigan, mazmuni sodda asarlar tanlanadi. Qisqartirib hikoyalashga o'rgatish quyidagicha uyushtiriladi: o'qituvchi hikoyaning oldindan belgilab qo'ygan qismini o'qiydi va o'quvchilar bilan birgalikda eng muhim, asosiy fikr aniqlanadi. Bunda o'quvchilar ba'zan asardagi so'zlardan foydalanadilar. Bu o'quvchilarga qiyinlik qilsa, bo'limdagi asosiy fikrni o'z so'zlari bilan aytib berishlari mumkin. Keyin o'quvchilar o'qituvchi bilan bu qismni qisqartirib hikoyalashda nimalar haqida gapirmaslik kerakligini, qaysilar ikkinchi darajali yoki kam ahamiyatli fikr ekanini aniqlaydilar. Asarning boshqa qismlari yuzasidan ham shunday ish olib boriladi va o'quvchilar asarni qisqartirib qayta hikoya qiadilar. O'qilgan asarni qisqartirib hikoya qilishga II sinfdan boshlab o'rgatiladi.

Tanlab hikoyalash ham bolaiarning tafakkuri va nutqini o'stirish vositalaridan biridir. Tanlab hikoyalashda o'quvchi:

1) o'qilgan matndan bir qismini, uning chegarasini ongli ravishda ajratib so'zlab beradi;

2) hikoyadan faqat bir voqeani aytib beradi;

3) hikoya mazmunini faqat bir sujet yo'nalishida so'zlab beradi.

O'quvchilarda tanlab qayta hikoyalash malakasini hosil qilishga boshlang'ich sinf izohli o'qish darslarida keng qo'llaniladigan metodik usullar yordam beradi:

1) hikoya qismiga chizilgan rasm asosida hikoyalash;

2) hikoyadagi bir voqeani tasvirlovchi rasm asosida hikoyalash;

3) tanlab qayta hikoyalashni talab etadigan savollarga javob berish.

O'quvchi tanlab hikoya qilishga tayyorlanganda o'qilgan matnni tanlil qiladi. Bunday tahlil bolalar tafakkurini, ular nutqidagi mustaqillikni o'stiradi va o'qilgan matn mazmunini o'zlashtirishga yordam beradi.

Hikoyani o'qish bilan bog'liq holda o'tkaziladigan ijodiy ishlar ham o'quvchilar nutqini, tafakkurini o'stiradi.

Bular:

1) ijodiy qayta hikoyatash;

2) inssenirovka qilish;

3) o'qilgan asarga rasm chizish;

4) hikoyani davom ettirish.

Ijodiy qayta hikoyalashda o'qilgan hikoyaning sharoiti yoki shaklini o'zgartirib hikoya qilinadi. Bunda hikoyani yangi epizodlar bilan to'ldirib hikoya qilish ham mumkin.

Inssenirovka yoki sahnalashtirishda o'quvchilar o'qilgan hikoyani sahnabop qilib o'zgartiradilar. Buning uchun ular hikoyaga ssenariy haqida, kiyim-kechaklari, qatnashuvchilarning imo-ishorasi haqida o'ylaydilar, monologik nutqni dialogik nutqqa aylantiradilar (bu tilni o'rgatish nuqtai nazaridan eng muhim ish hisoblanadi).

O'qilgan hikoyaga rasm chizishda o'quvchi rassomlar tomonidan chizilgan rasmlardan o'qilgan asarning mazmuniga mos rasm tanlaydi yoki o'zi rasm chizadi. Agar o'quvchi rasmni yaxshi chiza olmasa, o'zi chizmoqchi bo'lgan rasmni og'zaki tasvirlab beradi, ya'ni so'z bilan chizadi.

O'qilgan hikoyani davom ettirish usuli maktab tajribasida keng qo'llaniladi. Bu usul hikoyaning mazmuni uni davom ettirishga imkon beradigan asarlarda qo'llaniladi.

Umuman olganda, boshlang'ich sinf o'qish darslarida ham o'quvchilar nutqi va tafakkurining rivojlanishiga katta ahamiyat qaratiladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Badiiy asarlarning janriy xususiyatiga ko'ra nechta turini bilib oldingiz?

2. Hikoya o'qishda qaysi ish turlaridan foydalaniladi? Hikoya o'qish darsiga misol tariqasida bironta mavzuga oid dars ishlanmasini tayyorlang.

3. Ertakni o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi? Boshlang'ich sinflarning „O'qish kitobi“ga kiritilgan ertaklarni sinflar bo'yicha guruhlab, ko'proq qaysi mavzudagi ertaklar berilganini izohlang.

4. Masal matni ustida qanday ishlar amalga oshiriladi? Masalni o'qish darsi namunasini tayyorlang.

5. „Oqish kitobi“da berilgan she'riy asarlarni guruhlang. Ularni o'rganish usullarini yoritib.

6. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'rganiladigan birorta doston bo'yicha dars ishlanmasini tayyorlang.

7. O'qish darslarida qanday mustaqil ish turlaridan foydalaniladi? Ularni misollar bilan tushuntiring.

Tayanch atamalar: janr, ertak, hikoya, she'r, masal, doston, topishmoq, latifa, tez aytish, ilmiy-ommabob asar, umumlashtiruvchi dars, nutq o'qirish.

SINFDAN TASHQARI O'QISH METODIKASI

5-MAVZU: SINFDAN TASHQARI O'QISHNING MAQSAD VA VAZIFALARI

Reja:

1. Sinfdan tashqari o'qish bosqichlari.
2. Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillari
3. Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik shakllari.
4. Sinfdan tashqari o'qish darslarining turlari

Maktab o'quvchini o'qish malakasi bilan qurollantirish bilan bir qatorda kitobni mustaqil o'qiy oladigan, uni tushunadigan, ma'lum bir mavzuga oid kitoblarni tanlay oladigan, gazeta va jurnallarni ham mustaqil o'qiydigan faol kitobxonni tarbiyalaydi. Shu jihatdan sinfdan tashqari o'qish (STO') tarbiyaning asosiy quroli sifatida xizmat qiladi, ko'p narsani bilishga havasni orttiradi.

STO'ning maqsadi o'qish malakalarini takomillashtirish, kitob tanlay oladigan, muntazam kitob o'qiydigan, o'qilgan kitobni to'g'ri haholay oladigan ongli kitobxonni tarbiyalashdir.

Maktablarda 1959-yildan boshlab maxsus STO' darslari tashkil etilgan. STO' darslari 1—2-sinfda haftada 1 marta, 3—4-sinfda 2 haftada 1 marta o'tkaziladi. Savod o'rgatish jarayonida esa haftadagi oxirgi alifbe darsining 17—20 daqiqasi ajratiladi.

Sinfdan tashqari o'qish o'quv dasturi bilan chambarchas bogliq bo'lib, unda ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda yaqindan yordam beradi. Buning uchun o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalash, ularni oddiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish talab etiladi. O'quvchilarda kitobga havas uyg'otishda har bir bolaga yakka tartibda yondashish, shaxsiy qizi-

qishlarini hisobga olish zaair. Bolalarda kitob ustida ishlash malakasini shakllantirish ularda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalashning muhim-omilidir. Bunda o'qish uchun ajratilgan soatlardan foydalaniladi.

Badiiy va ilmiy-ommabop asarlar mustaqil ravishda va izchil o'qib borilsagina, o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish va kengaytirishga xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari o'qish tanish bo'lmagan mualliflarning kitoblari muqovasi, titul varag'i, kirish so'zi, mundarijasi va suratlariga qarab asarning taxminiy mazmunini aniqlashga o'rgatish vazifasini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarining asosiy vazifasi o'quvchida badiiy kitoblarni o'qishga havas uyg'otish, o'qigan kitoblari yuzasidan kundalik yurita olishga o'rgatish, bolalar adabiyotining mashhur adiblari hayoti va ijodi bilan elementar tarzda tanishtirish hisoblanadi.

Bolalarda ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat uyg'otish, ularning bog'lanishli nutqini o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini yuksaltirish sinfdan tashqari o'qish darslarining ham tub mohiyatini tashkil etadi.

STO` darslarining **muhim vazifalaridan biri mustaqil o'qish malakalarini tarbiyalash** hisoblanadi. Buning uchun mustaqil bajarish uchun topshiriqlar berish, qiziqarli mashq turlaridan foydalanish, eng yaxshi insholarni, taqrizlarni, yozuvchi haqida to'plangan ma'lumotlarni o'qitish, „*Tez aytish*“, „*Topishmoqlar topish*“, „*Ifodali o'qish*“, „*Maqollar aytish musobaqasi*“, „*Ertak to'qish*“, „*Bilimdonlar anjumani*“ kabi ko'rik-tanlovlar tashkil qilish, muayyan mavzular bo'yicha savol-javoblar uyushtirish, o'yin tarzidagi ish turlaridan foydalanish zarur. O'qilgan asarlar yuzasidan suhbatlar o'tkazish, „*Kitob haftaligi*“ tashkil etish, asarlar asosida kichik insholar yozishni mashq qilish yaxshi samara beradi.

STO` sinfda o'qish bilan uzviy bog'liq ravishda uyushtiriladi. Sinfda o'qish STO` uchun zarur bolgan o'qish malakalarini shakllantiradi, o'quvchilarning o'qigan asarini tushunishga o'rgatadi, lug'atini boyitadi. STO` qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, bolalarning bilim doirasini boyitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o'qish — hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o'qish esa hayotning o'zidir.

Hozirgi paytda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun sinfdan tashqari o'qishga mo'ljallangan „Kitobim — oftobim“ (1—3-sinflar uchun) nomli qo'llanmalar ham chop etilgan.

Sinfdan tashqari o'qish bosqichlari. STO` darslari o'quvchilarda mustaqil kitob tanlash va o'qish malakalarini shakllantiradi. Mustaqil o'qish malakasini shakllantirish 3-bosqichga bo'linadi:

1. Tayyorlov bosqichi. Bu 1-sinfning savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Unga darsning bir qismi — 17—20 daqiqasi ajratilgani uchun „STO' mashg'uloti“ deb yuritiladi. Uning o'ziga xos xususiyatlari shundaki, o'qituvchi asarni o'zi tanlaydi, asarning kichik hajmda bo'lishiga va boshqa kitob tanlash tamoyillariga e'tibor beradi. Asarni o'qituvchining o'zi o'qib beradi. O'quvchilar asarni eshitishga, eshitganlarini idrok etishga, ularga soddagina baho berishga, asar mazmuni bilan sarlavhasining mosligini aniqlashga, asar mazmunini hikoya qilib berishga

o'rgatiladi. Bu bosqichda o'quvchilar o'qish gigiyenasi va kitobga qanday munosabatda bo'lish bilan tanishadilar.

2. Boshlang'ich bosqich. Bu 1-sinfning 2-yarim yilligiga to'g'ri keladi. Bu bosqichda haftada 1 marta 45 daqiqalik dars uyushtiriladi. Asarni o'qishdan oldin o'quvchilar asar nomi va uning muallifi bilan tanishadilar, rasmlarini tomosha qiladilar, daftarlariga u haqda soddagina qilib asar muallifini va nomini yozadilar. Asar elementar tarzda tahlil qilinadi. Tanlangan asar (kitob) yaxshi o'qiydigan o'quvchiga maxsus tayyorgarlikdan so'ng o'qitiladi. Asarning oson o'qiladigan o'rinlarini bo'sh o'qiydigan o'quvchilarga o'qitish ham mumkin. Bu ularda o'qishga qiziqish uyg'otadi. Bu bosqichda o'quvchilar har xil tezlikda bo'g'inlab o'qiydilar. Shuning uchun o'qituvchi bu jarayonda har bir o'quvchiga individual yondashishi, kichik kitobxonni kitobni mustaqil o'qishga o'rgata borishi lozim.

3. Asosiy bosqich. Bu bosqich 2—4-sinflarga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilarning o'qish malakalari mustahkamlanadi. Bunda o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qiganlari baholanadi. Baholashda dastur talablariga asoslaniladi: o'qigan kitoblarning sifat o'zlashtirishiga, miqdoriga, o'qigan kitobiga munosabat bildirishiga e'tibor beriladi. Bunda o'quvchilar muayyan mavzuga doir bir necha asarlarni o'qib keladilar, ularning ayrim o'rinlarini ifodali o'qib beradilar, o'qigan asarlarini o'zaro taqqoslaydilar.

STO'ning bosqichlari, dastur talabiari, tarbiyaviy vazifalari o'quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi. Masalan, tayyorlov bosqichida kichik hajmdagi asarni o'qituvchi o'qib bersa, o'qilganlar yuzasidan suhbat, qayta hikoyalash o'tkazilsa, boshlang'ich bosqichda butun sinf o'quvchilari bir xil kitob bilan ta'minlanadi, barcha o'quvchilar bitta matn ustida ishlaydilar. Bunda bitta yozuvchi yoki bir mavzudagi asarlar ko'rgazmasi tashkil qilinadi. Asar ichda o'qishga topshirilishi, albomlar tayyorlanishi, kinofilm va diafilmlardan parchalar ko'rsatilishi, musiqiy daqiqalar o'tkazilishi hamda asar mazmuni yuzasidan ijodiy rasmlar chizdirilishi ham mumkin. Bu jarayonda kitobni saqlash maqsadida uni yamash, o'rash o'rgatiladi, „*Ertaklar bayrami*“, „*Ifodali o'qish tanlovi*“ o'tkaziladi.

Asosiy bosqich yakunida kichik yoshdagi o'quvchilar faol kitobxon uchun zarur bo'lgan yaxshi o'qish ko'nikma va malakalarini egallashlari, eng muhimi, ularning kitob hamda mustaqil o'qishni yaxshi ko'rishlariga erishish juda muhimdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillari. Metodikaning vazifalaridan biri STO` uchun kitoblar tanlash, o'qiladigan adabiyotlar ro'yxatini tavsiya qilish, yillik o'quv rejasi va dais tuzilishi namunalarini ishlab chiqishdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

1. Kitob tanlashda tarbiyaviy maqsad ko'zda tutiladi. Bunda o'quvchilarga vatanimiz o'tmishi, mustaqillik uchun kurash, xalq qahramonlari, xalq turmushi haqidagi, oilada, maktabda va jamoat joylarida o'zaro munosabatlarda yuzaga keladigan axloqiy muammolar

haqidagi, tabiat va uni asrab-avaylash haqidagi kitoblar tavsiya etiladi.

2. Kitob tanlashda asarlar janri va mavzusining xilma-xilligi e'tiborga olinadi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar, asosan, hikoyalardan, ertaklar, she'rlar, topishmoqlar, maqollarni o'qishga qiziqqanlari uchun shu janrdagi asarlar tanlansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

3. Kitobning o'quvchilar yoshi va saviyasiga mosligi hisobga olinadi. 1-sinfda kichik hikoya va eitalarni o'qish tavsiya etilsa, 2—4-sinflarda mavzular doirasi kengaytirilib, kundalik turmushda ro'y berayotgan turli voqealar tasvirlangan asarlar, gazeta va jurnallardagi kichik hajmli xabarlarni o'qish ham tavsiya etilishi mumkin.

4. Kitob tanlashda o'quvchilarning shaxsiy qiziqishi va mustaqil o'qishi hisobga olinadi. Bunda o'quvchilar o'ziga qiziqarli bo'lgan o'zbek va xorijiy bolalar adabiyoti yozuvchilarining asarlarini o'zi tanlashi muhim ahamiyatga ega.

5. Kitob tanlashda mavsumiy tamoyilga amal qilinadi. Umuman olganda, kitobni to'g'ri tanlash sinfdan tashqari o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashning muhim shartidir.

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik shakllari. STO'ga rahbarlikning asosiy shakli maxsus sinfdan tashqari o'qish darslaridir. Bunday darslar erkin dars hisoblanadi. STO' darslarida o'quvchilarning kitobxonlik qiziqishlari, bilim doirasi, estetik taassuroti, badiiy obrazlarni idrok etishi, ijodiy qobiliyati rivojlanadi; faol kitobxonga xos ko'nikma va malakalar shakllanadi.

Sinfdan tashqari o'qish darslari o'quvchilarning faolligini oshirishga qaratiladi, shuning uchun ularning qurilishi juda xilma-xil bo'ladi. Har bir dars o'qituvchi va o'quvchining ijodi hisoblanadi; darsda qanshalik xilma-xillikka, hayotiylikka erishilsa, maqsadga erishish oson kechadi.

Shularga qaramay, STO' darslari o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishi uchun ma'lum talablarga bo'ysunadi. Ular quyidagilardir:

1. Har bir darsda o'quvchilar o'qigan kitoblar (asarlar) hisobga olinadi. Ular o'qigan va o'qiyotgan kitoblarini sinfga olib kelib ko'rsatadilar, ikki-uch o'quvchi o'zlari o'qigan kitob haqida gapirib beradi, darsda o'zaro fikr almashish holati yaratiladi (bu holat darsdan tashqari vaqtda ham davom etishi mumkin).

2. Har bir darsda o'qish uchun yangi kitob (asar)lar tavsiya qilinadi. Tavsiya qilish shakllari turlicha bo'lib, ular fikr almashuv, kitobni ko'rsatish, sinfdan ko'rgazma tashkil etish, o'quvchilarni qiziqtirish uchun tavsiya qilinadigan kitobdan biror parchani o'qib berish, rasmlarni ko'rsatish yoki film namoyish etishdan iborat bo'lishi mumkin.

3. Har bir darsda o'quvchilarga asarni yaxlit holda o'qitish mumkin. Agar asar hajmi kattaroq bo'lsa, bu ish ikki-uch dars davomida amalga oshiriladi. Bunda o'quvchilar o'zlari o'qigan kitobdan biror parchani ovoz chiqarib o'qib berishlari mumkin. Bu jarayonda ichda o'qishdan ham, she'r yodlashdan ham, rollarga bo'lib o'qishdan ham foydalaniladi.

4. Har bir darsda o'qilgan asar yuzasidan suhbat metodi orqali tahlil ishlari amalga oshiriladi. Bunda erkin hikoya qilish uchun „Senga asardagi nimalar yoqdi?“, „Bu kitob haqida sen nimalar ayta olasan?“ kabi savollar beriladi va o'quvchilarning ijodiy hamda mustaqil qayta hikoyalash malakalari shakllantiriladi.

5. Har bir darsda ma'lum bir yangi kitobxonlik ko'nikmasi hosil qilinadi: muallif haqida ma'lumotlar to'plash, kitob nomiga qarab u nima haqida ekanligini aytish, o'qilgan asarlar yuzasidan ko'rgazmalar tayyorlash, asarga taqriz yozish, albomlar tayyorlash, kitobxonlik kundaligini yuritish kabi ishlar amalga oshiriladi.

6. Har bir dars kirish suhbat bilan boshlanadi va sinfda o'qish darslarida qo'llanadigan barcha usullardan ijodiy foydalaniladi.

7. Har bir darsda tahlil qilingan asarlar yuzasidan umumlashtiruvchi, yakunlovchi suhbat uyushtiriladi. Umumlashtirishga ko'rgazma ham, albom tuzish ham, rasmlarni tatbiq etish ham yordam beradi.

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlikning **yordamchi shakllari** ham mavjud bo'lib, ular barcha ishlarni izchil uyushtirishni ta'minlaydi,

STO` darslari uchun sharoit yaratadi. Bunday shakllarga quyidagilar kiradi:

1. Kitobni targ'ib qilish. STO'ga tavsiya qilinadigan asarlar royxati sinfga yoki maktabning maxsus joyiga osib qo'yiladi, ular vaqti-vaqti bilan yangilab turiladi, to'ldiriladi, ko'rgazmalar tashkil qilinadi. O'qituvchi maxsus suhbatlar uyushtiradi.

2. Yakka tartibdagi yordam va kundalik tekshiruv. O'quvchilarning o'qigan kitoblari yuzasidan suhbat uyushtiriladi, o'qilgan kitoblar hisobga olinadi. Shaxsiy fikrlar aniqlanadi, uy kutubxonalari bilan lauishiladi, ota-onalar bilan suhbat o'tkaziladi.

3. STO` yuzasidan ommaviy ishlar. Adabiy ertaklar, viktorinalar, yozuvchilar bilan uchrashuvlar, adabiy ekskursiyalar uyushtiriladi, ular uchun maxsus tayyorgarlik ko'riladi.

4. Kutubxonaga yozilish. 1-sinf o'quvchilari o'qituvchining tavsiyasi bilan kutubxonaga a'zo bo'ladi. Bu jarayonda o'qituvchi va kutubxonachi hamkorlikda ish olib borishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

5. O'quvchilarning o'qiganiarini hisobga olish. Bunda ularning kitobxonlik kundaligidan foydalaniladi. 1-sinf o'quvchilari 2-yarim yillikdan boshlab kitobxonlik kundaligiga yozuvchining ismi, familiyasi va kitob nomini, 2-sinfda esa unga nashr etilgan joyi va yilini qo'shib yozadi. 3—4-sinflarda o'qigan kitobning qisqacha mazmunini yozib, unga taqriz va o'z mulohazalarini ham qo'shishlari mumkin.

O'quvchilarning o'qigan kitoblari og'zaki tarzda ham hisobga olinadi: ular o'qiganlari yuzasidan sinfdan tashqari o'qish va sinfda o'qish darslarida, yakka tartibdagi suhbatlarda gapirib beradilar.

Sinfdan tashqari o'qish darslarining turlari. Sinfdan tashqari o'qish darslarining xususiyatlari, birinchidan, STO` tizimining bosqichlari bilan, ikkinchidan, o'quv vazifalari va dastur bilan, uchinchidan, oldinga qo'yilgan

tarbiyaviy vazifalar bilan, to'rtinchidan, o'quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi.

1-sinfda tayyorlov bosqichida yangi matn o'qituvchi tomonidan o'qib beriladi, boshlang'ich bosqichdagi darslarda yangi kichik hajmli matnni o'quvchilar o'qiydilar.

Keyingi bosqichlarda asar tahliliga doir ishlar kengaytiriladi, o'quvchilar o'qiganlarini taqqoslashga, umumlashtirishga, xulosalashga, qahramonlarni elementar tavsiflashga o'rgatiladi. Bu jarayonda rollarga bo'lib o'qishdan foydalaniladi. Asosiy bosqichda STO' darslari 2-sinfda haftada 1 marta, 3-4-sinflarda 2 haftada 1 marta o'tkaziladi. O'quvchilar mustaqil o'qishga o'rgatiladi, ular „G'uncha“, „Gulxan“, „Bilimdon“ jurnallari, „Tong yulduzi“ gazetasi bilan, ya'ni bolalar matbuoti bilan tanishtiriladi. Bu bosqichda o'zbek, qardosh va chet el adabiyoti yozuvchilarining turli janrdagi va mavzudagi asarlaridan foydalaniladi. Bir darsga o'quvchilar bir nechta asarlar o'qib kelib, ular haqida o'z fikrlarini aytib beradilar, qahramonlarni tasvirlab, rasm chizadilar. Bu jarayonda yozuvchilar hayoti va ijodiga doir kechalar uyushtiriladi. Shu tarzda adabiyotni sevadigan, mustaqil fikr yuritadigan kitobxon shaxsi shakllantiriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qilgan kitobni muhokama qilish, ijodiy qayta hikoyalash, insonirovka qilish, rasmlar chizish, ifodali o'qish, kitoblar tavsiya qilish usullaridan keng foydalaniladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarini rejalashtirish. Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilar badiiy va ilmiy-ommabop kitoblarni mustaqil o'qiy va tanlay oladigan, ularning mazmun-mohiyatini tushunadigan bo'lishlariga erishish lozim. Bu jarayonda o'quvchilarning faqat kitoblarninggina emas, balki gazeta va jurnallar mutolaasiga ham qiziquvchan faol kitobxon bo'lishlariga e'tibor qaratiladi.

Mavjud dasturlarda sinfdan tashqari o'qish davomida o'quvchilar egallashi zarur bo'lgan bolalar yozuvchilarining asarlarini tanlay bilish, mustaqil o'qigan kitoblarini, ulardagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash, asar sujetidagi muhim o'rinlarni ajrata olish, sinfdan tashqari o'qish kundaligi yuritish kabi ko'nikmalarni egallash beqiyos berilgan. Sinfdan tashqari o'qish, o'z navbatida, qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, o'quvchilarning bilimi va dunyoqarashini kengaytiradi, kundalik hayotga faol munosabat uyg'otadi. Shuning uchun ham bu xildagi darslarning qurilishi ham xilma-xil bo'ladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida o'quvchilar o'qigan kitobiari hisobga olinadi, yangi kitoblar tavsiya etiladi. Mustaqil mutolaa qilingan asarlar yuzasidan o'tkaziladigan suhbatlarda asar mavzusi, janri, kompozitsion tuzilishi, sujet qurilishi, qahramonlar timsoliga oid tahlil elementlari o'qituvchi savollari asosida o'quvchilar ongiga singdirila boriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida ham kirish va yakuniy suhbatlar o'tkaziladi. Darslar rejasi butun o'quv yili uchun oldindan tuzilishi lozim.

Sinfdan tashqari o'qishning asosiy vazifasi bolalarni mustaqil amaliy faoliyatga o'rgatish, bilimni boyitish va o'qish ko'nikmalarini takomillashtirishdir. O'quvchilarga sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qishlari zarur bo'lgan kitoblar, ular bilan tanishish tartibi yuzasidan ko'rsatmalar beriladi. Maktab kutubxonasi bilan

birgalikda kitob ko'rgazmalari tashkil etiladi. Bu jarayonda kitob muqovasi, tituli, bet-larini farqlay olish, asar muallifi, nomlarini, rassomlarni tanib-bilib olish, rasm asosida asarlarning nima haqida ekanini, mazmunini aniqlashga erishish muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarda muayyan mavzularda tavsiya etilgan asarlar ichidan kitob tanlash va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, ularni o'qigan asari mazmunini qisqacha so'zlab berishga o'rgatish lozim.

O'qish mavzusi sinfda o'qiladigan asarlar mavzusi bilan uyg'unligiga, ta'lim-tarbiya birligiga, mavsumiy, bosqichli va bolalar qiziqishiga rioya qilgan holda belgilanadi hamda asarlar tanlanadi.

Sinfdan tashqari o'qish uchun tanlanadigan mavzular, asosan, quyidagicha rejalashtirilishi mumkin:

1. Gulla-yashna hur O'zbekiston!
2. Mustaqillik — oliy ne'mat.
3. O'zbekistonning qahramon o'g'lonlari.
4. Tabiat — bizning uyimiz.
5. Odob — oltindan qimmat.
6. Ona tilim — jon-u dilim.
7. Bilim ol, hunar tanla! va boshq.

Boshlang'ich sinflarda STO` darslarini rejalashtirishda quyidagilarga asoslaniladi:

1. Mavsumiy tamoyilga va milliy an'analarimiz bilan bog'liq bo'lishiga.
2. STO` darslarini sinfdan sinfga o'tgan sari bosqichli izchillik tamoyili asosida kengaytirib borishga.
3. Sinfda o'qish darslarida o'rganiladigan mavzular bilan bog'liq bo'lishiga.
4. Bolalar yozuvchilarining tavallud kunlari bilan bog'liq holda ularning ijodini o'rganishga.
5. Bolalarning qiziqishlarini hisobga olishga.
6. Adabiy jarayon bilan hamnafas bo'lishiga.
7. STO` uchun beriladigan topshiriqlarning ijodiy xarakterda bo'lishiga.
8. O'quvchilarda mustaqil o'qish ko'nikmalarining shakllanishiga e'tiborni kuchaytirish va rahbarlik shakllarining xilma-xil bo'lishiga.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda qanday tamoyillarga asoslaniladi?
2. Sinfdan tashqari o'qish tizimida sinfdan tashqari o'qish darslarining o'rni va rolini ayting.
3. Sinfdan tashqari o'qish darsini o'qish darsiga qiyoslang, ularning xususiyatlarini ayting.

4. Sinfidan tashqari o'qish darsiga qo'yilgan asosiy talablarni aytib bering.

5. Tayyorgarlik, boshlang'ich va asosiy bosqichlardagi sinfdan tashqari o'qish darslarida o'quvchilarning mustaqil faoliyati qanday shakllanishini izohlang.

6. Sinfidan tashqari o'qish darslari rejasini ishlab chiqing. Bunda mavzu, bosqich va dars turini o'zingiz mustaqil tanlang.

Tayanch atamalar: sinfdan tashqari o'qish, kitob tanlash, bosqichlar, tamoyil, sinfdan tashqari o'qish turlari, rejalashtirish, rahbarlik shakllari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Karimov I.A. “Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch”. T. “Ma’naviyat”., 2008 y.
2. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurası xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., “O’zbekiston”., 2000 y.
3. Karimov I.A. “Barkamol avlod orzusi”. T., “Sharq”., 1999 y.
4. Davlat Talim Standartining boshlang’ich ta’lim o’quv dasturi (yangi tahrir) 2010 y.
5. Karimov I. A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O’zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo’llari va choralari. –T.:O’zbekiston, 2009.56 bet.
6. Karimov I. A. Mamalakatimida demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi.-T.: O’zbekiston, 2010. 56- bet.
7. Karimov I. A. O’zbekiston Respublikasi mustaqilligining 19 yilligiga bag’ishlangan tantanali marosimidagi so’zi, “O’zbekiston ovozi” gazetasi, 2010 yil 1-sentabr;
8. Karimov I. A. “Mamalakatimizni modernizatsiya qilish yo’lini izchil davom ettirish-taraqqiyotimizning muhim omilidir”, “Ishonch” gazetasi, 2010 yil 8 dekabr.
9. Karimov I. A. “Barcha reja va darsturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi”, “Xalq so’zi” gazetasi, 2011 yil 22 yanvar.
10. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 25 avgustdagi “Milliy g’oya targ’iboti va ma’naviy-ma’rifiy ishlarning samaradorligini oshirish to’g’risida”gi PQ-451 sonli Qarori.
11. O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni. 1997 yil 29 avgust.
12. Ta’lim taraqqiyoti. (Umumiy o’rta ta’lim davlat ta’lim standarti. Boshlang’ich ta’lim. Ona tili dasturi.) T., Sharq 1999 yil.

13. Abdullayeva Q. va boshqalar “ O’qish ktobi ” 2- sinf ,T., 2006 yil
14. Abdullayeva Q., va boshqalar “Savod o’rgatish darslari ” T. ,
“O’qituvchi”1996 yil. 18. Abdullayeva Q. va boshqalar “2- sinfda o’qish
darslari” , T., 2004 yil.
15. Azizxo’jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.
Toshkent. 2006.
16. Abdullayeva Q., va boshqalar “Ona tili ” T., “O’qituvchi ”1999 yil.
17. Bo’ri Ziyamammedov, Mamarajab Tojiyev. Pedagogik texnoloya-
zamonaviy o’zbek milliy modeli. Toshkent. 2009.
18. «Kitobim-oftobim» Toshkent. «O’qituvchi» nashriyoti, 2008 yil.
19. G’afforova T. va boshqalar. «Ona tili» 1-sinf, T., «Sharq» 2005.
20. G’ulomova X. va boshqalar. «1-sinfda ona tili darslari», T., «Sharq»,
2003 yil.
21. Gapparova T., Shodmonov E. , Eshturdiyeva G.l , “Alifbe ”; “Savod ” ; “
Ona tili ” T. , “O’qituvchi ”1999 yil.
22. G’ulomova M. “ Yozuv daftari ”T., 2006 yil.
23. G’ulomova X., Yo’ldasheva Sh . “ Boshlang’ich sinflarda ona tili
o’qitish metodikasi ” ma’ruza matnilari T., 2006 yil.
24. G’affarova T. va boshqalar “O’qish kitobi ”, 1-sinf , T. , 2006 yil.
25. G’affarova T. va boshqalar “1-sinfga o’qish darslari”, T. , 2003 yil.
26. G’ulomova X. va boshqalar. «4-sinfda ona tili darslari», T., «Oqituvchi»,
2003 yil.
27. Ikromova R. va boshqalar “ Ona tili ” 4- sinf uchun T., “ O’qituvhci
”1999.
28. Ikromova R va boshqalar. “Ona tili”, 4-sinf uchun. T., “O’qituvchi”,
2005 yil.
29. Matchonov S. va boshqalar “4- sinfga o’qish darlari” , T., 2004 yil.
30. Ma’qulova B. va boshqalar., «Husnixat» Toshkent. «O’qituvchi»
nashriyoti, 1997 yil.
31. Umarova , Hakimova Sh. “ O’qish kitobi ” , 3- sinf , T., 2006 yil.

32. Umarova M. va boshqalar “3- sinfga o’qish darslari” , T., 2004 yil.
33. Umarova M. “Bayon yozishga o’rgatish”, “ Boshlang’ich ta’lim” Toshkent 2002 yil 3-son , 2004 yil 4- son.
34. Safarova R., M. Inoyatova, M. Shokirova, L. Shermamatova “Alifbe” (qayta ishlangan 8-nashri). Toshkent. “Ma’naviyat” 2010 yil.
35. «Sinfidan tashqari o’qish mashg’ulotlari» Toshkent. «O’qituvchi» nashriyoti, 1996 yil.
36. Fuzailov S., Xudoyberganova M. “Ona tili”, 3-sinf uchun. T., “O’qituvchi”, 2005 yil.
37. Shoazimova A. va boshqalar “ O’qish kitobi ” , 4- sinf , T., 2006 yil.
38. Qosimova K. va boshqalar. «2-sinfda ona tili darslari», T., «Cho’lpon», 2004 yil.
39. Qosimova K va boshqalar “ Ona tili ” 2- sinf uchun T., “O’qituvchi ” 1997 yil.
40. Qosimova K., Safo Matchonov va boshqalar. “Ona tili o’qitish metodikasi”. Toshkent. “Noshir” nashriyoti 2009 yil.
41. Xudoyberganova M. va boshqalar. «3-sinfda ona tili darslari», T., «O’qituvchi», 2004 yil.
42. Hudoberganova M. “ Bayonlar to’plami ” Toshkent 1995.
43. [www/pedagog/uz](http://www.pedagog.uz).
44. w.w.w.ziyo.net